

“वादावलीभेदोज्जीवितविमर्शः”

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयीय
विद्यावारिधि: (पी-एच० डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः

शोधप्रबन्धः

निर्देशकः

डॉ० पं० श्रीपारसनाथ द्विवेदी

आचार्य एवं दर्शनसंकायाध्यक्षः

वेदान्त विभागे

अनुसन्धाता

देवेन्द्रनाथ दीक्षितः

वेदान्त विभागे

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय

वाराणसी-2

दीपावली

वि० सम्वत् २०४९]

[सन् १९९२ ई०

“वादावलीभेदोज्जीवनविमर्शः”

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयीय
विद्यावारिधि: (पी-एच० डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः

शोधप्रबन्धः

निर्देशकः

डॉ० पं० श्रीपारसनाथ द्विवेदी
आचार्य एवं दर्शनसंकायाध्यक्षः
वेदान्त विभागे

अनुसन्धाता

देवेन्द्रनाथ दीक्षितः
वेदान्त विभागे

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय
वाराणसी-२

दीपावली
वि० सम्वत् २०४९]

[सन् १९९२ ई०

प्रमाण-पत्रम्
००००००००००००००००

आयुष्मता श्रीदेवन्द्रनाथ दीक्षातेन निबद्धं प्रस्तुतं वादावलीमेवो-
ज्जीवनविमर्शः नामानं शोधप्रबन्धम् अहमपाठिषाम् । अत्र शोधप्रबन्धे नवीन तथ्यानि
विषय सम्बद्धानि आविष्कृतानि सन्ति । सिद्धान्तानां तथ्यानाञ्च प्रतिपादनं
नवमिरूपपरिधिः कृतमस्ति । अस्य भाषा शैली च सुगमा सन्तोषजनकमस्ति ।
अयं शोधप्रबन्धः विद्यावारिधि(पी-एच्०डी०) इत्युपाधियोग्यः प्रकाशनार्हश्च
इति प्रमाणायति ।

पारसनाथ द्विवेदी

(पारसनाथ द्विवेदी)

आचार्यः

वेदान्तविभागे

दर्शनसंकायाध्यक्षाः

सम्पूर्ण हिन्दुसंस्कृतविश्वविद्यालय

वाराणसी ।

डा० पारसनाथ द्विवेदी
आचार्य, (वेदन्त विभाग)
सं. सं. विश्वविद्यालय
वाराणसी

१८-११-५२

दिनांकाः --

संस्तुत
देवन्द्रनाथ द्विवेदी
२४-११-५२

भूमिका

अथ वादावली भेदोज्जीवनविमर्शस्थस्य शोध प्रबन्धस्य भूमिका प्रस्तूयते । अनया भूमिकया ग्रन्थस्य तत् कर्तुंश्च तत्सिद्धान्तानांश्च विषये प्रकाशो भविष्यति । मध्ववेदान्तविषयकोऽयं शोध प्रबन्धः । प्रसिद्धश्च मध्वाचार्यमतं द्वैत-वादरूपं संक्षेपेणात्रो-ल्लिख्यते ।

मध्वमतसारः :---

माध्वाः स्तु विशिष्टाद्वैतिन इव प्रत्यक्षा-नुमानशब्दरूप प्रमाण-त्रय वादिनः । प्रमेय निरूपणेऽपि तत्सादृश्यं बहुलमस्ति कैसादृश्यमपि त्थास्ति । पदार्थोद्भिदविधाः स्वतन्त्री-स्वतन्त्रश्च स्वतन्त्रः परमेश्वरः अस्वतन्त्रस्तदतिरिक्तः । तत्र ईश्वरो विष्णुः निर्दोषोऽनन्तकल्याणगुणाकरः सृष्टिस्थितिसंहारनियमन ज्ञानाज्ञान बन्धमोक्षरूप कार्याष्टककर्ता सविशेषः सर्वव्यापी ज्ञानानन्दरूपः भजनीयो द्रष्टव्यो जिज्ञास्यः निरवधिकोऽनन्यान्वीनः । एकमादिगुणविशिष्टः ।

तदधीना तद्भिन्ना तदमाया लक्ष्मीः तद्वदेव नित्यमुक्ता कलतो देशतो व्यापिनो च । परमात्मनः किञ्चिदूनत्वात् न सर्वगुणपूर्णता अस्याम् । सैयं जीवकोट्यनन्तमूता प्रकृत्यभिमानिनी । संसारिणो जीवाः । संसारिता चाना-दित्येवा-ज्ञानादि दोषायुक्तत्वात् । इमे जीवा परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्नाः अनन्ताः त्रिविधाः मुक्तियोग्याः नित्यसंसारिणः तमो योग्याश्च । तत्र देवा-दयो मुक्तियोग्याः, ननुष्याः मध्यमाः सुल्बुः खनिमग्नाः नित्यसंसारिणः अक्मा अज्ञानिनः तमो योग्याः ।

(ख)

प्रकृति जड्वा, ईशः परमात्मा जीवश्चेति प्रमाणामत्यन्तं भेदो-
ऽस्ति । प्रकृतिरूप परस्पर मत्यन्तं भिन्ना जीवा अपि परस्परमत्यन्तं भिन्नाः ।
अतो भेदवादिन इमं माध्वा द्वैतवादिन उच्यन्ते ।

मध्वमते प्रकृतिवत् अव्याकृताकाशोऽपि कश्चित् चैतन्यात्मक
मीमा स्थानातिरिक्तो जडपदार्थोऽस्ति । स मृताकाशमिन्नः कृष्टो प्रलये
चैकूपो निर्विकारः प्राच्यादिदिगूप एको नित्यः सर्वव्यापी ।

परमात्मा विष्णुः आदौ सृष्टिकाले प्रकृतितः गुणत्रयशब्द
वाच्यानि सत्त्वरजस्तमांसि द्रव्याणि विमज्ज्य महदादिसृष्टि मारमते । महदहंका-
रतत्त्वे स्तः । बुद्धिमेव इन्द्रियाणि प्राकृत तत्त्वरूपाणि अन्यरूपाणि चेत्युभय-
विधानि स्वीकृतानि । बुद्धिर्ज्ञानम् । मन इन्द्रियाणि च नित्यानि ईश लक्ष्मी
सर्वजीव स्वरूपभूतानि साक्षापद वाच्यानि । अनित्यानि च बद्धानाम् । साक्षा-
स्वरूपम्येन्द्रियस्य आत्मा मनः तद्वर्माः सुखदुःखदयः अविद्या कालः अव्याकृता-
काशश्च साक्षात् विषयाः, शब्दादयो बाह्येन्द्रिय द्वारा विषयाः । शब्दा
वर्णात्मकावनापयो नित्या विभव उच्चारणाव्यबुज्या ।

कालः प्रकृत्युपादानकः क्षाप लवाधेनक रूपः । परमात्मा प्रति-
बिम्बत्वमपि तद्व्यतिरिक्तेषु सर्वेषु चैतनेषु स्वीक्रियते । सर्वे जीवाश्चेतना अपु
परिमाणाः । मुक्तावपि अपुत्वमेव तेषाम् । महत्त्व व्यवहारस्तु अपि माधेश्वर्य
निमित्तकः प्रतिवस्तु विभिन्नो विशेषः कश्चित् पदार्थः स्वीक्रियते । स एव भेदत-
न्मूलसर्वव्यवहारनिवहिकः ।

(ग)

यथोक्तम् ब्रह्मतर्कग्रन्थे ---

ईशो लक्ष्मी जडा जीवाः, भिन्ना एव तथा भिन्नाः ।

जडानां भेद एवैवं जीवानामपि निश्चितः ॥

प्रत्यक्षमनुमानस्य वाक्यन्वैति त्रिधा मतम्

चैतनस्य जडस्यैति द्विविधं त्विन्द्रियं मतम्

चैतनं त्विन्द्रियं ह्यात्मस्वरूपा नानापरिस्मृतम्

मुक्तानां चैतनं त्वेव बद्धानां मुभयं तथा

विषयीरिवस्वरूपाणां तद्गुणानां तथैव च

तस्यैक शिर आदीनां भेद भेदोऽस्ति कश्चन

भेदोऽपि विशेषोऽप्य व्यवहारः पृथक् भवेत्

विषयोः क्रियाश्च याः काश्चित् तदभेदोऽवधानः ।

एवं लक्ष्म्याश्च मुक्तानां स्वरूपैः स्वगुणै रपि

एव क्रियाभिस्तथैवेक्यं नित्यं स्वावयवैरपि

भेदाभेदस्तु बद्धानां गुणैः स्वैः कर्मभिस्तथा

अंशां शिनोः गुणस्यापि गुणिनः कर्म तद्वतो

कार्योपादानयोश्चैव व्यक्तिज्ञानान्ययो रपि

भेदाभेदो न तु क्वापि विषयोऽस्ति कदाचनः

भेद एवहि जीवाधैः केवलामेव आत्मना

तत्क्रियाणां न नाशोऽस्ति तच्छक्तैः पूर्व कालतः

एवं मुक्त क्रिया नित्या नान्येषां भ्रान्ति सम्भवात्

भ्रान्तिज्ञान यथार्थज्ञानयो र्मेध्ये यथार्थज्ञानस्य स्वरूपात्मकत्वेऽपि

भ्रान्तिज्ञानस्यान्तः कारण परिणामत्वम् । चैतन्यस्वरूपाः सर्वे आत्मानः । एवञ्च
तस्यैव चैतन्यस्य विषय ग्राहकत्वसम्भवात् धर्म्यतिरिक्तं ज्ञानं नास्ति । भ्रान्तिज्ञा-
नायान्तः कारण परिणामस्य वहिरप्रसृतस्यैव तस्य विषयेषु विषय विषयिभाव-
सम्बन्धः ।

(घ)

मुक्तिश्चास्यमते स्वरूपानन्दार्थिव्यक्तिः । जीवस्वरूपेषु स्त्री-
पुरुषाभेदोऽप्यस्ति । पुंजातीयानां संसृतौ अनियतं शरीरम् । मुक्तौ पुंशरीरमेव ।
स्त्री जीवानां संसृतौ स्त्रीशरीरं त्वमेव मुक्तावपि स्त्रीशरीरमेव । एवमानन्दस्वरूपे
ज्ञानादौ तारतम्यस्य स्वामाविकस्य सत्त्वात् मुक्तौ तारतम्यं सिद्धम् । केषा-
न्विदुपासकानाम् अपराधात् मुक्तौ स्वरूपानन्दाद्भासः सर्वेश्वराधीनः ।

एवंस्वानुभवेन सह ब्रह्मसालीम्य सामीप्यसाम्यं सायुज्येषु यथार्ह-
माप्त्या मोगचातुर्विध्यमपि भवति । सर्वे जीवा परमात्मनः शेषामृतास्तत् किं-
कराः ।

एवमेव संग्रहः---

पदार्थाः दश -- द्रव्यगुणकर्म सामान्य विशेष विशिष्टांश शक्ति सादृश्यामावाः ।
द्रव्याणि विंशतिः -- विष्णु लक्ष्मी जीवा व्याकृताकाशप्रकृति गुण (सत्त्वरज-
स्तमाः) महत्त्वाहंकारबुद्धिर्मान इन्द्रिय मात्रा भूत ब्रह्माण्डाविद्या वर्णान्धकार
वासना कालप्रतिबिम्बस्वपायि ।

मुक्तिश्चतुर्विधा -- कर्मलक्षः, उत्पृच्छन्तिः अर्चिरगदिगति मोगश्च । मोगोऽपि
चतुर्विधः सालीक्यसामीप्यसाम्यं सायुज्यमेवात् ।

मध्वसम्प्रदायः :---

इदानीं मध्वसम्प्रदायं किञ्चित् प्रस्तूयते मध्वमतं ब्रह्मसम्प्रदायः, द्वैतवाद
इत्यादिनाम्ना प्रसिद्धम् । प्रथमं वायुदेवनाधिगतं ततो हनुमता प्राप्तं ततो भीमना-

धिगतम् एवं परम्परया आनन्दतीर्थेनाधिगतम् । आनन्दतीर्थस्यैव मध्व इति
 पूर्णं ^{स्वर्णिमपरादि स्वर्णिमस्वर्णिमनामानि प्रसिद्धानि।} दाजिपात्त्योऽयं, उदुपीति प्रसिद्ध स्थानस्य समीपे अस्य मध्वाचार्यस्य
 ११६६ ईशवीये जन्मासीत् तथा १३०३ ईशवीयेऽस्य तिरोभावो बभूव स च मारुते
 वर्षे प्रसिद्धेषु तीर्थ स्थलेषु पर्यटन् ^{स्वमते} प्रचारयामास । अनेक च ग्रन्थाः आचार्येणात्मन
 विरचिता तेषु प्रसिद्धतमा ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, तदनुव्याख्यानम्, अष्ट माध्यम, उपनिषद्-
 माध्यम, गीताभाष्यम् भागवततात्पर्यं निर्णयः, महामारुततात्पर्यनिर्णयः, गीता-
 तात्पर्यं निर्णयः तन्त्रसारसंग्रह इत्यादयः । इमे आचार्याः विशिष्टां किंशं
 आसन् इत्यत्र न संदेहलेशोऽपि ।

श्रीमता मध्वाचार्यस्य शिष्यः अन्ताम्यतीर्थः तच्छिष्यः श्रीजयतीर्थः
 अस्य समयः १३८८ ईशवीयः कालः स्वीक्रियते अनेन मध्वमाध्येषु महत्त्वपूर्णं टीका
 विरचिताः । अतः टीकाचार्य इति नाम्नाऽयं प्रसिद्धः । अस्य किञ्चिद् कस्य द्वौ
 ग्रन्थाः प्रसिद्धतरौ ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यानस्य मध्वविरचितस्य व्याख्या 'न्यायसुधा'
 प्रथमः, द्वितीयश्च चित्सुखी ग्रन्थखण्डनात्मको मौलिकः 'वाङ्मवली' ग्रन्थः । अस्य
 महावेदुष्यस्य परकतो आचार्याः व्यासतीर्थः मुरिशः प्रशंसन् यथोक्तम् ---

किन्त्रैः पदेष्व गम्भीरं थिक्वै मानैरखण्डितैः

गुरुभावं व्यज्जयन्ती भाति श्री जयतीर्थवाक् ॥

अप्येव आचार्यस्य परम कृतिभिः मध्वमतं दर्शनश्रेणीषु स्थानं
 मुख्यं प्राप्नोत् । अयं महाराष्ट्रदेशीयः श्रीरघुनाथदेशपुरः ^{महाराष्ट्रदेशे} ग्रामवास्तव्यः
 आसीत् । सन्यासात्पूर्वः वाङ्मये श्रौण्डोपन्त रघुनाथ इति नाम्ना प्रसिद्धः । वाल्ये
 क्रीडाप्रिय अस्ति । अन्ताम्यतीर्थः अस्मै दीक्षां दत्तवान् ततो जयतीर्थ इति नाम्ना
 प्रसिद्धः ।

(च)

वादावली :-

अस्य विद्याकावदेदग्धी पूर्णस्थायायस्य श्री जयतीर्थस्य प्रसिद्धतमा
 कृति वादावली ग्रन्थवैशिष्ट्यं अर्थतोऽधिकं भजते । ^{अस्य विद्याकावदेदग्धी} विलदाप शैत्या अकाट्ययु-
 क्तिभि ररूपपतिभिः प्रमाणीः ^{वाक्यविन्यासस्य ग्रन्थः चित्सुरस्यादि ग्रन्थोत्तरं} दर्शनपद्धतिप्रसिद्धं भजते । दर्शनवाग्युद्धे महारथी
 स्व अथमैतमत सिद्धान्तं प्रबलव्युक्तिभिर्विधून्यन् स्वमतश्च स्थापयन् विजयतेतराम्
 अस्मिन् ग्रन्थे - मुख्यतया मायस्वरूपेण निश्चयिष्यात्त्वखण्डनं तत् सत्यत्वस्थापनं
 विश्वसत्यत्व प्रतिपादकश्रुति विचारः, मैदसत्यत्वप्रतिपादनमनुमाने वाक्येन च
 मैदानां पश्य विधानां सत्यत्वोपपादनञ्चेतत् कृतमस्ति । विष्णुरेव सविशेषः
 सर्वसत्य जातुसृष्टिस्थिति प्रलयकर्ता स्ति । जीवः अपुः भिन्नोऽस्ति इत्यादि
 विषयाः प्रतिपक्षखण्डन पूर्वकं अत्र ग्रन्थे विवेचिता । सर्वथा मध्वाचार्यानुमतसिद्धान्तस्य
 पूर्णप्रतिष्ठा अत्र ग्रन्थे कृतास्ति । प्रस्तुते शोधप्रबन्धे विमृष्टं समीक्षित
 ग्रन्थाभि र्यथा मति रतत् सर्वम् । दर्शनजीवयोर्भेदः दर्शनजीवयोर्भेदः, जीवानां परस्परं
 भेदः, जीवजडयोर्भेदः जडयोश्च परस्परं भेद इति भेद पञ्चकस्य प्रतिपादनमत्र
 ग्रन्थे प्रपञ्चो मित्या दृश्यत्वादित्याद्यद्वैतमतोपस्थापितानुमानानां खण्डनपूर्वकं
 विश्वं सत्यं प्रमाणासिद्धत्वात् आत्मवृद्धित्याधनुमानैः विश्वसत्यत्वं श्रुतिवाक्येश्च
 साधितम् । ग्रन्थाध्ययनेनैवास्य आचार्य पाण्डित्यं वैदुष्यश्चोत्कृष्टं भवगतं भवति ।

श्रीव्यासतीर्थः :-

वादावली ग्रन्थ प्रशंसकः श्रीजयतीर्थदिनन्तरं माधिमूर्तं ज्योतिरिव श्री
 व्यासतीर्थः मध्वाचार्यप्रदायमालामुत्थरत्नं बभूव । अस्य पाण्डित्यं वैदुष्यञ्च केन जानन्ति ।
 अस्याविर्भावकाल ऐतिहासिकैः १४४७-१५३६ ईशवीयनिर्धारितः । विजयनगराधीशः
 श्रीमान् कृष्णदेवरायः विशेषत स्वं संरक्षा । केन आचार्येण मसूरे श्रीव्यासाय
 नामको मठः स्थापिता यत्र तस्य परम्परा प्रचलति । अस्य ब्रह्मप्यतीर्थो दीक्षा
 गुरुः लक्ष्मीनारायणमुनिश्च विद्यागुरुरासीत् ययोक्ततेनैव ---

(क)

ज्ञानवैराग्यमक्त्यादिकल्याणगुण शालिनः ।

लक्ष्मीनारायणमुनीन् वन्दे विधागुरुन् मम ॥

अस्य कृतयः— न्यायामृतम्, तर्कताण्डवः । तात्पर्य चन्द्रिका, भेदी-
ज्जीवनम्, मन्दारमञ्जरी, मायावदखण्डन टोका इत्यादयः सन्ति ।

ग्रन्थेषु प्रधानतां प्राप्तः न्यायामृतग्रन्थोऽस्य महत्त्वपूर्ण
अस्ति । वादाख्यनन्तरं मध्यमतै अस्य महत् वैशिष्ट्यमस्ति । अत्र ग्रन्थे अद्वैतसम्पदं
प्रायः सर्वसिद्धान्तस्य खण्डनमस्ति । मध्यसिद्धान्तस्य युक्तिभिः खण्डनमस्ति ।
अस्य ग्रन्थस्योपजीव्यग्रन्थो कदावली शतदूषाणी ग्रन्थो स्तः । अद्वैतमतश्चात्र ग्रन्थे
खण्डितप्रायमस्ति ।

एतं न्यायामृतग्रन्थमाश्रित्य श्रीमधुसूदन सरस्वतीभिरद्वैतमतसिद्धशारदैः
महापण्डितैरखण्डितप्रतिमाविशेषीः अद्वैतसिद्धिनामा प्रसिद्धतमो ग्रन्थोऽकारि ।
तत्राद्वैतसिद्धौ न्यायामृतग्रन्थः सर्वथा खण्डितः न्यायामृतस्य महत्त्वसम्प्रदाये अति-
महत्त्वमस्ति ।

भेदीज्जीवनम् :-----

अस्यमपि ग्रन्थः अस्य शोधप्रबन्धस्य विषयः । भेदानामुज्जीवनमित्यर्थेन संगतना मा ग्रन्थोऽयं पूर्वोक्तश्रवणविधं भेदं मद्भेद ग्राह्यस्तं समुद्धार । अनु-
मानेनागमिन च प्रकल ग्रमायोऽन भेदानामुज्जीवनं पुनः स्थापनामत्र कृतमस्ति । समी-
क्षातज्ज्ञैतत् अत्र शोधप्रबन्धे मया । अस्य ग्रन्थस्य माध्यक्सम्प्रदाये महत्त्वमस्ति ।
वादावली ग्रन्थमनुसरन् प्रधानतया सैदान् एव श्रीमान् तव्यासतीर्थं अत्र ग्रन्थे समालो-
चितवान् स्थापितवान् च ।

(ज)

चितवान् स्थापितवान् च । श्रीमद्व्यासतीर्थदिनन्तरं श्रीरघूत्तमतीर्थः प्रसिद्धो
विद्वान् वभूव । अनेनापि विष्णुतत्त्वनिर्णय, भावबोध ब्रह्मप्रकाशिकादि ग्रन्थान्
विरच्य मध्वमतं परिपुष्टं कृतम् ।

एतदनन्तरं श्रीव नमाली मिश्रः प्रसिद्धो वभूव माधुरः गौरवान्वितः ।
अनेन मध्वमुखालङ्कार, न्यायमृतहस्तौ गन्ध्यतरङ्गिणी सौरमादिग्रन्थान् विर-
चिता । एवमेवानेके विद्वद्भिर्मूर्च्छितः परितर्धितश्चायं मध्वसम्प्रदायोऽविच्छिन्न
पाण्डित्यपरम्परया समुन्नतिं प्राप्नोति । तदेतन्मध्वमतं संक्षिप्तं च श्लोके ---
श्रीमन्मध्वमति हरिः परमः सत्यं जगत् तत्त्वतः । भेदो जीवगणा हरेश्चरा
नीचाच्चमावं गताः ॥

मुक्तिर्नैजसुखानुभूतिरमला भक्तिश्च तत्साधनम् -

अज्ञादिविहितं प्रमाणं मखिलाभ्यायैकैषीहरिः ॥

॥ इति शम् ॥

विदुषां वशंवदः

देवेन्द्रनाथ दीक्षितः

(देवेन्द्रनाथदीक्षातः)

कलशता ज्ञापनम्
००००० ००० ०००००००

परमश्रद्धेयानां प्रस्तुतस्य अस्य शोधप्रबन्धस्य निर्देशक महोदयाना-
माकारणकरणावरुणात्यानां सवीतन्त्रलक्तन्त्रापां वैदान्तव्याकरण ज्योति-
षाधनैक शास्त्राध्यापने सदात्तपरापां विद्यावारिधि (पी-एच०डी०) एवं वाक्-
स्पति (डी०एलिट्०) इत्युपाधि द्वय समलङ्घ्युक्तानां सम्पूर्ण निन्दसंस्कृत विश्ववि-
द्यालयै वैदान्तविभागे शास्त्रोक्तवैदान्ते आचार्यपदभाजाम् एवं दर्शन संख्याध्यक्षा-
णां अमद् गुरुवरापां डा० पारसनाथ त्रिवेदि महामागानामहं आजीवनं कृत-
ज्ञोऽस्मि, यतः एतेषां निर्देशाकुसारिणीव प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः पूर्णतां गतः व्याक-
रण वैदान्तादिशास्त्राणि एतैः सन्धिक् पठितानि मया एते महानुभावाः सर्वथा
ममोपरिदयां कृत्स्नं अस्य शोधप्रबन्धस्य निर्देशकत्वं स्वीकृतवन्त इति ।

अतः परं परम वन्दनीयानां विविध विद्या विवक्षापानां पण्डित
प्रकाशपां सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य कुलमतिवरापां गुरुकल्याणां
डा० श्रीविद्यानिवासमित्र महामागानाम् आजीवनं कृतज्ञोऽस्मि, यत इमे महामागा
मम शोधप्रबन्धे सागताः सवनिप्यन्तरायाः दूरीकृत्य मम जीवनं सफलं कृतवन्त
इति ।

अतः परं परमश्रेष्ठानां व्याकरणशास्त्रे साक्षात्प्रापिनि महर्षि-
कल्पानाम् अनवरत विद्याध्यक्षादिनां सम्पूर्ण निन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य व्याकरण
विभागाध्यक्षाचाराणां विद्वन्मूर्धन्यानां संस्कृताकादमी द्वारा सम्मानितानां परम-
गुरुणां श्रीरामप्रसादत्रिपाठि महामाणानामाजीवनं कृतज्ञोऽस्मि । यतः एतेषां
आशीर्वचोभिः अयं प्रस्तुतः शोधप्रबन्धः सम्पन्नतां यत इति ।

परमश्रद्धयानां सदाचारपूतानां पण्डितप्रवराणां सम्पूर्णनिन्द-
संस्कृतविश्वविद्यालयस्य वेदान्तविभागे भूतपूर्व प्राध्यापकानां अस्मद् गुरुवराणां

(ब)

श्री जगदीशनारायण पाठक महाभागानामहं कृतज्ञोऽस्मि, यतोऽहं एतेषां सन्निधौ स्थित्वा व्याकरणसिद्धान्त कौमुदी प्रभृति ग्रन्थानामध्ययनमहमकार्षाम् इति ।

अतः परं पण्डितप्रवराणां व्याख्येयान्तव्याकरणधर्मशास्त्रप्राचीन-
राजशास्त्राथनैकशास्त्र पारंगतानां प्राचीनराजशास्त्रविभागाध्यक्षाणां विद्यावा-
रिधि वाचस्पति(डी०लिट०) इत्युपाधि जय विभूषितानां परमधीराणां डा०
नरेन्द्रनाथशर्माणां गुरुवराणामहम् आजीवनं कृतज्ञोऽस्मि यत एभिर्महानुभावैः सर्वे
वेदान्तग्रन्थास्मि तहं पाठितः । विद्वद्गुरुभ्यः

अतः परं परमादरणीयानां विद्वद्गुरुणां सम्पूर्णनिन्दसंस्कृत-
विश्वविद्यालये रामानुजवदोन्तस्य प्राध्यापक पदमलङ्कृतां श्रीजयप्रकाशत्रिपाठि
महाभागानां मम गुरुवराणां येषां कृपयैव सिद्धिरयादि ग्रन्थाः मया सम्यग-
धीताः, अतः तेषां महानुभावानां सर्वथा कृतज्ञोऽस्मि । अतः परं परमश्रद्धेयानां
सदाध्ययनाध्यापन तत्पराणां श्रीरामचन्द्र जी शिरामणायनका संस्कृतपाठशालायाः
प्रधानाचार्याणां श्रीवासुदेव पाठक महाभागानां गुरुवराणां सन्निधौ लघुसिद्धान्त-
कौमुद्यादि ग्रन्थानामध्ययनं मयाकृतम्, अतोऽहं एतेषामाजीवनं कृतज्ञोऽस्मि ।

अतः परं परमपूज्यानां व्याकरणवेदान्ताविशास्त्र सिन्धुपारंगतानां
विद्याविनोदचाराधर्मपरायणानाम् अध्यापनकोशललब्धानुत्तमकीर्तिनां संस्कृतविश्व-
विद्यालये भूतपूर्वोपाध्यायणां विद्वद्गुरुणां विद्वन्मण्डली प्रलब्धप्रतिष्ठानां तात्पादानां
श्रीश्यामनारायणदोषितातानांमाजीवनं कृतज्ञतामाचहामि यैः विद्यादानमानस्नेह
संरक्षणसंपोषणपादिभिः वात्सल्यादहं परिबधितः ।

अतः परं परमादरणीयानां व्याकरणहित्यवेदान्ताथनैक शास्त्र
पारंगतानां प्राच्यप्रतीत्योभयविध विद्यावतां सम्पूर्णनिन्द संस्कृत विश्वविद्यालयस्य
कुलपतिपदभाजां पद्म श्री रित्युपाधि विभूषितानां डा० वी०वैङ्कटचलम् महा-
भागानां आशीर्वाचांसि काम्ये, प्रार्थयै च यत् विद्यावारिधि (पी-एच्०डी०)इत्युपाधि

(स)

प्रदाय मामनुग्रहणन्तु भवन्त इति ।

अस्मिन् पुण्यकार्ये श्रीव्याशंकर त्रिपाठि महोदयाः आशुलिपिकाः
(स्टेनो) अपि मम निवेदनं श्रुत्वा अविलम्बेनैव टंकणकार्यं सम्पाद्य योगदानं कृतवन्तः,
अतस्तैऽपि मम सर्वथा कृतज्ञतामागमम् ।

तर्हि पुनः काशी विश्वेश्वरं सायं सर्वेषां महानुभावानां स्वस्व
च मंगलाय अम्युदयाय च प्रार्थयौ इति शम् ॥

विदुषां वशंवदः

१५-११-४२

देवेन्द्रनाथ दीक्षितः
(देवेन्द्रनाथ दीक्षितः)
श्रीधरनाथः वेदान्तविभाग
सम्पूर्णानन्द सस्कृत विश्वविद्यालये
वाराणसी

विषय-सूची
oooooooooooooooooooo

अथ प्रथमोऽध्यायः
oooooooooooooooooooo

1-34

१-	संज्ञोपेक्षाद्वैतमतोपस्थापनम् ।	1-4
२-	द्वैतमतम् ।	4-6
३-	अद्वैतमिथ्यात्वोपपादनम् ।	6-9
४-	प्रथममिथ्यात्वलक्षण निरासः ।	10-14
५-	द्वितीयमिथ्यात्वलक्षण निरासः ।	14-23
६-	तृतीय मिथ्यात्व लक्षण निरासः ।	23-26
७-	चतुर्थ मिथ्यात्व लक्षण निरासः ।	26-29
८-	पञ्चम मिथ्यात्वलक्षण निरासः ।	30-34

अथ द्वितीयोऽध्यायः
oooooooooooooooooooo

35-65

१-	प्रपञ्चसत्यत्वेऽनुमानप्रमाणम्	35-42
२-	प्रपञ्च सत्यत्वावक विशेषानुमानानि	42-47
३-	मिथ्यात्व विशेषानुमानस्य निराकरणम्	47-49
४-	दृश्यत्व हेतु विचारः	49-53
५-	जडत्व हेतु निरासः	53-59
६-	परिच्छिन्नत्व हेतु निरासः	59-63
७-	अंशित्व हेतु विमर्शः	63-65

अथ तृतीयोऽध्यायः
oooooooooooooooooooo

66-110

१-	अनिर्वचनीयाऽविषया लक्षण निरासः	66-73
२-	मावरूपज्ञाने अनुमानप्रमाण निरासः	74-80

(अ)

३-	मावरुपाज्ञाने श्रुतिप्रमाणनिरासः	80-84
४-	अज्ञाने अर्थापत्ति प्रमाण निरासः	84-86
५-	ज्ञातः सत्यत्वं प्रतिपादनम्	86-105
६-	प्रपञ्च मिथ्यात्वं प्रतिकूल तर्क निरूपणम्	105-110

अथ चतुर्थोऽध्यायः
○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○

111-148

१-	आत्मनिरूपणम्	111-118
२-	जीव ब्रह्मभेदे अनुमानविचारः	118-122
३-	जीवानामन्योन्य भेदेऽनुमानादि विचारः	122-123
४-	भेद पञ्चकेऽनुमान विचारः	124-126
५-	भेदमङ्गलनिरासः	126-127
६-	अथ भेद पञ्चकेऽनुमानमङ्गलः	127-131
७-	भेदश्रुतिरनुवादकत्वं विचारः	132-133
८-	भेद श्रुतेर्व्यविहारिक भेदपरत्वं विचारः	133-135
९-	जीवेश भेद शब्दान्तरादि विचारः	135-135
१०-	भेद श्रुतेः षड्वितीत्यात्यर्थं लिङ्ग विचारः ।	136-138
११-	भेद सत्यत्वं प्रतिपादनम्	138-146
१२-	आत्मत्वं जातिसिद्धि द्वारा आत्मभेदसाधनम्	146-148

अथ पञ्चमोऽध्यायः
○○○○○○○○○○○○○○○○○○○○

149-177

१-	ब्रह्मस्वरूपविमर्शः	149-149
२-	अद्वैतमतोपस्थापनम्	149-161
३-	मध्वमत प्रतिपादनम्	161-162
४-	ब्रह्मणि तात्त्विक धर्मसाधनाय अनुमानानि	163-168
५-	विशेषपदार्थ निरूपणम्	168-176
६-	विशेष पदार्थ साधकमनुमानानि	176-177

(६)

अथ षाष्ठोऽध्यायः
○○○○○○○○○○○○○○○○○○

178-234

१-	जीवस्वरूप विमर्शः	178-178
२-	चावकमतम्	178-178
३-	सौगतविज्ञानवादि मतम्	178-179
४-	माध्यमिक मतम्	179-179
५-	दिगम्बर मतम्	179-180
६-	वैशेषिक प्रभाकर तार्किक मतम्	180-180
७-	माट्ट मतम्	181-181
८-	सांख्यपातञ्जल मतम्	181-182
९-	अद्वैत मतम्	182-195
१०-	मध्वमतौ जीवस्वरूपम्	196-198
११-	तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थ विचारः	199-211
१२-	अहं ब्रह्मास्मि महावाक्यार्थ विचारः	211-221
१३-	मोक्षस्वरूपम् ।	221-234

उपसंहारः
○○○○○○○○○○○○

235-237

परिशिष्टम्
○○○○○○○○○○

238-239

सहायक ग्रन्थानाम् सूची

प्रथमोऽध्यायः

संदोषेणाद्वैतमतीपस्थानम्

प्रस्तुत वादावलीभेदोज्जीवनविषयकस्य शोध प्रबन्धस्य
द्वैतप्रतिपादनपरस्य मुख्यतया अद्वैतमेव पूर्वं पक्षामूर्तं निरस्यमत्तन्मतं प्रथमं प्रदर्श-
नीयम् ।

अद्वैतमतस्य समर्थकः प्रवर्तको वा शङ्कराचार्य एव प्रमुखः । शा-
ङ्करे अद्वैतमते चर्चिता विषयाः संक्षेपेणात्र प्रस्तूयन्ते । तत्र ब्रह्म सत्यं जग-
न्मिथ्या । इदं जगत्सृज्यो रजतमिवामासते । ब्रह्म निर्गुणमवाह्यमनस गौ-
चरन्व वर्तते । सर्वज्ञत्वादयो गुणा ब्रह्मणि औपाधिका एव सन्ति । जीवो
ब्रह्मेव नापरस्तथापि अज्ञत्वात् भिन्न इवामाति । मनोबुद्ध्याद्युपाधिभिस्सर्वो-
ऽपि जनः अहमिति प्रत्येति । यथा सुषुप्तदशायां मनोबुद्ध्यादीनां लयन
अशङ्करप्रतीत्यभावः , तथैव मोक्षावस्थायामपि उपाधिलयात् अहमाकार-
प्रतीत्य भावो जायते । अतएव अहमिति प्रतीत्यभावो जायते । अतएव अहमिति
प्रतीतिरौपाधिकी । वस्तुतः जीव एक एव वर्तते न तु नाना । अन्तःकरणभेदा-
न्मिन्नस्य तस्य सुदुःखानुभव भेदो भवति । चैतन्यं सर्वव्यापकं स एवात्मा इत्य-
मिधीयते । अयमात्मा ईश्वर-जीव साक्षाति भेदेन त्रिविधी वर्तते । सर्वज्ञ-
न्मूलकारणमज्ञानम्, तस्मिन् चैतन्यान्तर्गते स आत्मा ईश्वर इत्यमिधीयते ।
स एव ईश्वरसत्त्वरजस्तमोभिर्ब्रह्मविष्णु-शङ्कराख्या लभते । आत्मा ज्ञानस्व-
रूपो न तु ज्ञातृरूपो तस्य ज्ञातृत्वमशङ्कराद्युपाधिर्भवति । प्रपञ्चस्यापि
ज्ञेयत्वमज्ञानादेव । सत्यत्वं त्रिविधं-प्रातिमासिकं शुद्धिजन्यं व्यावहारिकं

पारमार्थिकत्वेति । ब्रह्मप्रमातिरिक्तावाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीयमान त्वे
 सति ब्रह्मभिन्नत्वं व्यावहारिकत्वम् । ब्रह्मप्रमाति रिक्तवाध्यत्वं प्रतिमासमात्र-
 शरीरत्वं तूलाविषोपादान कत्वं प्रातिमासिकत्वम् । त्रिकालाबाधकत्वं पार-
 मार्थिकत्वम् । तत्र प्रातिमासिकस्य शुक्तिरजतोदः व्यावहारिकसत्यरजतेन
 बाधो भवति । व्यावहारिक सत्यत्वं घटपटादीनां तच्च पारमार्थिकसत्येनब्रह्म-
 दर्शनैव वाध्यते । किन्तु ब्रह्मपः कस्यामपि अवस्थायां न बाधो भवति ।
 अतएव तदेव ब्रह्म परमार्थसत् वर्तते । घटपटादीनां व्यवहार दशायां सत्यत्वम् ।
 कस्तुतः ते स्वाप्निकपदार्थवत् मिथ्यामूलाः सन्ति । यथा स्वप्नमताःपदार्थाः
 जाग्रदवस्थायां न सन्ति । अतस्तै मिथ्या तथा पारमार्थिक दशायांममावातुएते
 व्यवहारदशायां विद्यमाना अपि घटपटादयो मिथ्या एव पारमार्थिकत्वज्ञानेन
 तेषां बाधसंभवात् ।

श्रुतिषु कुत्रचिदाकाश क्रमेण सृष्टिः तेज आदिक्रमेण कुत्रचित्त्व
 ब्रह्मैव नान्यदित्युक्तम् । सर्वासामपि श्रुतीनां अबाधितप्रामाण्यात् तत्समन्वायो-
 प्वश्यमेव विधेयः । अतएव हृदमेव सिध्यति यत् ब्रह्मैव सत्यमिति पारमार्थिक
 दृष्ट्या उक्तम् । कस्तुतः कस्तुतः आकारादिक्रम सृष्टिः व्यावहारिकी । अनेन
 प्रमाणेन जगतो व्यावहारिकत्वं न परमार्थसत्यत्वम् । यदि जगत् परमार्थसत्
 स्यात् तर्हि अन्यत्किमपि नास्तीति प्रतिपादिनी श्रुतिरनर्थिका स्यात् । एवञ्च
 सत्यानृते मिथुनीकृत्य नैसर्गि कोऽयं लोकव्यवहार इति मन्तव्यम् । अतएव अज्ञानि
 दृष्ट्या तत्सत्यत्वं मासते । ज्ञानिदृष्ट्या तस्यमिथ्यात्वम् । न केवलं सर्वस्य
 जगतो मिथ्यात्वं श्रुत्या बोध्यते अपितु तस्यापि मिथ्यात्वं श्रुतिः निरभिमत
 मानित्या ब्रूते । अस्याखिलस्य जगतो मूलस्वरूपनाथविद्या । सा च त्रिगुणस्मिका ।

प्रलयकालसमाप्तिं वेलायां अविध्या जीवकृतकर्मभिश्च तदेवात बहुस्यां प्रजायेय
 इति रीत्या परमात्मा संकल्पयति, तत आकाशादिक्रमेण सृष्ट्युद्गमः । ततः
 पञ्चीकृतमहामूतैर्मयः शरीरादीनि प्राप्नुवन्ति । एवमुत्पन्नशरीरे प्रविष्टं चैतन्य
 जीव इत्यभिधीयते । स च न अपुः किन्तु व्यापकः सर्वस्मिन् शरीरे सुखदुःखा-
 नुभवात् । स च जीवः मुक्तिपर्यन्तं स्थायी, जन्मान्तेरीयकर्मज सुखदुःखसम्ब-
 न्धात् । जीवः विस्मृतकण्ठस्थवामी करः पुराणा इवात्मविस्मृतैः, अज्ञानात्
 सुखदुःखानुभवमाक् । अज्ञानं लिङ्ग शरीरम्, सूक्ष्मशरीरं चेति उपाधिस्तस्य
 सदा प्रत्यासन्नः । अयमुपाधिः दशमस्त्वमसि इति ज्ञानेन विस्मृतात्मस्वरूप-
 स्य अज्ञानमिव आत्मज्ञानेन जीवात्मपरमात्मैक्यज्ञानापरपययिष नश्यति ।
 सत्यज्ञानेन विना मिथ्यामूतदर्शनस्यानिवृत्तिः । एवं मविधानाशौ जीवो मुक्तो
 भवति । तस्य ज्ञानाग्निः प्रारब्धैतरापि संचितक्रियमापापानि कर्माणि नाश-
 यति । अस्यां दशायां प्रारब्धकर्माणि भुञ्जानः स विगतशरीरा अभिमानो जीव-
 न्मुक्त इत्यभिधीयते । प्रारब्ध कर्माक्षाने देहपाते स विदेहमुक्तो भवति । इय-
 मेव परमामुक्तिः । अस्यामवस्थायां जीवः परमात्मसायुज्यं नामरूपमधिगच्छति ।
 न च मतान्तरवत् अल्पेनापि सेवकादिरूपेण भिन्नस्तिष्ठति । यद्यपि जीवस्सदा
 आत्मस्वरूप एव तथापि मावरूपेण ज्ञानेन आत्मानं सुखदुःखभाजं मनुते तदेव
 वद-इत्यभिधीयते । तादृशाज्ञाननिवृत्तौ स एव मुक्त इत्युच्यते ।

वैदविहितकर्मभिश्चित्तशुद्धिः ततो ब्रह्मनिष्ठं गुरुं प्रति शरणगमनम्
 तेन तत्त्वमसितीति ज्ञानोपदेशः, तद्ब्रूवणमनननिदिध्यासनैः सन्यासा श्रम धिक्कसन्
 कर्माणि परित्यजन् स सुस्थिरज्ञानो मुक्तिं लभते मोक्षाप्राप्तये ज्ञानमेव साक्षा-
 त्साधनम् । कर्मोपासने तु चित्तशुद्धिचित्तेकाग्रप्रापकात् परम्परित साधने ज्ञानकर्म-
 समुच्चयस्तु नेष्टः । नित्यानित्यवस्तु विवेकः इहामुत्रफलभोगविरागः, शमदमा-

दिष्टाटक सम्पत्तिः मुमुक्षुत्वञ्चेति साधनचतुष्टयसम्पत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा ।
अस्मिन् मते अनिर्वचनीयस्यातिः, प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाथपिच्युनुपलब्धास्या-
नि षाट्प्रमाणानि । अलौकिकैर्ऽपि आत्मनि शाब्दमेव मुख्यं प्रमाणम् अन्यदनु-
मानादि तदवष्टम्भेन प्रमाणम् । एवं प्रकारेण अद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखं वचनं ब्रह्म-
सत्यं जगन्मिथ्या जीवी ब्रह्मेव नापरः इति वर्तते ।

द्वैतमतम् :-----

श्री मध्वाचार्यः द्वैतमतस्य प्रचारं कृतवान् । जयतीर्थव्यासतीर्थः
विजयिन्द्र-वनमालीमिश्र प्रभृतय आचार्याः अस्य सम्प्रदायस्य परिपोषका
अभवन् ।

माध्वसम्प्रदायानुसारं द्रव्य-गुण कर्म सामान्य विशेष-विशिष्ट
अंशी शक्ति-सादृश्याभावः दशपदार्थाः स्वीकृताः सन्ति । अत्र विंशतिधा
द्रव्यं स्वीकृतम् - परमात्मा - सद्मी - जीवाव्याकृताकाश - प्रकृति-गुणत्रय-महत्-
त्वाहंकाराविद्या-वर्णान्धकार-वासना-काल-प्रतिबिम्बिता इति ।

अत्र चतुर्धाशक्तिः परिकल्पिताअचिन्त्यशक्तिः, आधेयशक्तिः,
सहजशक्तिः, पदशक्तिश्चेति । अचिन्त्यशक्तेराश्रयः भावान् विष्णुरेव ।

ईश्वरः साक्षाद्विष्णुः । तस्य अनन्तागुणाः निरतिशयानिर-
वधिकाश्च भवन्ति । स एक सन्नपि नानारूपधरोऽवतरति ।

माध्वानां परमात्मशक्तिरेव लक्ष्मीः । सा च सर्वथा परमात्म-
नीधीना सत्यपि ततो भिन्ना । अकारा च ऐतरेय माथ्य उक्तम् ---

लक्ष्मीरकारा ऽद्वैत्वात् अकारस्तत्परो हरिः ।

जीवः संसारी कर्मानुष्ठीन सुखदुःखीपभोक्ता, जनमरणशीलश्च ।
परमेश्वरानुग्रहमन्तरा जीवः साधारणमपि कर्मकर्तुं नैष्ठे । अनुग्रह विशेषी प
जीवः मुक्तिं लभते । अस्मिन् सम्प्रदाये जगत् तत्त्वतः सत्यं वर्तते ।

श्रीवल्लभाचार्य-विट्ठलनाथ-कृष्णचन्द्रगिरिधराचार्य हरिदासा-
चार्य-प्रजानाथ मट्ट विज्ञानभिक्षु प्रभृतयो विद्वांसेशुद्धाद्वैतमतं प्रवर्तयामासुः ।
वल्लभाचार्याणां मते जीवः तिरौहितानन्दादिगुणः स्वयमीश्वर एव । स
केवलं लीलाविलुलितमना एव तथात्वं प्रतिपद्यते यदुच्छ्रया न जातु मायपोद्धेलितः ।

मुक्तजीवस्य भगवतः सच्चिदानन्दान्नितात्सहोऽदः । संसारी
जीवः पुष्टिमागं विलम्बेन उपलब्धभगवदनुग्रहः पुनः तिरौहिता नन्दाशं प्रतिप-
द्यमानः सच्चिदानन्दभगवाहते ।

१- श्रीमन्मध्वमते हरिः परतमः सत्यं जगत् तत्त्वतो भेदोज्जीवगणाहरे-
रनुवरा नीचोच्चभावं गता । मुक्तिनेज्जुखानुभूतिरम्भा भक्तिश्च
तत्साधनम् अकारादि मित्यं प्रमाणमस्ति म्नायैकैवो हरिः ॥

-माध्वसम्प्रदाय प्रकाश पृ० -१० ॥

जगद्विषये अस्मिन् सम्प्रदाये अविकृतमपरिणामवाद एव अभ्यु-
पगमः । सच्चिदानन्दात्मकं निर्गुणं ब्रह्मैव जगदुपैष परिणमति । वल्लभाचा-
र्याणां मते जगतो नात्पत्तिर्न वा विनाशः अपितु आविमवित्तिरौभावी भवतः ।

आचार्याणामाचारमार्गं एव पुष्टिमार्गं उच्यते । पुष्टिशब्दश्चा-
नुग्रहवचनः पौषाण तदनुग्रहः । मुक्तिं प्रति विशेष कारणता चानुग्रहस्यैवेति ।

अत्र द्विविधा द्विविधा भक्ति स्वीकृता मायादिभक्तिः पुष्टि-
भक्तिश्चेति । एवमेव प्रकारेण उत्तरमीमांसा शास्त्रस्यापि विभिन्ना सम्प्रदायाः
सन्ति येषामतं ण सण्डन सण्डसाधे यथास्थलं प्रत्यक्षरूपेण अप्रत्यक्षात्मा च
चर्चितं स्पष्टितं वा दृश्यते ।

अद्वैतमते मिथ्यात्वोपपादनम् :-----

मिथ्यात्वं च यद्यपि नात्यन्तसत्त्वम्, अप्रसिद्धान्तात् । नापि
अनिर्वाच्यत्वम्, अप्रसिद्धैः । नापि सद्भिविक्तत्वम्, सतौ अपि सदनन्तरविविक्तत्वात् ।
नापि सत्त्वानधिकरणत्वम्, निर्धर्मके ब्रह्मस्यपि सत्त्वात् । न च निर्धर्मकत्वादेव
तत्र सत्त्वानधिकरणत्वमपि नैति वाच्यम्, निर्धर्मकत्वरूपहेतोः सत्त्वानधिकरण-
त्वामावरूपस्य च भावामावाभ्यां व्याघातेनाभावकपक्षे निषेधायोगात् । अन्य-
था सत्त्वानधिकरणत्वस्यापि तत्राभावेन तद्व्यावृत्त्यर्थमनिर्वाच्यलक्षणं सत्त्वा-
नधिकरणत्वरूपविशेषणयोगात् । न च प्रतित्यविषयत्वं मिथ्यात्वम्, ब्रह्म
तु वेदान्त जन्यनृषिव्याप्यमिति वाच्यम्, शुक्तिरूप्यादेरपि व्यक्सायद्वारा
अनुव्यक्सायं प्रति साक्षाच्च बाधक ज्ञानं प्रति मिथ्यात्वनिषेध्यत्वेन विषय-
त्वात् । सत्त्वप्रकारकप्रमाणं प्रति साक्षादविषयत्वं चेद् आक्षयकत्वात् सत्त्वामाव

एव मिथ्यात्वं स्यात् । नापि प्रान्तिविषयत्वम् ब्रह्मणोऽप्यधिष्ठानत्वेन
 तद्विषयत्वात् प्रान्तिमात्रविषयत्वस्य चोक्तरीत्या शुक्तिरूप्यादावप्यमा-
 वात् । अध्यस्ततया प्रान्तिविषयत्वं चेद्, विशेष्य वक्ष्यमांत् । विशेषण
 मात्रस्य च निरूप्यमानमिथ्यात्वानतिरेकात् । नापि बाध्यत्वम् । तद्धि न
 तावदन्यथा विज्ञातस्य सम्यक्विज्ञातत्वम् । मिथ्यात्वदाणिकादिना विज्ञातस्य
 प्रपञ्चस्य सव्यत्वस्थायित्वादिना विज्ञातत्वेन सिद्धसाधनात् । नापि बाधकान-
 विषयत्वम्, ब्रह्मणि अतिव्याप्तेः । नापि नास्ति नासीन्न भविष्यतीति
 बोध्यमानामावप्रतियोगित्वेन तद्विषयत्वम्, मन्मते ह्यापणस्थिराप्यस्यैव तत्प्र-
 तियोगित्वात् । नापि ज्ञाननिवर्त्यत्वम्, उरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानादाविव सत्त्वे-
 प्युपपत्तैः । नापि स्वप्नमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम्,
 अव्याप्यवृत्तिसंयोगादेरिव सत्त्वेप्युपपत्तैः । नाप्यव्याप्यवृत्तित्वानाश्वस्वप्ना-
 नाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, आरोपितस्य संयोगस्याऽत्यन्ताभाव-
 प्रतियोगित्वम्, आरोपितस्य संयोगस्याऽत्यन्ताभावस्तु अनारोपितस्य संयोग-
 स्याऽत्यन्ताभावस्तु अनारोपितस्य संयोगस्यात्मन्ताभावादप्येव व्याप्यवृत्ति-
 रिति वाच्यम्, शुक्तिरूप्यादौ तदभावादित्युक्तत्वाद् । नाप्यविधातत्कार्य-
 योरन्यतरत्वम्, अनादौ जीवब्रह्मविभागादावव्याप्तेः । परमैतज्ज्ञानस्य तत्कार्य-
 प्रान्त्यादेश्च सत्यत्वेनार्थान्तरत्वाच्च । शुक्तिरूप्यादौ तदभावादित्युक्तत्वाद् ।
 नाप्यविधातत्कार्ययोरन्यतरत्वम्, अनादौ जीवब्रह्मविभागादावव्याप्तेः । परमैतज्ज्ञा-
 नस्य तत्कार्यप्रान्त्यादेश्च सत्यत्वेनार्थान्तरत्वाच्च । शुक्तिरूप्यादायनिर्वाच्या-
 विधाकार्यत्वस्य प्रतिवाक्संमतेश्च ।

तथापि मिथ्याशब्दोऽनिर्वाच्यवचन इति पञ्चपादिकारीत्या
 सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपानिर्वाच्यत्वं मिथ्यात्वम्, ॥

यद्वा बाध्यत्वमनिर्वाच्यत्वम् । तच्च शुक्तिरूप्यादिरैव पारमा-
थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगीति मते प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनि-
षेधप्रतियोगित्वत्वम् उक्तं हि विवरणे :-----

‘ प्रतिपन्नोपाधावमाद्यप्रतियोगित्वलक्षणस्य मिथ्यात्वस्य
इति उक्तत्वं वार्तिक :-----

तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ।
अविद्यासहकार्येण नासौ दृष्टि मविष्यति ॥

॥ बृह० वा० अ० ०६६ ॥

प्रतिपन्नत्वं च न प्रमितत्वं येन विरोधः, नापि प्रान्तिप्रतिपन्न-
त्वम्, येन सिद्धसाधनम्, किन्तु प्रतीतत्वमात्रम् । सर्वस्मिन् च प्रतिपन्नोपाधौ त्रैका-
लिकनिषेधप्रतियोगित्वं विवक्षितम् । सत्त्वपक्षे रजतत्वं प्रतिपन्नोपाधौ शुक्तौ
निषिध्यमानमपि रजते न निषिध्यत इति न सिद्धसाधनम् ॥२॥

मतान्तरे तु बाध्यत्वं ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । उक्तं हि वि-
वरणे ‘ अज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्वाच्यः
इति । अनुमिति प्रति मत्सौ मनस्त्वेन हेतुत्वेऽपीन्द्रियत्वेनाहेतुत्वतश्च पूर्वज्ञाना-
दिकं प्रति उक्तस्य ज्ञानिच्छादेराचरात्मविशेषगुणत्वेन निवर्तकत्वेऽपि ज्ञानत्वेना-
निवर्तकत्वात् ॥३॥

अथवा चित्सुखीत्या स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । संयोगतदत्यन्ताभावयोरवच्छेदकमैवेन मिन्नाश्रितत्वस्यैवानुभवेन सत्त्वपक्षे सामानाधिकरण्या (योगात्) भावात् । शुक्तिरूप्यादेरपि पारमार्थिकत्वाकारेण स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाच्च । न चाधिकरणशब्देन तात्त्विकाधिकरणोक्तौ सप्तवायिनि संयोगिनि वा तत्त्वतरन्दधिकरणे तदत्यन्ताभावायोगेनासम्भवः । अधिकरणत्वेन प्रतीतत्वं मात्रोक्तौ चान्यथास्थानिमित्तौ रजतत्वादेः स्वाधिकरणत्वेन प्रतीत्यशुक्त्यादावत्यन्ताभावस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनमिति वाच्यम् , स्वात्मन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वस्य विवदितात्वात्, तत्पक्षो च एतत्तत्त्वादिकं स्वात्यन्ताभावानधिकरणे रजतमपि माति ॥ ४॥

यद्वाऽऽनन्दबोधोक्तीत्या सद्विविक्तत्वम् मिथ्यात्वम् । तच्च सद्वृत्ताभावः । ब्रह्मच सत्तारहितमपि सामान्यमिव सद्वृत्तम् ॥५॥

श्रुतिश्चान्न प्रमाणम् - एकमेवाद्वितीयम् इत्यादी अद्वितीयमित्यादिशब्दैर्द्वितीयमात्रनिषेधात् । न च प्रत्यक्षाभावादनुमान्यमानं श्रुतिश्चामुत्थार्येति युक्तम्, प्रत्यक्षेण व्याहारिकसत्त्वग्रहात् । अनुमानादिभिश्च पारमार्थिकसत्त्वनिषेधात् । नहि वर्तमानमात्रग्राहि प्रत्यक्षां त्रिकालावाध्यत्वग्राहि । बहिरनुष्ण इत्यत्र तु उष्णत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धव्यावहारिक सत्त्वप्रतिषेधाद्वाच्यः । दृश्यते च नमोनेत्यवन्तप्रदेशत्वेग्राहिप्रत्यक्षयोरनुमानागमाम्यां वा घ इति ।

प्रथममिथ्यात्वलक्षणनिरासः :-

अद्वैतिनः सर्वस्यापि नामरूपात्मकस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वदन्ति। एतेषां मते ब्रह्मेव एकं पारमार्थिकं कस्तु अन्यद् सर्वं अज्ञानादिकं जगत् अवस्तु अतएव अद्वैतसिद्धिकारैः ग्रन्थारम्भे एव इदं तावत् प्रतिज्ञातम् यत् तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वात् द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयम् उपपादनं च स्वपक्षासाधनपरपक्षा निराकरणार्थं भवतीति । तदुभयं वाद-जल्प वितण्डानामन्यतमां कथमाश्रित्व सम्पादनीयम् । तत्त्वबुभुक्षा कथा वादः विजगोषाया कथा जल्प स्वपक्षास्थापन परपक्षाखण्डनम् कथा वितण्डा इति लक्षणप्रमाणार्थं वस्तुसिद्धिमवति न प्रतिलक्ष्यमात्रेण हत्यभियुक्त वचनमङ्गीकृत्य पूर्वं तावत् मिथ्यात्वस्य पञ्च लक्षणानि उपस्थापितानि तत्र प्रथमं लक्षणं पञ्चपादिकानुसारेण सत्सत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वमिति एवं द्वितीयं तृतीयं च लक्षणं प्रतिपन्नोपाधी त्रैकालिकनिषेध प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वं इदं लक्षणद्वयं विवरणाचार्यमतानुसारेण तथा च स्वाश्रयनिष्ठात्यन्तामावाप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं चित्सुखाचार्यमतानुसारेण एवम् सद्धिविक्तत्वम् इदं पञ्चम लक्षणं आनन्दबोध्याचार्य मतानुसारेण उक्तं हि :-

आद्यं स्याद् पञ्चपाद्युक्तं
ततो विवरणीदिते
चित्सुखीयं चतुर्थं स्याद्
अन्यमानन्द बोधजनम्

एवंपन्चविधं प्रोक्तं

मिथ्यात्वं ध्वान्तनाशनम् ॥ इति ॥

तत्र प्रथमं मिथ्यात्वलक्षणं सदसत्त्वानधिकरणत्वं, रूपमनिर्वा-
च्यत्वं एतल्लक्षणमङ्गीकृत्य विमृश्यते । तत्र अस्मिन् लक्षणे इमं आक्षेपं
कुर्वन्ति यदिदं सदसत्त्वानधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वमुक्तं तद्धि किम् असत्त्व-
विशिष्टसत्त्वामाव ? उत सत्त्वात्यन्ताभावसत्त्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयं ।
आहोस्वित सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वेति असत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टम् ?
नाथः सत्त्वमात्राधारे जगति असत्त्वविशिष्टसत्त्वानभ्युपगमात्, विशिष्टामाव-
साधनेसिद्धसाधनात् । न द्वितीयः सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावे अपरसत्त्वावश्यकत्वेन
व्याघातात् निर्धर्मकसत्त्वासत्त्वरहित्येऽपि सदृपत्वेन मिथ्यात्वीपपत्त्या
अन्तिराच्च । शुक्तिरूप्ये अवाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य सत्त्वेनवाध्यत्व-
रूपासच्चस्य व्यतिरेकासिद्ध्या साधनवैकल्याच्च । अतएव न तृतीयः पूर्ववद् व्या-
घातात्, अन्तिरात्साध्यवैकल्याच्चैति चेत्, भवम् । सत्त्वात्यन्ताभावसत्त्वा-
त्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविपदाया दोषामावात् । न च व्याहृतिः । सा हि
सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपत्वावा ? परस्परविरहव्यापकत्वावा ? पर-
स्पर विरहप्याप्यत्वा वा ? तत्र नाथः तदङ्गीकारात् तथा ह्यत्र त्रिकाता-
नाध्यत्वरूप सत्त्वव्यतिरेको नासत्त्वम् । किं तु क्वचिदप्युपाधी सत्त्वेन प्रतीय-
मानत्वानधिकरणत्वम् । तद् व्यतिरेकश्च साध्यत्वेन विवदिताः । तथा च त्रिका-
तावाध्यविलक्षणत्वे सति क्वचिदप्युपाधी सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपं साध्यं पर्यव-
सितम् । एवं च सति न युक्तिरूप्ये साधनवैकल्यापि वाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरे-
कस्य साध्याप्रवेशात्, नापि व्याघातः, परस्परविरहरूपत्वामावात् । अतएव न
द्वितीयोऽपि सत्त्वामाववति शुक्तिरूप्ये विवदितासत्त्वव्यतिरेकस्य विद्यमानत्वेन

व्यभिचारात् । नापि तृतीयः, तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वात् गोत्वाश्वत्वयोः
परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तदमाक्योरुद्भादावेकत्र सहीपलम्पाद् । यच्च
निर्वर्णकस्य ब्रह्मणः सत्त्वरहित्येऽपि सद्वृषत्वप्रपञ्चस्य सद्वृषत्वे नामिथ्यात्वो-
पपत्त्या अर्थान्तरमुक्तम् । तन्न एकैव सर्वाङ्गतेन सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्म-
वत् प्रत्येक प्रपञ्चस्य सत्त्वमावताकल्पनै मानामावात्, अनुगतव्यवहारामावप्रस-
ङ्गाच्च । सत प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकमदृश्यं वा साध्यम् । तथा चोभ्या-
त्मकत्वेऽन्यतरात्मकत्वे वा, तादृग्भेदासंभवेन ताव्यामर्थान्तरानवकाशः ।

न च अतत्त्वव्यतिरेकांशस्य असङ्गेदस्य च प्रपञ्चे सिद्धत्वेनाशतः
सिद्धसाधनमितित्वाच्च, गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्न समानाधिकृतत्वा-
दिति भेदाभेदवापि प्रयोगे तार्किकाण्डगीकृतस्य भिन्नत्वस्य सिद्धावपि उद्दे-
श्य प्रतीत्य सिद्धेयथा न सिद्धसाधनम्, तथा प्रकृतेऽपि मिलितप्रतीतेरुद्देश्यत्वान्न
सिद्धसाधनम् । यथा तत्त्वा भेदे घटः कुम्भ इति सामानाधिकरण्यप्रतीरदर्शनेन
मिलितासिद्धिरुद्देश्या, तथा प्रकृतेऽपि सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वाददर्शनेन मिलितस्य
तत्प्रयोजकतया मिलितासिद्धिरुद्देश्येति समानम् ।

अतएव सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावरूपं वि-
शिष्टं साध्यमित्यपि साधुः, न च मिलितस्य विशिष्टस्य वा साध्यत्वे तस्य
कुत्राप्यप्रसिद्ध्या मिलितस्य विशिष्टस्यस्मात् साधने, शशशृङ्गयोः प्रत्येक प्रसिद्ध्या
शशीयशृङ्गसाधनमपि स्यादिति वाच्यम्, तथा विधप्रसिद्धेः शुक्तिरूप्य एवोक्त-
त्वात् । न च निर्वर्णकत्वाद् ब्रह्मणः सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयशून्यत्वेन तत्राति
व्याप्तिः, सद्वृषत्वेन ब्रह्मणः तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वात् निर्वर्णकत्वेनैवामा-
वरूपधर्मानधिकरणत्वात् इति प्रतिपादयन्ति कतिनः तन्न युक्तम् यतः न्या-
यामृतकाराः स्पष्टयन्ति तथाहि मिथ्यात्वं हि त्वयैवाङ्गीतिना पदान्तर निषे-
धेन पञ्चउक्तम् तत्रापि किम् सत्त्वसत्यसत्त्वरूपविशिष्टस्याभावोऽभिप्रेतः ? किं

वा सत्त्वात्यन्तामावासत्त्वात्यन्तामावरणं धर्मद्वयम् ? यद्वा सत्त्वात्यन्तामा-
ववत्यै सति असत्त्वात्यन्तामाववत्त्वरूपं विशिष्टम् ? नाथः, मन्मते सदेकव-
मावै जाति तस्य सिद्धत्वात् । न द्वितीयः व्याहृतः । निर्वर्मेकब्रह्मवत्सत्त्वाहिह-
त्यैऽपि सद्वृत्तत्वेनाऽभिध्यात्वीपपत्त्यर्थान्तराच्च । पृथिवी इतिभिन्ना पृथि-
वीत्वादित्यत्र त्रयोदशान्योन्यामावानामिवात्रापि सत्त्वासत्त्वात्यन्तामावयोः
प्रत्येकं प्रसिद्धत्वेन कथं चिदप्रसिद्धविशेषणत्वाभावैऽपि असत्त्वात्यन्तामावांशे
सिद्धसाधनाच्च । न हि सिद्धमसिद्धेन सहोच्चरित्यसिद्धं भवति । पृथिवीतरभिन्ने-
त्यत्र तु जमाधैक्यान्त्योन्यामावाऽपि न पृथिवीत्यापहिते सिद्धः । दृष्टान्तस्य
साध्यवैकल्याच्च । पृथिवीत्वस्यैतत्तु कैवल्यव्यतिरेकी त्रयोदशान्योन्यामावरणपसा-
ध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणं तु भिन्नत्रितानामपि त्रयोदशान्योन्यामावानां समूहा-
लम्बवैकलानोपारोढत्वमात्रेण युक्तम् । अतएव न तृतीयः, व्याहृतरथान्तरात्
साध्यवैकल्याच्च ।

किं च यथा अनित्ये बाह्यमन्त्रे इत्यत्र पदातावच्छेदकनानात्वेनांशे
सिद्धसाधनत्वैऽपि पृथिवीतरभिन्नेत्यत्र पदातावच्छेदकैक्यान्नांशे सिद्धसाधनम् ,
तथैहापि यद्यपि कश्चित् साध्यतावच्छेदकैक्यान्नांशे सिद्धसाधनत्वम् । नापि व्यर्थ-
विशेष्यत्वम् । विमतं उपदानापरौदातृतापित्तचिकित्साकृतियज्जन्यमित्यत्र कृति-
ग्रहणैर्नैश्वरसिद्धादपि चिकित्सादिरिव गुणादिकं गुण्यादि ना भिन्नाभिन्ना
समानाधिकृतत्वाद् इत्यत्र तार्किकांगीकृतभिन्नत्वस्यैव च व्यापकविशेषणानामु-
द्देश्यप्रतीत्यर्थत्वाद्, इह तु सद्ब्रह्मण त्वे सत्यसद्ब्रह्मणमिति प्रतीतेरुद्देश्यत्वात् ।
यदि चाप्येदे सत्यपि घटः कलश इति सामानाधिकरण्यादर्शनादप्रयोजकत्वनिरासाय
विशिष्टधीरुत्तरोद्देश्या, तर्हि तुच्छे सद्ब्रह्मण्ये सत्यपि दृश्यत्वाददर्शनादिहापि
सोद्देश्येति समम्, तथाप्यप्रसिद्धविशेषणत्वम् । पृथिवी इतिभिन्नेत्यत्र त्वनैक्यमपि-

साधनपदा एव प्रत्येकप्रसिद्धया साध्यप्रसिद्धि सक्ता । अन्यथा शशादीनां प्रत्येकं प्रसिद्धया शशशृंगोल्लिखितत्वस्यापि स्यात् । इममेव विषय मधिकृत्य तैरिहो-
पीकाराः वदन्ति । तत्राहि-^१ अस्त्वेन्न न प्रतीयते इति वहतात्त्विकता-
प्रतीतिप्रयोजकस्य प्रतीत्यनुपाधिकस्य वाध्यत्वाभावरूपस्यैवासत्त्वस्य वक्तव्य-
त्वेन घटादिगतसत्त्वस्य शशशृंगादिगतासत्त्वाभावरूपत्वस्य घटादिगतारोपि-
तासत्त्वात्यन्ताभावरूपत्वस्य वा स्वीकारे कर्मण तुच्छत्वस्य अस्तत्वात्यन्ता-
भावरूपत्वस्य निःस्वरूपत्वेन तदत्यन्ताभावरूपत्वस्यासत्यनुपपत्तेश्चापदा-
वपि समानसंवाक्योः परस्परविरहयो^{या}र्व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वरूपत्वनियम-
स्याङ्गीकर्णीयत्वेनोक्तव्याघाततादवस्थयन् । उक्तविवतत्त्वाभाव^{या}पकत्वं
च उक्तविधासत्त्वं विधत एव, शुक्तिसत्यं तादृशासत्त्वक्यैव विद्यमानत्वात् । एतेन
परस्पर विरह व्याप्यत्वेऽपि गौत्वाश्वत्वयोः तदभावयोरु^{ष्टे} सहोपलम्भवदुप-
त्त्या तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वादिवचनमपि पराहतम् , केवल व्याप्यत्वस्य
व्याघातप्रयोजकत्वस्यास्मदनं ममतत्वात्, व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वस्यैव त-
त्प्रयोजकत्वस्याभिमतत्वात् । एवञ्च गौत्वाश्वत्वयोः परस्परविरहव्यापकत्वा-
भावान्नोक्त दोषः । सत्त्वामावैऽपि ब्रह्मवत्सद्वृत्त्वोपपत्त्या^१ अन्तिराच्च ।
न च आगमापेक्षायाप्रत्यक्षास्य दार्ढ्येन तद्व्याघातं सद्वृत्त्वं न सिद्ध्यतीतिवाच्यम्,
एवं सति रजतं विनापि शुक्तौ रजततादात्म्यवत् सद्वृत्तं वस्तु विनाऽपि प्रपञ्चे
सत्तादात्म्यप्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मणोऽपि सद्वृत्ताया असिद्धिप्रसङ्गात् । एतेन शुक्ति-
रुच्ये साध्यवैकल्यमपि सूचितम् एकाधिकरण्येनोभयाप्रसिद्ध्या^१ असिद्धिविशेषणत्वम्
इति ।

द्वितीय मिथ्यात्वलक्षण निरासः

इदानीं द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणमधिकृत्य विचारः उपस्थाप्यते ।
द्वितीयमिथ्यात्वलक्षणस्य उत्थानैकं बीजम् इति जायमानायाम् जिज्ञासायाम्

इदं तावदुच्यते यत् नैह नानास्ति इयं हि श्रुतिः न प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रति-
पादयितुं शक्नोति किन्तु श्रुतिघटकीभूते पदेन कारणं ब्रह्म प्रतीयते । तत्र कारणे
ब्रह्मणि नानात्वं निषेधति तथा च न नानाब्रह्मद्विवेकमेव इत्यर्थः स्यात् ।
ब्रह्म व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न सिध्यत् तथा च श्रुति घट-
कीभूतः नानाशब्दः वर्जेनऽपि अर्थे प्रयुक्तो भवति । होराकनाना च वर्जेन वर्जेन
शब्दाऽपि अभाव बाधकः यथा च अयं इत्यर्थः स्यात् तर्हि इह ब्रह्मणि कस्यापि
कस्तुनः वर्जेन नास्ति अर्थात् अभावो नास्ति किन्तु भाव एव । एवंप्रकारेण प्रप-
ञ्चस्य मिथ्यात्वं न सिध्यत् इयं हि नैह नानास्ति किञ्चन इयं श्रुति विवादं
आपन्ना न मिथ्यात्वं बाधिका किन्तु द्वैतस्य सत्यत्व बाधिका एव । अस्य
परिस्थितौ साध्यान्तरं द्वितीयमिथ्यात्वं लक्षणं प्रतिपन्नोपाधी त्रैकालिक
निषेध प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वमुक्तम् । तत्र लक्षणस्यानिश्चितेऽधिकरणे तस्य
त्रैकालिकः यः निषेधः तत्प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्व लक्षणम् ।

तथाहि घटवत्तया निश्चितमधिकरणं कपालं तस्मिन्नेव कपाले
दृश्ये यः त्रैकालिकः निषेधः घटो नासीत्, घटो नास्ति, घटो न भविष्यति इत्या-
कारकस्य अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं घटे वर्तते, अतः घटस्य मिथ्यात्वमायाति ।
एतदेव प्रकाशात्म्यतिना प्रतिपन्नोपाधी अभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम्
(पञ्चपादिका वी प० १७४) अर्थात् शुक्तिकायां प्रतीयमानं रजतं तस्यामेव शुक्ति-
कायां जायमानस्य निषेधस्य प्रतियोगित्वं रजते वर्तते अतः रजतस्य मिथ्यात्व-
मायात इति उद्वेगितः वदन्ति । तत्र वैतवादिनः इत्यमादिपन्ति तथाहि
प्रतिपन्नोपाधी समुद्भूतः यः त्रैकालिकः निषेधः स किं तात्त्विकः अथवा प्रा-
तिभासिकः अथवा व्यापहारिकः, तात्त्विकत्वे सति यदि निषेधः तात्त्विकः

स्यात् तथ द्वैतापत्तिः स्यात् यतः ब्रह्मापितात्त्विकं निषेधोऽपि तात्त्विकः ।
 अतः तात्त्विकद्वयापत्तौ सत्यां अद्वैत मतस्य हानिः स्यात् एवं निषेध यदि
 प्रातिमासिकः स्यात् तदा प्रपञ्चस्य प्रातिमासिकनिषेधमाध्यक्ष्यमतस्य प्रपञ्चस्य
 पारमार्थिकत्वं अज्ञातं स्यात् । एवं उक्त निषेधस्य व्यावहारिकत्वेऽपि ब्रह्म-
 ज्ञानेन बाधितो भविष्यति । अतः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकतायाः विरोधि मित्यात्वं
 न पर्यवस्येत् एवं सति प्रपञ्च सत्त्वत्वाविरोधि मित्यात्त्वसिद्ध्याऽर्थान्तरता
 स्यात् अतः अर्थान्तरतानामकं निगूहस्थानमेवापरिण्यति । अर्थान्तरता च अन-
 भिप्रेतार्थसिद्धिः तस्या च विनायकं प्रकुर्वन्परिचयमासवानरं इत्याभाषकः तर्हि
 बाधितः स्यात् तदा बाधितार्थस्य बाधिका नैह नानास्ति श्रुति अतत्त्वावेदिका
 स्यात् तस्या च बाधितप्रातिमासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं स्यात् । अयमाशयः
 शुक्ती प्रतीयमानस्य रजतस्य निषेधः व्यावहारिक स्वीक्रीयते अतः तस्य प्रतियो-
 गिनः व्यावहारिकत्वे न सिध्यति किन्तु ब्रह्मज्ञानेन बाध्यत्वात् प्रातिमासिकत्वमेव
 आयाति । प्रातिमासिकत्वं हि ब्रह्मज्ञानेन बाध्यत्वम् । एवमविद्यातिरिक्त दो-
 षजन्यत्वं प्रातिमासिकत्वं प्रयोजनम् । किन्तु व्यावहारिकनिषेधस्य प्रतियो-
 गिभूतः प्रपञ्चः ब्रह्मप्रमाणेन प्रमथाऽबाध्यत्वेन प्रातिमासिको न स्यात् । अतः
 परिशेषतः प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वमेव सिध्यति ।

अपि च प्रपञ्चस्य व्यावहारिक निषेधोऽपि यदि व्यावहारिकः
 स्यात् तदा निषिध्यमानत्वेन निषेधस्यापि निषेधेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य
 अनिषिद्धत्वं अबाधितत्वं पारमार्थिकत्वमेवावशिष्यते । यथा रजतवतिदेशे यदि
 कस्यापि पुराणस्य श्रमो भवेत् तत्र रजताभावः इति । तथा च कुतश्चिद्
 कारणविशेषात् अधिष्ठान साक्षात् काराद्वा सद्य एव यदि तस्य भ्रमो निवर्तते
 तदा रजताभावो नास्ति इत्थं प्रतीयते कस्यापि परिस्थितौ तत्र रजतस्य सत्त्वमेव

भवति । तथैव प्रपञ्चस्य निषेधो जातः द्वैतं नास्ति । अयं च निषेधः व्यावहारिकमात्रम् व्यावहारिकत्वात् । ब्रह्मज्ञानवाध्यत्वेन तस्यापि निषेधो जातः । 'नेह नानास्ति किञ्चन' अन्याश्रुत्या अतः निषेधस्य निषेधोऽपि रजतवदेव प्रपञ्चस्यापिसत्त्वं पूर्वदेवावशिष्यते ।

अपि च ब्रह्मणि यः प्रपञ्चस्य निषेधः क्रियते अद्वैतवादिभिः स केनरूपेण विवक्षितः येन व्यावहारिकत्वरूपेण अथवा प्रातिमासिकत्वरूपेण प्रतीयते ? अत्रात्र येन पारमार्थिकत्वरूपेण स कदापि न प्रतीयते तेन रूपेण प्रपञ्चस्य त्रैकालिकः निषेधः विवक्षितः ? तत्र नाथ पद्मसमीचीनः यतः आकाशादिसर्वस्यापि व्यावहारिक प्रपञ्चस्य उत्त्पत्तिः । तस्माद्वायुतस्मादात्मनः आकाशः सम्भूतः । इत्यादि श्रुतिषु प्रतिपादिता प्रमाणिता च अस्ति । तथा च रजतादि प्रातिमासिक प्रपञ्चस्य उत्त्पत्तिः अपित्यादि प्रमाणैः प्रसाधिता । एवम् द्विविधोऽपि प्रपञ्चः स्वार्थं क्रियायां सक्षमः । एवञ्च बौद्धाचार्यः धर्मकीर्तिरपि उक्तवान् - अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणात्त्वाद्भूतुनः (न्या० नि० १।१५) अयं भावः हेतुपक्षेण रूपं प्रयोजनम् येन निष्पद्यते, तद्वस्तुसत्यं च भवति । यथा लोके व्यावहारिक रजतेन कटककुण्डलादिकम् निर्मीयते तथैव प्रातिमासिक रजतेनापि ज्ञानैच्छाप्रवृत्त्यादिकम् सर्वं निष्पद्यते । एवञ्च उक्त द्विविधस्यापि प्रपञ्चस्य उत्त्पत्तिः अविवक्षा अधिष्ठानाज्ञानेन भवति । तन्निवृत्तिश्च तत्त्वज्ञानेन भवति । एवमुभयस्यापि प्रपञ्चस्यासद्विलक्षणात्त्वात् स्वप्रतीतिरामयै अवश्यमेव निषेधमाकर्तव्यं स्यात्, अतः तस्य तेन रूपेण त्रैकालिकः निषेधः न समाव्यते ।

नापि पारमार्थिकत्वेन निषेधः अयं द्वितीयोऽपि पक्षः समीचीनः । एवं सति अन्योन्याश्रयरूपः दोषः प्रसज्येत । अन्योन्याश्रयत्वञ्च

परस्परपैदात्वं अथवा तद्ग्रहसापेक्षाग्रहविषयत्वम् । तथाहि अवाध्यत्वरूपस्य
पारमार्थिकत्वस्य निरूपणेन प्रतियोगिभूतं वाध्यत्वरूपं मिथ्यात्वमपेक्षते ।
एवञ्च मिथ्यात्वस्य निरूपणे पारमार्थिकत्वमपेक्षते । अतः उक्त पारमार्थिक-
त्वज्ञानेति पारमार्थिकत्वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकनिषेध-प्रतियोगित्वरूप
मिथ्यात्वस्य ज्ञानं भविष्यति । तथा च एवमुक्तप्रकारमिथ्यात्वस्य ज्ञाने सति
अवाध्यत्वरूप पारमार्थिकत्वस्य ज्ञानं भवेत् ।

अपि च नापि पारमार्थिकत्वेन प्रपञ्चो नास्ति एवं प्रकारेण
निषेधस्य तात्पर्यं प्रपञ्चे यदि पारमार्थिकत्वं धर्मेण निषेधो स्वीक्रीयेत तदापि
पारमार्थिकत्वस्य स्वरूपेण निषेधे प्रथमपक्षात् अस्मत्प्रकारः दोषः आपत्ति-
र्नति । अतः अनवस्थारूपं दूषणं प्रसक्तं भविष्यति ।

किञ्च प्रातिभासिकस्य रजतादेः व्यवहारिकस्य प्रपञ्चस्य स्वरूपतः
निषेधे सति तत्पुष्पदत्त रजतादि कम् सर्वमन्यतमत्वात् भविष्यतीति अर्थात् रजतादेः
प्रातिभासिकं सत्त्वं घटादिप्रपञ्चस्य च व्यवहारिकं सत्त्वं न सेत्स्यति । यतः
स्वाध्यात् कपालादेः अन्यत्र घटादीनामभावः निश्चित एव यदि च प्रतिपञ्चो-
पाधी (अर्थात् स्वाध्याभूत कपालादावपि) यदि तेषां अभावः स्वीकृतो भवेत्
तदा घटादिषु सर्वत्रैव पैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेव स्वीकृतम् भविष्यति । यदि
च एवं स्वीक्रीयेत नत् तदा कपालादेरन्यत्र घटादीनां सत्ता अङ्गीकर्तव्या किन्तु
अद्वैतिवादिनां ह्येवं तावन्मतम् वर्तते । न हि तेषां अन्यत्र सत्ता संभविनी (चित्तसु ०
पृ० ६७) अर्थात् घटादीनां कपालादेरन्यत्र सत्ता न संभविनी । एवञ्च दृष्टसिद्धि-
कारेणाप्युक्तम् नान्यत्रकारणात् कार्यं न भवेत् तत्र क्व तद्भवत् (दृष्टसु ० ३६) ।

अयमाशयः यदि कारणं कार्यस्य सत्त्वं न स्वीक्रीयते तर्हि क्व तस्य सत्त्वं स्यात् इति । अतः शुक्तिरजतादिषु अससञ्च किं तावत् क्लेशाद्यं यतः एवमेव शशशृङ्गादयः अस्तौ भवन्ति । यतः सर्वत्रैव शशशृङ्गादीनाममावयोः स्वीक्रीयते । यतः शशशृङ्गादिकं स्फुष्पादिकं च एतदपि अस्तु शब्देन व्यपदिश्यते । अस्तु तुच्छं अलीकं च एतत्सर्वं अनर्थन्तरम् । अलीकत्वेन कालासम्बन्धित्वम् अथवा सर्वदेशकालनिष्ठात्यन्तामावप्रतियोगित्वेति सदादात्म्यशून्यं इति । यदि उच्येत शशशृङ्गादिकम् केनापि शब्देन न वक्तुं योग्यम्, अतः निरुपाख्यत्वमेव हि तेषामसत्त्वम् । शुक्तिरजतादीनां छद्दशी अस्तानास्ति । यत रजतादि शब्देनैव शुक्ति रजतादीनां उपाख्यानं भवति । अत्येतावता क्लेशाद्यं तदपि अस्मी ची- नमेव यतः नहि शशशृङ्गादीनामपि सर्वथानिरुपाख्यत्वमेवास्ति । अतः निरु- पाख्यशब्देनैव तेषामुपाख्या भवति । यदि च शशशृङ्गादिकम् कुत्राप्यधिकरणे प्रतीयमानं न भवति अतः अप्रतीयमानत्वमेव तेषामसत्त्वम् इत्येव यदि ब्रूहेतिभिः स्वीक्रीयेत, एतदपि न वक्तुं शक्यम् यतः शशशृङ्गादीनामस्तु यदायानां सर्वथा प्रतीतिरैव न स्यात् तदा प्रपञ्चे अस्तः भेदज्ञानं कथं स्यात् । यतो हि भेदप्रतीतिं प्रति तस्य प्रतियोगिप्रतीतिः कारणं भवति । अस्तु रूपस्य प्रतियोगिनः अप्र- तीती सत्यां अस्तः अस्तत्प्रतियोगिकभेदस्य च प्रतीतिर्न भविष्यति । एवञ्च अस्तः अप्रतीती च सत्यां अस्तः प्रतीतिर्न भवति एवं प्रकारेण अस्तु प्रतीतिर्निरा- करणमपि कथं भविष्यति । अतः अभावज्ञानं प्रति प्रतियोगिकज्ञानं कारणं भवति । यतः कस्यापि वस्तुनः प्रतीतिर्निर्णयो तदा भवति यदा तस्य वस्तुनः ज्ञानं भवति । अस्तः अप्रतीती सत्यां अस्तः ज्ञानं च विना अस्तु प्रतीतिर्निरा- सञ्च कथं भवेत् एवं अस्तः वस्तुनः प्रतीतिं विना अस्तु शब्देन तस्याभिधानं व्यर्थं च अस्तु इति पदस्य च प्रयोगश्च कथं भविष्यति । यदि च शशशृङ्गादीनां अप- रीक्षातया कदापि मानं न भवति । अतः तेषामपरीक्षारूपेण अभावमेव असत्त्वं इत्येवमद्वैतिवादिभिरुच्येत तदपि न वक्तुं शक्यते यतः तदा सदा अतिन्द्रियपदा- र्थानां धर्माध्वर्मादीनां च असत्त्वं अभ्युपगतं स्यात् यतः न हि धर्माध्वर्मादीनां

अतिन्द्रियपदार्थानां कदापि अपरोक्षत्वाप्रतीतिरभवति । अतः अस्यां परि-
स्थितौ सर्वेषामतिन्द्रियपदार्थानां धर्माधर्मादीनामसत्त्वं स्वीकृतम् भविष्यस्यति ।

अथ च यदि उपाधिपदं सदर्थकं भवेत् तदा उक्तमिथ्यात्वमप्य-
साध्यं एव पर्यवसितं भवति तथाहि - समस्त सद्रूपमधिकरणे वर्तमानात्यन्ता-
भावप्रतियोगित्वं हि मिथ्यात्वमायाति । इदं तु केवलान्वपि नः अस्ति
सर्वत्र वर्तमानस्यात्यन्ताभावस्यप्रतियोगिभूते गगनादौ नेत्यायिकाः पूर्वमव स्वी-
कुर्वन्ति । अतः उक्तानुमाने सिद्धसाधनतादृशमस्ति । अथ च यस्य वस्तुनः
यत् सद्रूपमधिकरणं भवति तस्मिन्नधिकरणे वर्तमानस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं
तस्य वस्तुनः मिथ्यात्वम् । एवं विवक्षायां सत्यां यद्यपि गगनादि अवृत्ति-
भूतपदार्थेषु उक्तदृशस्य निवारणं भवितुमर्हति, यत् गगनादेः किमपि अधि-
करणं न भवति अतः प्रथमं यत् पदेन तस्य ग्रहणं न संभवितुमर्हति पुनः कथं तत्र
सिद्धसाधनता स्यात् । तथापि घटः यत्र संयोगसम्बन्धेन वर्तते तत्रैव समवाय
सम्बन्धेन तस्यात्यन्ताभावः एवञ्च घटः यत्र समवायसम्बन्धेन तिष्ठति तत्रैव तस्य
तस्य संयोगसम्बन्धेनात्यन्ताभावः स्वीक्रीयते, अतः अत्यन्ताभावप्रतियोगित्व-
रूपं मिथ्यात्वम् । घटादिपदार्थेषु स्वतः सिद्धत्वात् तेषु सिद्धसाधनं दुर्धरम्,
अतः अस्य सिद्धसाधनता रूपदृशस्य निवारणाय यदि सम्बन्धविशेषास्यापि
निवेशं कृत्वा यथैवमुच्येत यत् येन संबन्धेन यस्मिन्नधिकरणे यद्वस्तुवर्तते तेनैव सम्ब-
न्धेन तस्मिन्नाधिकरणे वर्तमानात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमव तस्य वस्तुनः मि-
थ्यात्वं विवक्षितमवति । तदा एवमपि अव्याप्यवृत्तिः संयोगादिपदार्थेषु उक्त-
सिद्धसाधनं वर्तते एव यत् एकस्मिन्नेव वृद्धौ शक्तावच्छेदेन कक्षादीनां संयोगः
समवायसम्बन्धेन तिष्ठति एवञ्च तत्रैव वृद्धौ मूलावच्छेदेन तस्मिन्नेवकाले संयो-
गात्यन्ताभावोऽपि वर्तते अतः तदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं अव्याप्यवृत्तिसंयोगादिषु

पदार्थेषु सुलभमेव । तत्र द्वितीय मिथ्यात्वलक्षणम् 'प्रतिपन्नोपाधी त्रैकालिक निषेध प्रतियोगित्वम्' मिथ्यात्वम् एतल्लक्षणमङ्गीकृत्य आहुश्च अद्वैतसिद्धि काराः त्रैकालिकनिषेधस्य प्राति मासिकत्वातिरिक्तसर्वस्वरूपत्वं, प्रतियोगित्वस्य स्वरूपवच्छिन्नत्वपारमार्थिकत्वावच्छिन्नत्वपदाद्वयं च सर्वमपि दाददामयैवेति द्वितीयमिथ्यात्वमपि संभवदुक्तिरमेव इति वर्णयन्ति । तेषामयमाशयः निषेधाधिकरणीभूत ब्रह्माशिन्नत्वान्निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानि , ब्रह्मिन्नस्य वस्तुतोऽनभ्युपगमात् । व्यवहारिकत्वेऽपि निषेध्यापेदाया न्यूनसत्ता- क्तवस्यैव तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वमिति स्वाप्ननिषेधवाधितस्वाप्नार्थदृष्टान्तेनाभ्युपगमनीयतया निषेधवाध्यत्वस्य तात्त्विकसत्ता, विरोधित्वामावेनोक्ता यान्तिरवाध्योरनवकाशः , एवं यत्र हि निषेधस्य निषेधेन प्रतियोगिसत्त्वव्यवस्थाप्यते तत्रैव निषेधस्य निषेधे प्रति योगिनोऽधिकसत्ता क्तवमिति प्रकृते प्रपञ्च निषेधेनानुमानेन श्रुत्वा वा प्रपञ्चस्यापि निषेधान्न प्रपञ्चाधिकसत्त्वापत्तिः, एवं अतात्त्विकं प्रपञ्चमतात्त्विकत्वेन बोध्यन्त्याः श्रुतेर्न प्रामाण्यानुपपत्तिः ।

स्वरूपावच्छिन्ननिषेधप्रतियोगित्वाद्ङीकारेऽपि न दोषाः, श्रुक्ती रजतप्रमानन्तरमधिष्ठानतत्त्वसादात्कारे कथं नास्ति नासीन्न भविष्यतीति स्वरूपेणैव निषेधप्रतियोगित्वत् , प्रपञ्चे नैह नानास्तिक्विन् इति श्रुत्या स्वरूपेणैव निषेध प्रतीत्या समासोक्त्योरपि भावामावयोरविरोधात्, प्रमवाध्योर्वैयधिकरण्यापत्त्यादिना लौकिकरजतस्यैव श्रमे मानमित्यद्ङीकारा-संभवात् त्रैकालिक निषेधं प्रति स्वरूपेणाप्यस्थिरप्यं प्रातिमासिकं वा पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधप्रतियोगी' त्या वार्यवचनस्यापि स्वरूपेण पारमार्थिकत्वाकारेण वाऽश्रयस्थिरप्यतादात्म्यापन्नप्रातिमासिकरूप्यनिषेध बोधन एव तात्पर्येण मतहान्यभावात्, सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य तुच्छानिर्वच्यसाधारण्येऽपि क्वचिदभ्युपाधी सत्त्वेन प्रतीव्यनर्हत्वतदभावरूप-

सत्तादात्म्याभ्यां तयोर्विषयसत्त्वै नात्र सत्तादात्म्यसमानाधिकरणी क्तमेकालिक
निषेध प्रतियोगित्वसाधनेनात्यन्तासत्त्वापत्त्यसंभवाच्च ।

द्वितीय पक्षेऽपि न दोषः वाध्यत्वरूपमिथ्यात्वानिरूप्य
तथैव पारमार्थिकत्वनिर्वचनसंभवेनान्योन्याश्रयानवकाशात्, स्वरूपेणैव पारमार्थिक-
त्वज्ञा शुक्तिरूप्यं नास्तीत्यादिरूपेणापि प्रतीतेरानुमविकत्वेन श्रुतेऽपि तादृ-
शमिप्रायकल्पनसंभवेनचादौषात्, अनवस्थां विनेव पारमार्थिकत्वेन पारमार्थिक-
निषेधस्यापि ब्रह्मानन्द सरस्वत्युक्तीत्योपपादनसंभवात्, उपाधिपदेनाधिकरण-
स्यैव विवक्षाणेन अध्यस्ताधिष्ठानविवक्षाणनिबन्धनान्योन्याश्रय स्याप्यनवसत्,
निर्धर्मके ब्रह्मणि पारमार्थिकत्वस्यैव तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्याप्यभावेनातिव्या-
प्त्यनक्सराच्च इति । तदेतन्तरहिण्ठाकाराऽनसमन्तै त्वाहि ---

नहि त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वपक्षाः द्वादशमः, शुक्ति-
रूप्ये व्यावहारिकमिथ्यात्वस्येवाङ्गीकृतत्वेन तत्र साध्यनेकत्वात् । तस्यापि
तात्त्विकत्वे तु प्रत्यक्षादेरपि तत्त्वावेदकत्वरूपप्रामाण्यापत्तिः । निषेधाधिक-
रणब्रह्ममात्रत्वं निषेधस्येति तु न संभवति, प्रपञ्चश्रमार्थमधिष्ठानवध्यस्फुरण-
स्यावश्यकतया ब्रह्मामिन्मप्रपञ्चनिषेधस्यापि प्रकाशे प्रपञ्चप्रमासंभवात् । निषे-
धत्वेनाप्रकाशात्तादृशप्रमासंभव इति तु न भवति, निषेधोक्तादेरपि निर्विशेषात्वो-
पपत्त्यर्थं भवन्मते ब्रह्ममात्रत्वात् । एवं तद्व्यावहारिकत्वपक्षाऽपि न संभवति,
स्वाप्न निषेधस्य जाग्रदवस्थायां व्यावहारिकत्वात्, स्वाप्न दृष्टत्वमात्रेण
वाध्यत्वे आत्मादेरपि तदापत्तेः स्वाप्निकतात्त्विकत्वाप्रसङ्गेन निषेध्यापे-
क्षाया न्यूनसत्त्वस्यैव तात्त्विकसत्त्वाविराधित्वमिति कल्पनाया अयोगेन, योगेऽपि

निषेधस्य निषेधे प्रतियोग्यधिकसत्ताकत्वस्य रजतादौ दर्शनेन यत्र प्रतियोगिनः
सत्त्वविनानिषेध निषेधोपपन्नस्तत्र प्रतियोगिसत्त्वस्याङ्गीकर्षणीयत्वेन
प्रपञ्चतदभावोस्तुल्यसत्ताकत्वामावेन प्रपञ्चपारमार्थिकत्वस्यावर्जनीयत्वात् ।
अत्यन्ताभावनिषेधस्यैव प्रतियोगिसत्त्वप्रयोजकत्वं विवदितामिति ध्वंसनिषे-
धेन प्रागभावनिषेधेन वा प्रतियोगिसत्त्वैव न दोषः । एतेन - यथा त्वं-
प्रागभावयोरिति तदुष्टान्तेन नियमविरोधपरिकल्पनं पराहतम् । एवं तद्व्याक-
हारिकत्वैस्तात्त्विकप्रतियोगितदभावयोरैक्यं बोधनस्य विरुद्धत्वात्स्वार्थसत्ता-
निश्चयकत्वरुश्रुति स्वाभाव्यमपि भग्नं स्यात् ।

एवं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वरूपपदाऽपि नोपपन्नः ,
युष्मदाचार्यः स्वरूपेणापणस्थरूप्यस्यैवा निषेध इति प्रतिपादनेन दृष्टान्ते
साध्यवेकत्वात् । न च अस्मदाचार्यवक्सामापणस्थरूप्यतादात्म्यापन्न प्राति-
मासिकरूप्यस्य स्वरूपतो निषेधबोधन एव तात्पर्यमिति - वाच्यम् , प्रातिमा-
सिकरूप्यस्यापणस्थरूप्यज्ञानेन निवृत्त्यदर्शनेन तदज्ञानाकार्यस्थ तदादात्म्यामा-
वात् । एवञ्च परस्परिविरुद्धार्थबोधकान्मवदाचार्यानुसृत्यान्वगोलाङ्गीकृत्यन्यायेन
प्रकृतानां भवतामपि वचनमनुपादेवमेव । अतश्चेन्न प्रतीयतेति वदता भवतां प्रतीत्य-
नुपाधिकमेवासत्त्वं निर्वचनीयमिति पूर्वमेवोक्तवादत्यन्तासत्त्वापचिरपि सुदृढ-
वैति द्वितीयमिथ्यात्वमपि न संभवदुक्तिकम् इति ।

तृतीय मिथ्यात्वलक्षणनिरासः :-----

किञ्च ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् उदमपि मिथ्यात्वस्य
लक्षणं विवरणाचार्याणां मतानुसारेणैव प्रतिपादितं तेषां अयमभिप्रायः

तथाहि ज्ञानस्य स्वकार्येण वर्तमानेन प्रविलीनेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्वाच्यः
 अर्थात् अज्ञानस्य वर्तमानेन प्रविलीनेन वा कार्येण सह तत्त्वज्ञानेन ज्ञानस्य निवृ-
 त्तिर्वाच्यः अतः ज्ञाननिवर्त्यत्वम् मिथ्यात्वं इत्यद्वैतिनो वदन्ति तन्नसमीचीनम्
 यत ज्ञाननिवर्त्यत्वरूपं मिथ्यात्वलक्षणं तत्र ज्ञानेऽतिव्याप्तं यस्य ज्ञानस्य
 निवृत्तिः स्वोपरवर्तिनाज्ञानेन जायते एवञ्च मुद्गरप्रहारेण विनष्टे घटादौ अव्या-
 प्तिरपि यतः मिथ्याभूतेऽपि ज्ञानद्वारा निवृत्तेरमावात् मुद्गरप्रहारेण नष्टः
 आह । यद्यपि ज्ञानत्वेन रूपेण ज्ञानं यस्य निवर्तकं भवति तदेव मिथ्या भवति
 एवं पूर्वज्ञानस्य निवर्तकं यदुत्तरं ज्ञानमुक्तम् तत् नहि ज्ञानत्वेन रूपेण निवर्तकम् ।
 अपि तु विशेषा गुणत्वेन निवर्तकम् यतः वैशिष्टिकाणां अयं सिद्धान्तः वर्तते
 आत्मादि विभुद्रव्यापानं विशेषगुणानां स्वपूर्ववर्तिविशेषगुणानां निवर्तकाः
 भवन्ति । आत्मादि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोपरवर्तिगुणनाशत्वात् यथा
 आत्मनिपूर्वं ज्ञानं जातम् पश्चात् इच्छा अथवा ज्ञानान्तरम् जातम् । तत्र प्रथम
 ज्ञानस्य नाशः पश्चात् भाविन्या इच्छया अथवा ज्ञानान्तररूपविशेषगुणेन भवति ।
 फलतः पूर्वज्ञानस्य उत्तरज्ञानेन या निवृत्तिर्जायते सा निवृत्तिः उत्तरज्ञानविशेषगु-
 णत्वे हि एवञ्च उत्तरज्ञानविशेषगुणा एव निवर्तकाः भवन्ति । ज्ञानत्वेन निवर्त-
 कता नास्ति किन्तु उत्तरज्ञानविशेषा गुणत्वेन निवर्तकता अहः ज्ञानत्वेन ज्ञाननि-
 वर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वं लक्षणस्य अतिव्याप्तिवारणं महति अर्थात् उक्तस्यैव
 अतिव्याप्तिदूषणं नास्ति तथापि मुद्गरपात निवर्त्येघटादौ अव्याप्तिदूषणं
 तु स्थिरमेव । यदि च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविक्षिप्तायां शुक्तिरज्जौ साध्यवि-
 कलतापि यतः शुक्तिरज्जस्य निवर्तकं यद् शुक्तिज्ञानमस्ति तत् अधिष्ठानसाक्षा-
 त्कारत्वेन निवर्तकं न तु ज्ञानत्वेन यतोहि अधिष्ठानस्य सामान्य ज्ञानं अध्यस्तस्य
 निवर्तकं न भवति अपि तु अधिष्ठान साक्षात्कारः अन्यथा श्रवणमात्रेणैव आत्म-

विषयकमज्ञानं नष्टं भविष्यति । तदा श्रवणान्तरं मनननिदिध्यासनयोः कैयर्थं स्यात् । साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य संग्रहार्थम् ज्ञानत्व व्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वस्यविवक्षायां स्मृति ज्ञानेन निवर्त्य संस्कारैऽपि अतिव्याप्तिर्न विष्यति । यतः स्मृति ज्ञानमपि ज्ञानत्वव्याप्य स्मृतिवैयं संस्कारस्य निवर्तकम भवति । अतः तृतीयमपि मिथ्यात्वलक्षणं दुष्टमेव अद्वैतसिद्धि कारास्तुक्तरूपमपि मिथ्यात्वं निर्दुष्टमेवेति साध्यन्ति तथाहि ---

ज्ञाननिवर्त्यत्वं हि ज्ञानप्रयुक्तावस्थिति सामान्यविरहप्रतियोगित्वम्, एवञ्च कार्यात्मना कारणात्मना च द्विविधा अवस्थितित्वावच्छिन्नविरहस्य ज्ञानप्रयुक्तस्यैवात्र विवक्षाणात् अविद्या सह कार्येण नास्ति नासीदभविष्यतीति वाक्यस्याविधायामपि सत्त्वेन तत्परिणामभूतप्रमस्यापि त्वात्वेन शुक्त्यज्ञानरूप्यविप्रमयोरपि मिथ्यात्वस्येष्टत्वेनालक्ष्यत्वामावेनातिव्याप्त्यनवसरात्, शुक्ति ज्ञानरूप्यं नास्ति नासीन्न भविष्यतीति प्रतीतेरानुमाविकत्वेन रूप्यस्यापि मिथ्यात्वात् साध्यवैकल्यामावात्, उत्तरज्ञानेन पूर्वज्ञानस्य स्वात्मनावस्थिविरहस्य प्रयुक्तत्वेऽपि कारणात्मनावस्थितिविरहस्य तत्त्वामावावधान्तरस्यापि नावकाशात्, परोक्षापरोक्षासाधारणस्यापि ज्ञानत्वस्य स्वरूपसंबन्धरूपनिवर्तकतावच्छेदकत्वाद् अंगिकारैर्पोषितसंभवाच्च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षो न दोषः । एवं ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण विवर्तकतापक्षोऽप्यदुष्ट एव, स्मृतित्वेन स्मृतेः संस्कारनिवर्तकताया अनङ्गणीकारात्, स्मृती सत्यां संस्कारो न हठो भवतीत्येवानुभवात् । स्मृतिसामान्यस्यायथार्थत्वमेव न यथार्थस्मृतिरपि समस्ति इति विन्दु टीकोदाहृतमदानुसरणे तु अनुमतत्वव्याप्य धर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वपक्षोऽपि न दोषाय । एवं श्रमोत्सादात्कारत्वेन तन्निवर्त्यत्वमिथ्यात्वपक्षोऽपि समीचीन एव, जीवन्मुक्तीयाज्ञानसंस्कारस्य वरमसादात्कारेणैव निवृत्तिर्नतु ज्ञानसंस्का-

रेणैत्यङ्गीकारेण तत्रापि दोषाभावात् । अनाद्यध्यासानामप्यविधोपादान-
नकत्वस्य तत्समकालिकत्वेन न्यायरत्नावल्यामुपपादितत्वेन स्वोपादाननिवर्तक
ज्ञाननिवर्त्यत्वपदास्याप्यदुष्टत्वादिति तदेतत्तरहिङ्गीकाराः नानुमन्यन्ते
तथाहि नतावत् ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वम्,
तत्रावस्थित्या सामान्यं विशेष्यते वा, विरहो वा, आद्येऽवस्थिति सामान्यं
कारणात्मनाकथानं कारणमिति यावत्, एवं च ज्ञानप्रयुक्तविरहप्रतियोगिस्व-
कारणकत्वं मिथ्यात्वमिति पर्यवसितम् । एवं चोत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानजन्यसंस्कारै-
सिद्धसाधनम्, अनाद्यविधादो पादश्च । कारणशब्देनाविधोक्तो चाविधाकार-
णकत्वमेवास्तु, शेषवैयर्थ्यात् । अनाद्यविधादोगवश्च । द्वितीये कारणात्मना
विरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वेऽपि स्वरूपेण विरहस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाद्वटादावव्याप्तिः ।
रूप्यादेरवस्थितलङ्गीकारे स्वरूपेण निषेधायोगेन स्वरूपेण निषेधं वदतां
भवतां मतेऽत्यन्तासत्त्वस्यापादितत्वेन शशङ्कङ्गायमावस्येव रूप्यामावस्यापि
ज्ञानाप्रयुक्तत्वा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम्, पदो वाधश्च । ज्ञानत्वव्याप्य धर्मेऽपि
पदाऽपि न युक्तः, मनत्वादिना ज्ञाननिवर्त्ये संशयविशेषेऽतिव्याप्तेः । एतेन-
सादात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्व पदाऽपि परास्त युष्मन्मते प्रत्यक्षास्य शब्द-
वाध्यत्वेन नायं सर्थः इत्याप्तोपदेशनिवर्त्यरज्जुसर्पदि अव्याप्तेः इति ।

चतुर्थं मिथ्यात्वलक्षणनिरासः :-

एवमपि चिरसखाचार्य सम्मतं चतुर्थमपि लक्षणं मत्तायु तथाहि
चित्सुखाचार्याः "स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वं" मिथ्यात्व लक्षणं
वदन्ति, तच्च स्वात्यन्ताभावाधिकरणे एवं प्रतीयमानत्वम् अतः पूर्वैलक्षण्यं
एवं घटः तदाश्रयः कालं तन्निष्ठात्यन्ताभावः घटात्यन्ताभावः तत्प्रतियो-
गित्वं घटे अतः एवं रीत्या घटस्य मिथ्यात्वं पर्यवस्यति । एवं च तथाहि

स्वाश्रये प्रतीयमानस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वम् । अस्यैवं ता-
त्पर्यं मिथ्यामूतस्य कस्तुनः स्वात्यन्ताभावाधिकरणं प्रतीयमानत्वं अतः पूर्वी-
क्तात् द्वितीय लक्षणम् । प्रतिपन्नोपाधौ त्रिकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं इत्य-
स्माद् अस्य चतुर्थमिथ्यात्व लक्षणस्य वैलक्षण्यं अतः न पौनराक्त्यम् । इति
हि तेषां मतम् । स्वाश्रयनिष्ठ इत्यस्य स्वाश्रयत्वेनाभिमत इत्यर्थः तथा च
स्वाश्रयत्वेनाभिमतः यावन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वं मिथ्यात्वलक्षणम् ।
स्वाश्रयत्वेनाभिमताः यावन्तः तेषु निष्ठः यः अत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगि-
त्वम् । अत्र स्वं पदं यस्य मिथ्यात्वं साधनीयं तत्परम् । अभिमतपदं प्रमृतिव्या-
वृत्तिं प्रतीतिं विशिष्यपरम् । यावत् पदमंशेषपरम् । तथा च स्वाश्रयत्वेन स्वप्रका-
रकं प्रतीतिं विशिष्यत्वेन अभिमतं प्रतीतिं यावति सक्ते निष्ठः स्थितः विद्यमानः
यः स्वात्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वं स्वस्वमिथ्यात्वमित्यर्थः । यथा इदं र-
जतम् इत्यत्र एवं शुक्तिरूप्यं तदाश्रयत्वेन तत्प्रकारकं प्रतीतिविशिष्यत्वेन अभिमतं
प्रतीतिं यद्यद् इदमात्मकं पुरावर्तिद्रव्यं तस्मिन् यावति समस्तेपुरावर्तिनि द्रव्ये
निष्ठः स्थितः यः स्वस्य शुक्तिरूप्यस्य अत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वं शुक्ति-
रूप्यस्य इति मिथ्यामूतं प्रातिमासिकं लक्षणं समन्वयः । एवं च स्वप्रकारक
प्रतीतिविशिष्ये स्वाधिष्ठानं चैतन्ये सर्वस्यापि व्यावहारिकभावस्य विद्यमान-
त्वात् तत्प्रतियोगित्वं सर्वस्यैव व्यावहारिकस्य इति व्यावहारिकेऽपि लक्षणं
समन्वयः ।

ननु अस्मिन् मिथ्यात्वलक्षणे अभिमतपदस्य निवेशः न कर्तव्यः
स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्वमतावन्मात्रं मिथ्यात्व लक्षणमस्तु इति
चेत् मेवम् यतः सर्वेष्वपि आश्रयेषु स्वात्यन्ताभावस्य असंभवः, अतः स्वस्यैव

स्वात्यन्ताभावस्य असम्भवः स्थातु तन्निवारणाय लक्षणं अभिमतपदमावश्यकम् ।
 अन्यथा स्वाश्रयशब्देन शुक्त्यादीनामपि ग्रहणं भविष्यति । तत्र विद्यमानः यः
 कृत्यन्ताभावः स शुक्त्यादीनामेव ग्राह्यः किन्तु अयमसम्भवः अतः लक्षणं अस-
 म्भवाख्यं दूषणं भविष्यति तन्निवृत्त्यर्थं अभिमतपदं लक्षणं निवेश्यते, वस्तुतः
 शुक्त्यादिकं रजतादीनां आश्रयं नास्ति तथापि इदं रजतमिति शु श्रम सति
 शुक्तिका तस्याश्रयः इति मन्यन्ते । एवं प्रकारेण स्वाश्रयत्वेनाभिमते शुक्तिकादी-
 यः रजतादीनामत्यन्ताभावः तत्प्रतियोगिताशुक्तिरूप्यादिषु वर्तते । अतः
 लक्षणं अभिमतपदस्य निवेश आवश्यकः । एतन्व एवमेव लक्षणं यदि यावत् पदं
 न दीयते तदानीर्दुष्टं लक्षणं न स्यात् तथाहि एकस्मिन्नेकदोशावायच्छेदेन
 कपिसंयोगो वर्तते मूलावच्छेदेन कपिसंयोगात्यन्ताभावोऽपि वर्तते एवं कपिसंयोग-
 स्य आश्रयत्वेनाभिमतः वृद्धाः तत्रैव मूलावच्छेदेन विद्यमानस्य कपिसंयोगस्य एवं
 कपि संयोगस्याश्रयत्वेनाभिमतः वृद्धाः तत्रैवमूलावच्छेदेन विद्यमानस्य कपि संयोग-
 स्यात्यन्ताभावः तत्प्रतियोगित्वं शाखावच्छेदेन विद्यमाने कपि संयोगे वर्तते । अतः
 द्वयोः कपिसंयोगात्यन्ताभावयोः सामानाधिकरूप्यं रूपं अर्थान्तरं स्यात् । अर्थ-
 न्तरत्वेन अनभिप्रेतार्थसिद्धिः अतः अर्थान्तरतारुपदोषावारणाय लक्षणं यावत्
 पदस्य निवेशः कर्तव्यः । अतः स्वाश्रयत्वेन यावति शाखादौ तत्र कपिसंयोगात्य-
 न्ताभावो नास्ति अतः कृत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता कपि संयोगे नास्ति एवं
 सति अर्थान्तरतारुपदूषणपरस्य वारणं भवति ।

किन्त्व प्रामाणिकत्वात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं साध्यत्वेन विव-
 दितं अथवा प्रातिमासिकात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं तत्र नाप्य पदाः समीचीनः
 अभावस्य प्रामाणिकत्वे तट एव देतापत्तिः । किन्तु अभावानां एव स्वभावो
 भवति यत् प्रतियोगिनिरुपणीयत्वं तथा च यथभावाः प्रामाणिकाः स्युः
 सुतरां तन्निरुपकामावाः तथा च अद्वैतस्य आशेव नोद्देश्यति । तथा च न
 भिद्यतात्वं सत्स्यति । नापि द्वितीयः पदाः समीचीनः रजते शीशविग्रमे जाते सति

हृदं शीशं रजतं न क्व हि रजते रजतत्वस्य यः निषेधः स प्रातिमासिकः ।
 प्रातिमासिकस्य निषेधस्य प्रतियोगिनः रजतत्वस्य मिथ्यात्वं नास्ति अतः
 अस्तिरता च स्यात् । समाद्वैतसिद्धिकाराः बाहुः न तावन्निषेध तात्त्विक-
 त्वादि विकल्पैः स्वरूपेण निषेधन वेति विकल्पेश्च प्रतिपादितानां दूषणा-
 नाम्ना प्रसर इति तु पूर्वमेव निरूपितम् । काल इव देशेऽपि प्रतियोगितदभावयोः
 सहभावात् , एवमपि प्रागमाक्सत्त्वेनोपादनत्वोपपत्तैः । इतरेण मिथ्यात्वानुमितेः
 अतश्च प्रामाण्यमपि नित्योऽहं सिद्धं भवति । प्रतिपन्नोपाधिपदामावेऽपि सत्त्वे-
 न प्रतीयमानत्वस्यात्र विवक्षा नान्यन्तासत्त्वापत्तिः । असतोऽपि सत्त्वेन
 प्रतीयमानत्वं असदेवैवमग्नौ जासीदिति श्रुत्या सिद्धमिति तु न वर्णनीयम्, तत्र सदे-
 वैवमिति श्रुत्यर्थमात्र एव बोध्यते, नत्वातः सत्त्वम्, विरोधादित्येवाहुः णीकर-
 णीयतया दोषामावात् । ब्रह्मवच्छ्रुतिप्रमितत्वामावेन तु न पारमार्थिकत्वसिद्धि-
 रिति प्रथममिथ्यात्वप्रकरणएव निरूपितमिति न कोऽपि दोषः इतित्या च
 बाहु तरङ्गिणीकाराः त्याहि - भावामावयोर्विरोधक्याया एवोच्छेदापत्त्या
 घटादि प्रत्यक्षाताकाले घटामावादेरप्रत्यक्षातानुपपत्त्या कपालादिकं सदा घटामा-
 ववदिति ज्ञानस्याप्रमात्वव्यवहारा नुपपत्त्या द्वैताद्वैतयोरविरोधापत्तिप्रयुक्ताद्वैत
 ज्ञाननिष्ठद्वैतज्ञाननिवर्तकत्वानुपपत्त्या च प्रत्यक्षाविरुद्धेऽपि श्रुत्यनुमानयोस्तात्पर्य-
 कल्पनामोगेन काल इव देशेऽपि प्रतियोग्यभावयोः सामानाधिकरण्याहुः णीका-
 रस्यायुक्तत्वात् , भावामावमात्रयोः परस्परविरोधेन विषामसत्त्वाक्त्वादवा-
 ऽविरोधकल्पनस्यायुक्तत्वात्, सदेवेति वाक्यावगतस्य ब्रह्मसत्ताभावस्याऽत्यन्तासदु-
 पस्य बोधनेऽप्यसहः सत्त्वेन प्रतीतिविषयत्वस्यानिवारणादत्यन्तासत्त्वाप-
 त्तेश्च अत्यन्ताभावधिकरण एव प्रतीयमानत्वरूपमिथ्यात्वापपादनासंभव इति ।

पञ्चम मिथ्यात्वलक्षणनिरासः :-----

इदानीं आनन्दबोधाचार्यं सम्मतं पञ्चमं ^{मिथ्यात्वं} लक्षणं विमृश्यते ।
 सद्धिविस्तृतत्वं वा मिथ्यात्वं अर्थात् सद्भिन्नत्वं प्रमाणसिद्धमेव वस्तु दोषा-
 जन्यमेव ज्ञानं प्रमाणं भवति । अतः प्रमाणसिद्धवस्तुनः यद्भिन्नं भवति तस्यैव
 मिथ्यात्वं सिद्धं भवति । अतः प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेन प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमायाति ।
 यथा स्वप्ने दृष्टाः गजस्थतुरगादयः । प्रमाणसिद्धत्वस्य अपि अर्थं भवितुमर्हति
 प्रमाणसिद्धत्वं अवाध्यत्वं व्याप्यत्वमिति , श्री आनन्दबोधाचार्यः (न्याय
 दीपावली पृ० १) ग्रन्थे इदमुक्तवान् सत्यवैक्यस्य मिथ्याभासस्य साध्यत्वात्
 नाप्रसिद्धविशेष्यता नापि सिद्धान्तीऽपि, सत्यमवाध्यं, व्याप्यमिथ्या इति तद्विवेकः ।
 प्रतिपन्ने हि धर्मिणि न्याय प्रवृत्ते प्रमाणप्रतिपन्ने इत्यस्यैव विशेषणत्वात्
 नाप्रसिद्धविशेष्यताऽपि । अर्थात् सत्यभिन्नत्वरूपं मिथ्यात्वं उक्तानुमाने सा-
 ध्यत्वेन विवक्षितं अतः नाप्रसिद्धविशेष्यता नाप्यप्रसिद्धान्ततायेन केनापि प्रका-
 रेण ज्ञातमात्रे पदो न्यायप्रयोगः प्रवर्तते अतः पदो प्रमाणसिद्धत्वविशेषणं
 व्यर्थं अतः सामान्यतः प्रतिपन्नतया प्रपञ्चरूपस्य विशेषस्य पदात्वं प्रसिद्धं अप्र-
 सिद्धविशेष्यतापि दूषणं न भवति, अत्र हि आनन्दबोधाचार्याणां अपमाशयः
 अलुण्डाकारचरमवृत्तिरूपं ज्ञानं वस्तुतः प्रमाण ज्ञानं यतः तस्य विषयः ब्रह्म
 सर्वथा अवाधितं अतः अवाध्यत्वं सत्यत्वं व्यापको धर्मः प्रमाणसिद्धत्वञ्च व्या-
 प्यो धर्मः । प्रपञ्चे अवाध्यत्वरूपस्य व्यापकस्य अभावे प्रमाणसिद्धत्वस्या भावः
 अर्थात् प्रमाणसिद्ध भिन्नत्वं पर्यवस्यति । अतः न्यायामृतकारेण प्रपञ्चे प्रमाण-
 सिद्धत्वं स्वीकृत्य यदूष्णमभिहितं तत्सर्वं निर्मूलमेव ।

अतः एवं प्रकारेण आनन्दबोधाचार्यसम्मतं यदभिन्नत्वरूपं मिथ्यात्वं सिद्धं भवति, किन्तु अतिव्याप्तिदोषा दुष्टमिदं लक्षणम् । लक्षणं च तदेव समीचीनं भवति यत् अव्याप्तिः, अतिव्याप्तिः असम्भव एतत् त्रितय दोषा शून्यं तथाहि सद्भिन्नं मिथ्यात्वं यदि मिथ्यात्वं लक्षणं स्वीक्रीयते तदा स्थापु-
स्सुष्यादीं अस्ति लक्षणस्य अतिव्याप्तिः अथ च निर्धर्मकं ब्रह्मण्यपि लक्षणमिति व्याप्तं यतः शुद्धस्य ब्रह्मणः निर्धर्मकत्वात्, शुद्धं ब्रह्मणि लोऽपि धर्माः न स्वी-
क्रीयन्ते, अतः तत्रापि लक्षणं मिथ्यात्फलक्षणं गमिष्यति । सन्धिविक्तत्वमे-
तल्लक्षणघटकीभूतविषये अद्वैतसिद्धि काराः हत्थं वदन्ति । सन्धिविक्तत्वमि-
त्यत्र सत्यदेव प्रमाणसिद्धत्वं निश्चितम् । प्रमाणत्वं च दोषासहकृतज्ञान-
करणत्वम् । तेन स्वप्नादिवत् प्रमाणसिद्धाभिन्नत्वेन मिथ्यात्वं सिद्ध्यति । प्रमा-
णसिद्धत्वं च अवाध्यत्वव्याप्यत्वित्यन्यदेतत् । ब्रह्मणि शब्दशृङ्गादी चाति-
व्याप्तिवारणार्थं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं विशेष्यते । तथा च सत्यरूपधर्माभावे-
ऽपि ब्रह्मणः सन्नोक्तसिद्धिस्तथा प्रथममिथ्यात्वमिरूपणावसरे स्पष्टमेव प्रतिपा-
दितम् । विक्षेपत्रयमपि नास्यामिरद्वैतीकृतमिति नोक्तदूषणानामत्रावकाशः ।
अत्यन्तासत्त्वापत्तिरपि परिहृत्वायेवेति तदेतत्तरहिण्यपीकाराद् न कामन्ते
प्रमाणसिद्धत्वस्या बाध्यत्वव्याप्यत्वमिति यदुक्तं तन्न संमहम्, प्रमाणसिद्धस्यापि
ब्रह्मणोऽवाध्यत्वात्, प्रमाणासिद्धस्यापि पपन्नस्य बाध्यत्वात् । एवं च प्रमा-
णसिद्धत्वे अवाध्यत्वव्याप्यत्वाभावात् अवाध्यत्वव्याप्यत्वविशिष्टत्वस्य निरूप-
यितुं शक्यत्वात्, केवलप्रमाणसिद्धाभिन्नत्वस्य त्रिलक्षणं ब्रह्मणि व्यभिचारात् ।
प्रमाणसिद्धे उपहितब्रह्मणि तदभिन्नत्वामावादव्याप्त्येमाणासिद्ध्यपत्तेः, अवि-
धारण्यदोषाकरणतानिरूपकान्यवीविषयान्यत्वस्य शशशृङ्गोऽभावेनैव तत्राति-
व्याप्तिवारणसंभवे अस्ति दोषावारणार्थं सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वं नवैव इति
ग्रन्थस्याप्ययुक्तवान्नोक्तरूपमपि मिथ्यात्वमिति ।

अतएव वेदान्तदेशिकेनापि मिथ्यात्वलक्षणं सप्त विकल्पाः उद्भाविताः ।
 तथाहि किमिदं मिथ्यात्वमभिप्रेतम् ? (१) किं तुच्छत्वम् (२) उत अन्यथात्थाति-
 विषयत्वम् (३) उत सक्षलिलक्षणत्वम् (४) अथ प्रतिपन्नोपायोनिर्णयप्रति-
 योगित्वरूपं बाध्यत्वम् (५) अथवा स्वात्यन्तामाक्समानाधिकरणत्वा प्रतीय-
 मानत्वम् (६) यद्वा सत्यब्रह्मविलक्षणत्वम् (७) यद्वा अन्यदेव किञ्चिदिति ।
 नाश्वः, प्रतीतिविरोधात्, अपसिद्धान्ताच्च । अतएव न द्वितीयः, मिथ्यात्वा-
 व्यासादिविषयत्वा सिद्धसाधनत्वाच्च । श्रुत्यादिरेव हि रजताद्यात्म-माऽन्य-
 प्याख्यातैर्विषय इत्यभ्युपगम्यते । अथाऽऽपि तत्त्वैतद्विषयत्वमिष्येत्, तथा-
 छपि सिद्धसाधनता, सर्वथापि कर्तुनो यत्र क्वचित् येन केनविदारोप्यमाणत्वात् ।
 न तृतीयः, परं प्रति अप्रसिद्धविषयत्वत्वात् । अपिचिसिद्धम तदिति चेन्न,
 तस्याः स्वात्तरे दूषायिष्यमाणत्वात् ।

न चतुर्थः, तद्वि बाध्यत्वम्, बाध्यम् अबाध्यं वा ? पूर्वं,
 सिद्धसाधनत्वम्, तस्य प्रपञ्चसत्यत्वाविरोधित्वात् । उत्तरं किं प्रसङ्गम् उतक्तो
 मिन्नम् ? आद्ये सिद्धसाधनत्वम्, ब्रह्मसम्बन्धव्याख्यामिरिष्यमाणत्वात् । बा-
 ध्यत्वधर्मयोगो हि प्रपञ्चस्य साध्यते, बाध्यत्वं च ब्रह्मसम्बन्धमित्यभिप्रेक्ष्यते । द्वितीये
 तेनैव दृश्यत्वहेतोरनैकान्त्यम् । हेनैव हेतुना तत्सिद्धयसिद्ध्योनैकान्त्यमिति
 चेन्न, तेनैव तत्सिद्धावनैकान्त्यः प्रसङ्गः तत्सिद्धो हेतोरसाधकत्वमिति प्रसङ्गपर्य-
 वसितत्वात्, तेनैव तत्सिद्धो तत्साधनस्व सतः कथमनैकान्त्यम् । नहि तत्साधकत्वे
 तत्साधकत्वप्रसङ्ग इत्युन्मत्तोऽपि श्रूयामिति चेन्न अभिप्रायानभिज्ञानात्, न हि
 तत एव तत्सिद्धयभ्युपगम्यानैकान्त्यं ब्रूमः, अपितु अबाध्यते बाध्यत्वे दृश्यत्वहेतु-
 र्गत इति भवताऽभ्युपगतत्वेन त्वाभ्युपगमे अन्यतरानैकान्त्यप्रसङ्गः इति, तर्हि
 तत्र दृश्यत्वहेतुर्न वर्तते इत्यभ्युपगम्यानैकान्त्यं परिहरिव्याम इति चेत् तदा दृश्य-
 त्वानुमानेन तत्साधनं न शक्यते । तज्जनितज्ञानविषयत्वे तस्य दृश्यत्वावश्यम्भा-

वात् । अतोऽनुमानमेव परित्यज्यानेकान्त्यं परिहर्तुमर्हसि । ननु बाधितस्या-
काधितस्य च साधारणम् बाध्यत्वमात्रं साध्यत इति चेन्न, तथाऽपि सिद्धसा-
धनत्वात्, बाधितबाध्यत्वमप्युपगच्छता साधारणाकारस्याप्युपगमात् । पदाक-
र्मतावलाकर्ममभिमतविशेषालाभ इति चेन्न, तस्याः तद्विरुद्धत्वात् । अविरोधेऽपि
पूर्वोक्तानेकान्त्यस्य स्थितत्वात् ।

न पञ्चमः, प्रत्यक्षादित्येव विरोधस्तदभावात् साध्यासम्भवात् । श्रुतीनाम-
पि निषेधिकानामन्यत्र व्यवस्थापनात् । अतएव योग्यानुपपत्त्यनिराकृतसद्भावस्य
तदभावस्यानुमानेन साधयितुमशक्यत्वात् । कृत्स्नप्रत्यक्षापरोधे च निर्मूलत्वाऽनु-
मानप्राप्त्याप्यस्यैवासम्भवात् । तदप्युपगमे न स्वोक्तिविरोधात् । परसिद्धान्त-
स्थितीकरणञ्च । अप्रमाणेन साधितस्यापि सत्यत्वं अशुद्धिमात्रेणापि
तद्दूषणस्य दुर्वारत्वात् ।

नापि षष्ठः सिद्धसाधनादेव । सर्वं ब्रह्मात्मकमिति भास्करादि-
भिरिव त्वयाऽपि गीयत इति चेन्न, तदप्युक्तं सिद्धिमात्रेणाग्न्याभिस्तदुक्तैः । तथाऽपि
सत्यभूतब्रह्मव्यतिरेकसाधनात् असत्यत्वं फलतीति चेन्न, स्वयमपि सत्यास्त सत्या-
न्तरव्यतिरेकमात्रेणासत्यत्वप्रसङ्गात्मावात् । स्वयं घटस्य घटान्तरव्यतिरेकेऽपि
न ह्यघटत्वम् । ब्रह्मेकमेव सत्यमिति सिद्धे तद्व्यतिरेकसाधनेवेवासत्यत्वं सिद्ध्य-
तीति चेन्न, सात्माश्वप्रसङ्गात् । अवधारणेन हि प्रपञ्चासत्यत्वं विवक्षितम्,
ततएव च तत्सिद्धिरिति । श्रुतिसिद्धब्रह्ममात्रेण सत्यत्वापजीवने अनुमाननैरर्थव्यप्रसङ्गा,
अन्ततः श्रुतेरेव पुरस्करणीयत्वात्, तस्याश्च निरपेक्षात्वात् । विप्रतिपन्नं प्रति
अनुमानं सप्रयोजनमिति चेन्न, श्रुतिप्राप्त्याप्यानिच्छतः तदुपजीवनासम्भवात्, इच्छत-
स्तथैव तत्सिद्धेः । श्रुतेश्च प्रत्यक्षादिविरोधविषयत्वे सिद्धे, सा क्यं प्रत्यक्षादि-
बाधकानुमानस्योपजीव्या ? ननु सत्यमिति केनचित् सामान्यतो निश्चित्य तद-
व्यतिरेकः साध्यत इति चेन्न, प्रत्यक्षादिभिस्तन्निश्चये प्रपञ्चस्यैव सत्यतया तस्या

तत्पतिरेकसाधनायोगात् । तत्स्य शास्त्रनिश्चितसत्यव्यतिरेकसाधनेऽपि तस्य सत्यान्तरमात्रं सिध्येत् । सत्यत्वात्यन्ताभावः साध्य इति पक्षोऽप्येवमेव दोषो ग्राह्यः ।

नापि सप्तमः, तत् किं लोकेतः शुक्तिरजतादिषु विधातुम् , आपि क रजतादिषु निषेद्धं च शक्यं किंचित्, अथाशक्यमिति, न प्रथमः, प्रत्यक्षादिभिर्वाधस्य दुर्निवारत्वात् । न द्वितीयः, तस्याप्रसिद्धत्वात् । तत्राविधस्य कस्यचिदन्यस्यसाधने तेनाप्युपटितस्य प्रपञ्चस्यादातत्वेनानिष्टामावात् । एवं प्रत्यक्षावाधे निरूपते सति अपि पित्यमावयोः पृथक् प्रामाण्यमिच्छतां ताम्यामपि बाधः सिद्धः । अवाध्यत्वलक्षणा व्यवहाराक्सिंवादान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वसिद्धिः । अपावोऽपि प्रपञ्चस्य बाध्यत्वामावाख्यं सत्यत्वं प्रकाशयन् बाधत एव । नचात्र योग्यानुपक्षाविव नास्तीति वाच्यम् , योग्यत्वस्योपपादित्वात् । न हि लोकसिद्धमिथ्यात्वादन्यत् किमप्ययोग्यं मिथ्यात्वमस्ति । न चानयोः कृति बाधः , तदान्यपर्यस्थापनात् ।

:०:------:०:

द्वितीयोऽध्यायः

प्रपञ्च सत्यत्वेऽनुमान प्रमाणम्

प्रत्यक्षाप्रमाणस्य वर्तमान मात्र ग्राहित्वात् प्रतिपन्नोपाधी-
 त्रैकालिकनिषेध प्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वम् प्रत्यक्षाप्रमाणेनानाकान्तुं शक्यते।
 यतः सम्बद्धं वर्तमानञ्च गृह्यते चक्षुरादिना हति वचनानुरोधात् । यदि च प्र-
 त्यक्षाप्रमाणेन मिथ्यात्वं गृहीतुं शक्यते चेत् तर्हि वादिनां तत्र विवादो न स्यात्।
 न हि दृष्टेरनुपपन्नं नाम किञ्चित् अस्ति च तत्र वादिनां विवादः । अतः
 मिथ्यात्वं प्रत्यक्षास्य विषयो न भवितुमर्हति । मिथ्यात्वेऽनुमानञ्चेत् तर्हि
 सत्यत्वेऽप्यस्ति अनुमानम् प्रपञ्चः सत्यः प्रमाणसिद्धत्वात् आत्मवत् इत्यनुमानं
 प्रपञ्च सत्यत्वे प्रमाणम् । अयं घटः एतन्निष्ठबाध्यमेदातिरिक्तमेदाश्रयः
 द्रव्यत्वात् पटवत्, इत्यनुमानतः वियदादेश्च मनः च सत्यमेदसिद्धिः । अपि प्रत्य-
 क्षस्य भिन्नविषयत्वादिना बाधाक्षमत्वेऽपि अनुमानमेव मिथ्यात्वबाधकम्
 भवति । यतः द्वयीभिन्नविषयकत्वात् । समानविषयक प्रमाणानामेव बाध्य-
 बाधक भावी भवति । तथैव तथैव प्रपञ्चगत व्यावहारिक सत्त्वाकाहि प्रत्यक्षां
 पारमार्थिक सत्त्वनिषेधकस्यानुमानस्य च आगमप्रमाणस्य च बाधकं न भवति ।
 यतः समान विषयकत्वामावात् । तथापि प्रपञ्च मिथ्यात्वानुमानस्य विरोधे
 संक्षाममनुमानं प्रदर्श्यते । तथाहि ब्रह्मप्रमान्येन विद्वान्ततात्पर्यप्रमितिजन्यज्ञानान्येन
 वा अबाध्यत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वे सति ब्रह्मान्यत्वं विमतं वा, सत्, परमार्थ-
 सद्वा, प्रातिमासिकत्वानधिकरणत्वे सत्यसिद्धिलक्षणत्वाद्, ब्रह्मवत्, व्यतिरेकेण
 शशशृङ्गवदिति ।

उक्तानुमानस्य अयमाशयः यत् ब्रह्मप्रमान्येन, अथवा वेदान्ततात्पर्यं प्रमित्तिजन्य प्रमान्येनाथवा, मोक्षासाधनमूत प्रमाभिन्न इन्द्रियन बाधितं न भवति । एवं अस्तत्त्वानधिकरणब्रह्मभिन्न व्यावहारिक प्रपञ्चः, अथवा क्वा-
दास्पदीभूतः प्रपञ्चः सत् परमार्थसन् आरजतादि प्रातिमासिक विलक्षणत्वम्
खुष्यादिसत् विलक्षणत्वात् यथा ब्रह्म, यन्नेवं तन्नेवं यथा शशशृङ्गम् । एवं
प्रकारेण व्यतिरेकि उदाहरणं दीयते । अत्र न्यायामृतकारैः त्रिधा पदास्य
निर्देशः कृतः ।

(१) ब्रह्मप्रमान्येनावध्यत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वे सति
ब्रह्मान्यत् । (२) वेदान्ततात्पर्यप्रमाजन्यज्ञानान्येनावध्यत्वे सत्य सत्त्वानधि-
करणत्वे सति ब्रह्मान्यत् (३) मोक्षाहेतुज्ञानान्येनावध्यत्वे सति अस्तत्त्वानाधि-
करणत्वे सति ब्रह्मान्यत् । तत्र शुद्धं ब्रह्म वृत्ति व्याप्यं भवति हि विवरणाचार्यः
स्वीकरोति । किन्तु मामतीकारमते अलण्डाकार वृत्तिः ब्रह्म प्रमा न भवति ।
यतः मामतीकारः शुद्धं ब्रह्म वृत्ति व्याप्यं न भवति इति मन्यते । अतः वेदान्त-
तात्पर्यप्रमाजन्यप्रमापदेन निर्विकल्पक बोधस्य निर्देश कृतः वर्तते । एवं शाब्द-
बोधे तात्पर्यं ज्ञानं कारणं न भवति । एवं ये आचार्याः मन्यन्ते तेषां मन्त्रानु-
सारेण मोक्षा हेतुज्ञानपदेन निष्प्रकारिका प्रमा अभिधीयते । अस्तु पदार्थेषु
व्यभिचारवारणाय अस्तत्त्वानधिकरणमुक्तम् । तथा च प्रतिमामुक्तम् । एवञ्च
असति व्यभिचारवारणाय अस्तु विलक्षणत्वमुक्तम् । अनेनानुमानेन प्रपञ्चे पार-
मार्थिकं सत्त्वं साध्यते ।

एवं न्यायामृतकारेण प्रपञ्चे षड्भिः हेतुभिः पारमार्थिक सत्त्वं
साध्यते । तथाहि विमतं पदार्थं सत् (१) प्रातिमासिकत्वानधिकरणत्वे सत्यस-
त्त्वानधिकरणत्वात् (२) अविरोध्यत्वेन प्रमां प्रति साक्षात् विषयत्वा
(३) अविरोध्यत्वेनैश्वर्यं प्रति साक्षादपरोक्षात्वात् (४) सप्रकारकावाध्यार्थक्रि-
याकारित्वात्, (५) आरोपितभिष्यात्वकत्वात् (६) कल्पकरहितत्वाच्च इति ।

एवं प्रपञ्चसत्यत्वसाधकं द्वितीयानुमानमुच्यते तथाहि विमतं न सद्धिलक्षणां असद्धिलक्षणां त्वादात्मवत् । अयं भावः विश्वस्य निर्वचनं सदसद-
कौटिम्भ्यां भवितुमर्हति । तथा च यत् सत् न भवति तत् असत् एवं अत् असत् न
भवति लोके तत् सदुच्यते अतः जगत् सत् मिन्नं न भवितुमर्हति, यतः असत् मिन्न-
त्वात् यथा आत्मा, एवमनुमानप्रयोगेण असद्धिलक्षणां तथा च सत्त्वं साधयितुं
शक्यते ।

तथा च प्रपञ्च सत्यत्व साधकं तृतीयानुमानमपि उच्यते तथाहि
विमतं न चैतन्या ज्ञानकार्यं, न तत्कार्यं धी विषयः, न तत्कार्यं सत्त्ववत् न
तज्ज्ञानबाध्यसत्त्ववत्, तस्मिन् अपरोक्षोऽपि अनिषोध्यत्वेन साक्षात् मासमान-
त्वात् यदेवं तदेवं यथा घटेऽपरोक्षोऽपि अनिषोध्यत्वेन साक्षात् मासमानमानः
पटो न घटाज्ञानकार्यादिः विपक्षो च तदाऽपरोक्षोऽज्ञानव्याहृतिरैव बाधिका
न चासिद्धिः । अधिष्ठानतया सुखद्विसाक्षात्त्वेन च उदानीमपि चैतन्यापरो-
क्षात् । अयमाशयः विवादास्पदोऽयम् । प्रपञ्चः चैतन्यस्याज्ञानकार्यं अथवा चैत-
न्याज्ञानजनितज्ञानविषयः अथवा चैतन्याज्ञानं न जनित सत्तावान्, अथवा चैतन्य-
ज्ञानिनबाधित सत्तावानन भवति । अतः चैतन्यस्यापरोक्षज्ञानैसत्यपि अनिषोध्य-
त्वेन साक्षात् मासमानः यस्य अपरोक्षः ज्ञाने सति यः अनिषोध्यत्वेन न
साक्षात् प्रतीयमानः भवति । सत्स्याज्ञानस्य कार्यादिः न भवति । यथा
घटस्यापरोक्षाबोधे सत्यपि अनिषोध्यत्वेन साक्षात्प्रतीयमानः पटः घटस्य अज्ञान-
कार्यादि न भवति । अत्र हि विपक्षो बाधककोऽपि वर्तते । यदि चैतन्यापरो-
क्षोऽपि चैतन्याज्ञानं तत्कार्यं चानिषोध्यत्वेन साक्षात्प्रतीयेत तर्हि ज्ञानाज्ञानयोः
विरोधः उच्छिद्येत । प्रपञ्चः प्रतीतिकालेऽपि घटः सन् इत्थं घटादेऽधिष्ठा-
नरूप चैतन्यस्य एवं सुषुप्तिकालेऽपि सुखमहमप्स्वाप्सम् । एवं रीत्वा सुखादि-
साक्षिरूपस्य चैतन्यस्य अपरोक्षाबोध स्वीक्रीयते । अतः पक्षो हेतोरसिद्धिरपि

नास्ति एवं न्यायामृतकारेण अस्मिन् अनुमानप्रयोगे पञ्च साध्यानां निर्देशः
 कृतः वर्तते । (१) न चैतन्याज्ञान कार्यम् (२) न चैतन्याज्ञानकार्यधीविषयः
 (३) न चैतन्याज्ञानकार्यसत्त्ववत् (४) न चैतन्याज्ञानबाध्यसत्त्ववत् (५) न चै-
 तन्याज्ञानवाध्यम् । एषु अद्वैतसम्मत प्रपञ्चगत ब्रह्माज्ञानकार्यत्वस्य निषेधः प्रथमः,
 वृत्तिज्ञानमात्रस्य विषयता द्वितीयः । अज्ञानजन्य व्यावहारिक सत्त्वस्य नि-
 षेधः तृतीयः । ब्रह्माज्ञानबाधित व्यावहारिकसत्त्वस्य निषेधः चतुर्थः । तथा
 च ब्रह्माज्ञानबाधितत्वस्य निषेधः पञ्चमे साध्ये कृतः वर्तते ।

प्रपञ्चसत्यत्वसाधकत्वमुपनिमानं, विमतं नात्मन्यध्यतं आत्मसाक्षा-
 त्कारवत् प्रवृत्तिविषयत्वात् यदेव तदेवं यथा घटसाक्षात्कारवत् प्रवृत्तिविषयो
 घटो न तत्राध्यस्तः न चासिद्धिः ईशजीवन्मुक्तयोरात्मसाक्षात्कारवतोऽपि
 जगद्वर्त्तापमिद्वारनादौ प्रवृत्तिः । शंखे अध्यस्तमपि पीतत्वं न शंखे वैतत्त्वात्साक्षा-
 त्कारवत् प्रवृत्ति विषय इति न तत्र व्यभिचारः इति । एवं विवादोऽप्यपी
 भूतः प्रपञ्चः नात्मनि अध्यस्तः वर्तते । यतः आत्मनः यैः आत्मनः साक्षा-
 त्कारः कृतः एवं ईश्वरस्य तथा जीवन्मुक्त शुक्लदेवापि महापुरुषादेः प्रवृत्ति
 विषयः भवति । यस्य वस्तुनः साक्षात्कारे जातेऽपि द्रष्टुः पुरुषस्य य-
 स्मिन् पदार्थे प्रवृत्तिर्दृश्यते स पदार्थः तस्मिन् वस्तुनि नाध्यस्तो भवति । यथा
 घटस्य साक्षात्कारः पुरुषस्य पटे प्रवृत्तिः भवति । अतः स पटः कदापि घटे
 अध्यस्तो न भवति । एवं प्रपञ्चरूपे पदो उक्तस्य हेतोरसिद्धिर्नास्ति । यतः
 तत्त्वदर्शिनः परमेश्वरस्य जगद्वर्त्तापे तथा शुक्लामदेवादि जीवन्मुक्त महापु-
 रुषादेरपि मिद्वारनादौ प्रवृत्तिः प्रसिद्धा अस्ति । किन्तु यस्य पुरुषस्य
 शंखे साक्षात्कारः जातः तस्य शंखाध्यस्तपीतरूपादि व्यवहारे कदापि प्रवृत्तिर्न
 भवति । अतः प्रवृत्तस्य हेतोः विषयो अवृत्तित्वा अत्यभिचारित्वात् ।

प्रपञ्च सत्यत्वायकं पञ्चमानुमानं तथाहि विमलं न ईश्वर मा-
याकल्पितं तं प्रत्यपरोक्षात्वात् यदेवं तदेवं यथा क्षेत्रप्रत्यपरोक्षां घटो न क्षेत्रमाया
कल्पितः । विमलं न जीवमायाकल्पितं तस्मिन् सुषुप्तेऽपि अवस्थितत्वात्,
आत्मवत् न चासिद्धिः प्रत्यभिज्ञानात्, अदृष्टादेरभावे पुनरुत्थानायोगाच्च ।
अयमाशयः विवादास्पदीभूतः प्रपञ्चः न ईश्वरमाया कल्पितो मवितुमर्हति
यतः ईश्वरं प्रत्यपरोक्षात्वात् । यः पदार्थः यस्य पुरुषस्य अपरोक्षाः भवति
स पदार्थः तस्य पुरुषस्य मायया कल्पितो न भवति । यथा क्षेत्रप्रत्यपरोक्षाः
घटः न क्षेत्रमाया कल्पितः । एवमपि एवं प्रकारेण उदमपि वक्तुं न शक्यते ।
विवादास्पदः प्रपञ्चः न जीवमायाकल्पितः । यतो हि सुषुप्तावस्थायाम् जीवस्य
विलीनेऽपि अवस्थितत्वात् यथा ब्रह्म सुषुप्तिकाले प्रपञ्चेऽपि विलीनी भवति ।
इत्थं न वक्तुं शक्यते । यतः घटादि प्रपञ्चस्य सुषुप्ती अभावस्वीकृतसति सुषु-
प्तादुत्थितस्य जीवस्य सोऽयं घटः इत्येवं प्रत्यभिज्ञा कथं स्यात् । एवं च सुषु-
प्तावस्थायाम् जीवोत्थापकादृष्टादि प्रपञ्चस्य क्लियेसति सुषुप्ताद् कदापि
जीवस्योत्थानं न भविष्यति । अतः सुषुप्तावस्थायामपि अदृष्टादीनामवस्थितिः
स्वीकरणीया ।

अधुना प्रपञ्च सत्यत्व साधकं षाष्ठानुमानं निर्दिश्यते । मिथ्या-
त्वं आत्मान्य सर्ववृत्ति न मिथ्यामात्र वृत्तित्वात्, शुक्तिरप्यवदिति । अस्या-
नुमानस्यायमाशयः मिथ्यात्वं रूपः धर्मः आत्मनः पृथक् समस्तेऽपि प्रपञ्चे न
तिष्ठति । यतो हि प्रपञ्चान्तरात् केवल मिथ्यापदार्थेष्वेव हि मिथ्यात्वं स्वी-
क्रीयते । यथा शुक्ति रजतस्त्वम्, एवं प्रकारेण प्रपञ्चस्याधिकभागः मिथ्यात्वशून्यः
सिद्धः, तत्रापि यदि दृश्यत्वादि हेतवः स्युः तदा सर्वे दृश्यत्वादि हेतवः व्यभि-
चारिदोषा दुष्टा भवन्ति । अतः तत्र मिथ्यात्वानुमानं कथं भविष्यति ।

प्रपञ्चसत्त्वत्वसाधकं सप्तानुमानम्, आत्मा परमार्थ सदन्त्यः,
 परमार्थत्वात्, अनात्मवत्, न च कल्पित आत्मप्रतियोगिक भेदनाथान्तरम्
 कल्पित मिथ्यात्वेन मिथ्यात्वानुमानेऽपि सिद्धसाधनतापत्तिः । समन्वप्रकारन्व
 इत्यमात्मा परमार्थं प्रपञ्चाद् भिन्नः यतः पदार्थं त्वात् । यथा अनात्मवस्तु
 अर्थात् यथा घटादयः अनात्म पदार्थाः परमार्थं सद्रूपादात्मनः भिन्नाः सन्ति
 तथैव आत्मापि परमार्थसद्रूपात् घटादि प्रपञ्चाद् भिन्नः भविष्यति । अतः
 घटादयः प्रपञ्चाः पारमार्थिकाः यदि उच्येत् आत्मन्यपि आत्मनः काल्पनि-
 कः भेदः स्वीक्रीयते । ब्रह्मभेदस्य परमार्थरूपः आत्मैव प्रतियोगिरस्ति, अतः
 अस्यानुमानस्य एतावन्मार्गं उद्देश्यमस्ति यत् भेद प्रतियोगिनः पारमार्थिक सत्त्व
 साधनं तद् आत्मसत्त्वतयेव सिद्धं भविष्यति । फलतः अनेनानुमानेन प्रपञ्चं पार-
 मार्थिक सत्त्वं न सिद्धं भविष्यति । आत्मनः परमार्थं सत्त्व सिध्येव अर्थान्तरम्
 नामकं निगृहस्थानं उपस्थितौ भवति । तन्मैव वक्तुं शक्यते यतः एतदेतद्दुष्परं
 अस्तिवादिनामते प्रपञ्चमिथ्यात्व साधकं प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वाद् आस्मिन्
 मिथ्यात्वानुमानेऽपि दातुं शक्यते । अतः काल्पनिक मिथ्यात्वमादाय इदमनुमानं
 गतार्थं स्यात् । वास्तविकं मिथ्यात्वं न सत्स्यति अतः प्रपञ्चस्य सद्रूपत्व स्थि-
 रैव । अतः अर्थान्तरतानामकं दुष्परं, पदा द्वयेऽपि संभवात् । नास्माकं मते
 किमपि दुष्परं उक्तं हि कुमारिक मटेन (श्लोक वार्तिके पृष्ठ ० ३४१) तथाहि—

तस्माद् ययोः समो दोषाः परिहारोऽपिवासमः ।

नैकस्त्रि नियोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणौ ॥ इति ॥

प्रपञ्चसत्यत्वसाधकमष्टमानुमानं , आत्मा, यावत्स्वरूपमनुवर्तमाना-
नात्मवान्, यावत् स्वरूपमनुवर्तमानमावरूपानात्मवान् वा , स्वज्ञानावाध्या-
नात्मवान् , स्वज्ञानावाध्यामावरूपानात्मवान् वा, पदार्थत्वात्, मावत्वाद्वा
घटादिवदिति । अत्र हि पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्त्यभ्युपगमपदो सिद्धसाधन परि-
हाराय साध्ययोर्मावरूपपदमनात्मविशेषणम् । अस्यायमाशयः आत्मा कदापि
एकाकी न भवति । यतीहि एकाकी न रमते इयं श्रुतिः वर्तते । सदैवात्मा
दैतस्यरङ्गस्थले लीलाविलास करोति, आत्मा यदि सदातनः वर्तते तदा दैता-
स्यस्य ज्ञातोऽपि त्रैकाकी भागः एव स्वीकरणम् भविष्यति । न कैकालिको-
ऽभावः इममेवाशयमभिप्रेत्य हृदमनुमानमुत्थितं अस्ति । १- आत्मा एवं भूतेन
अनात्मपदार्थेन सः संवलितो भवति । यः आत्मनः यावत् स्वरूपमनुवर्तमानः
भवति अथवा २- आत्मा यावत् स्वरूपमनुवर्तमानमावरूपदैतेन युक्तः । अथवा
३- स्वज्ञानेनावधितअनात्मप्रपञ्चेन युक्तः अथवा ४- आत्मा स्वज्ञानेनावधित-
मावरूपानात्मप्रपञ्चेन युक्तः पदार्थत्वात्, अथवा मावपदार्थत्वात् यथा घटादि
एवं दृष्टसिद्धिकारादयः केन आचार्ये अविद्या निवृत्तिं पञ्च प्रकारान् मन्यन्ते
तथाहि न सत्, नाप्यसत्, नाप्यसदसत्, नाप्यमावामाव एवं चतुष्टयकोटिविनि-
युक्तामविद्यानिवृत्तिं स्वीकुर्वन्ति उक्तञ्च आनन्दबोध्याचार्यः ---

न सन्नासन्न सदसन्मौम्यो नापि तत्तायः ।

यदानुरूपो हि वलिरित्याचार्यान्वीचरन् ॥

एवमविधानिवृत्ती सिद्धसाधनतारुपदोषावारणाय द्विष्ट्ये
एवं चतुर्थी साध्ये भावरूपत्वमनात्मपदार्थस्य विशेषणं दत्तम् ।

प्रपञ्च सत्यत्क्साधकविशेषानुमानानि :---

एवञ्च प्रपञ्चसत्यत्वसाधकविशेषानुमानमेव प्रपञ्च मिथ्यात्वस्य
बाधकं भविष्यति । तथाहि आत्मयो न स्वविषयकधीवाध्या, धीत्वात् ,
शुक्तिधीवत् । अयमाशयः चरमसाक्षात्काररूपात्मज्ञानं स्वविषयविषयक
रवान्तीमक ज्ञानद्वारा बाधितं न भवति । यतो हि ज्ञानमस्ति ज्ञानत्वादेव
हेतुना अस्य बाधो न युक्तः । यथा शुक्ति ज्ञानं । अस्ति कतकरजादयः कित्तः
पदार्था एव भवन्ति, ये स्वैनापि बाध्यन्ते । किन्तु ज्ञानमात्रस्यायम् स्वभावः
यत् स्वैन तस्य बाधो न जायते । अतः मोक्षावस्थायामपि अखण्डाकारवृत्तिरूपः
अनात्मपदार्थः अनादितः एव स्वीकरणीयः । एवं अस्य प्रसिति मिथ्यात्वा-
नुमानस्य अन्यदपि प्रपञ्चसत्यत्क्साधकमनुमानं भवितुमर्हति । तथाहि आत्माधि-
ष्ठानकप्रमहेतुः न स्वकार्यप्रमाधिष्ठानज्ञानबाध्यः प्रमहेतुत्वात् यदेवं तदेवं यथा
शुक्त्यधिष्ठानकप्रमहेतुः काचादिः । अस्य अयं भावः यत् अद्वैतवादिनः एवमन्यन्ते
यद् प्रमभावकाधिष्ठानसाक्षात्कारद्वारा प्रमहेतुमूहस्याज्ञानरूपस्य दोषस्यापि
बाधो भवति , तन्मसमीचनम्, यतः तद्विरोध इदमनुमानमुक्तं भवति यत् आत्माधि-
ष्ठानक प्रपञ्चविप्रमस्य हेतुरज्ञानादिः स्वप्रपञ्चरूपकार्यस्य अधिष्ठानमूतस्य ब्रह्मणः
ज्ञानेन बाधितो न भवति , यतः प्रमहेतुत्वात् यथा शुक्तिरूपाधिष्ठानाश्रित -
रजतप्रमस्य हेतुमूतः चाक्वक्ष्यादि दोषाः प्रमाधिष्ठानज्ञानेन न बाध्यते इति ।

अपि च वादाकलीं कारणापि प्रपञ्चमिथ्यात्र बाधकमनुमानं
स्वकीयपद्धत्या उक्तम् तथाहि-“विप्रतिपन्नं सत्यं प्रमाणदृष्टत्वात्, एवमेनानु-
मानेन मिथ्यात्वप्रतिपादकानुमानस्य विरोधी वर्तते । अतः कथमपि मिथ्यात्व
साधकमनुमानं न समीचीनम् । न चोक्तानुमाने साध्यानिराकृतः स्यात् यतः
अग्राह्यतायाः एव साध्यत्वात् एवं मूलाया अवाध्यतायाः ब्रह्मपि सिद्धत्वान्ता-
प्रसिद्ध विशेषापत्ता ।

ननु अस्मिन्ननुमाने प्रमाणदृष्टत्वात् योऽयं हेतुत्वेन उपन्यस्तः ।
तत्किम् प्रमाणदृष्टत्वम् ? तात्त्विकप्रमाणदृष्टत्वम् ? अतात्त्विकप्रमाणदृष्ट-
त्वं वा ? तर्हि नाथ पक्षाः समीचीनः । न हि अस्यामकक्षेत्रिणां मते तात्त्विक
प्रमाणदृष्टत्वं सिद्धम्, प्रत्यक्षादि प्रमाणानां तत्त्वावेदकानभ्युपगमात् । नो-
चरपक्षाः समीचीनः तत्राद्वैतिवादिनां मते असिद्धेः । साध्यविकल्पा च दृष्टा-
न्तस्य स्यात् इति चैन्मैवम्, प्रत्यक्षादिप्रमाणानां अतत्त्वावेदकत्वे मानामावात् ।
नहि अस्यामिः द्वैतिवादिभिः प्रत्यक्षादिप्रमाणानामतत्त्वावेदकत्वं स्वीक्रीयते ।
अपितु प्रत्यक्षादिकं तत्त्वावेदकं प्रमाणत्वात्, सत्यज्ञानादिवाक्यवत् । अन्यथा
प्रमाणमेव न स्यात् । प्रपञ्चः तत्त्वावेदक प्रमाणदृष्टः, सम्प्रतिपन्नप्रान्त-
पदार्थतात्त्वात् ब्रह्मवत् । यदि च उक्तानुमानैकेश्चिदयं आदिप्येत यत् आत्म-
न्ननुमाने उपाधि दूषावमस्ति । अतः उपाधि दोषा दुष्टमिदमनुमानं स्वकार्थं
साधयितुं न क्षमम् । अत्र च आत्मत्वमुपाधिः । उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वेति
साधनाव्यापकः । यत्र यत्र साध्यं तत्र तत्र उपाधिरिति दृष्टान्ते साध्यव्यापकता ।
एवं यत्र-यत्र साधनं तत्र तत्र उपाधिरिति पक्षो उपाधेरविद्यमानत्वात् साधना-
व्यापकता । अतः आत्मत्वमुपाधिः सुदृढः इति, चैन्मैवम् यतः अबाध्यत्वादेः
आत्मत्वस्यपक्षो सम्भवात्, साधनाव्यापकत्वामावात् । नाऽमुपाधिरिति अन्यथा

आत्मत्वेत्यापि अभावः स्यात् ब्रह्मणि । किञ्च तत्त्वावेदकत्वादिविशेषा-
 नवभूय प्रमाणमात्रदृष्टत्वेमेव हेतुः किम् न स्यात् ? नहि अस्य विपक्षोवृत्तिः ।
 वृत्तिव्याप्यताया आत्मन्यपि अभ्युपगमात् न तत्र साधनावृत्तिः । तथापि प्रामा-
 णिकत्वातिरिक्तं सत्यत्वं नास्ति इति साध्याविशिष्टता इति चेत् न स्वप-
 रासम्भवेः । न तावत् स्वरीत्या इदमुक्तं प्रमाणविषयस्यापि ब्रह्मसत्यत्वा-
 भ्युपगमात् । न च अस्मदीत्या ब्रह्मण इव प्रपञ्चस्यापि प्रामाणिकत्वातिरि-
 क्तस्य सत्यत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा शशविषाणकल्पमेव जगत् स्यात् । कदापि
 प्रमाणविषयं न स्यात्, अस्ति च प्रमाणविषयम् । किन्ति यदीयं जगत् प्रा-
 न्तिकल्पितं स्यात् तर्हि कल्पमान जगत् सदृशः सत्याधिष्ठानप्रधानपूर्वकमङ्गी-
 कार्यं प्रसज्येत न सत्यद्वयजगत् स्वीकारो युक्तः । यतः विन्याक्याचनार्थगतस्य
 खारीतैलप्रदानप्रवृत्त्यावत् अविकापाताता । अतः नैनं जगद् प्रान्तिकल्पितं इति
 तर्कपराहतं ह्ययत्त्वानुमानमपि प्रतिकूलतर्कपराहतं इदमनुमानं प्रकारान्तरेणापि
 उच्यते । यतः सर्वस्यापि विश्वप्रपञ्चस्य कल्पितत्वेमङ्गीक्रियते अहेतिमिः ।
 तत्र युक्तं प्रतिभाति । तथाहि विश्वं यदि कल्पितं स्यात् तर्हि साधिष्ठानकं
 स्यात् । अधिष्ठानत्वेन सामान्यरूपेणाज्ञातकैसतिविशेषाज्ञातत्वम् । ब्रह्म
 तु स्वगतसजातीयविजातीय भेदशून्यं अलक्ष्यं निर्गुणं निराकारनिःसामान्यं
 निर्विशेषान्, अतः एवं मूर्ते निःसामान्ये निर्विशेषे ब्रह्मणि अधिष्ठानत्वं
 न संघटते । अधिष्ठानत्वाभावात् । कथं च ब्रह्मणि जगतः कल्पना । तथा
 चास्ति प्रयोगः । प्रपञ्चां न प्रान्ति कल्पितः निरधिष्ठानत्वात् निष्प्रधान-
 त्वात् आत्मवत् व्यतिरिक्तेण वा रजतवत् । एवं हेतुरस्तुसाध्यमास्तु इति व्य-
 भिचार शक्यां जातायां आरोप्यसदृशधिष्ठानमूत सत्य जगद्व्यामङ्गीकारप्रस-
 ङ्गा बाधकस्तर्कः उन्नेयः ।

अपि च यदिदं अद्वैतिमिः वक्तुं शक्यते यत् प्रपञ्चो मिथ्या,
 दृश्यत्वात् जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यवदिति, मिथ्यात्वप्रतिपाद-
 कसामान्यानुमानेन यदि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं न सिध्यति तर्हि प्रपञ्चमिथ्या-
 त्वसाधकं मिथ्यात्वविशेषानुमानेरपि मवितुमर्हति । तथाहि मिथ्यात्वे विशेष-
 तीऽनुमानानि (१) ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यब्रह्मान्यासत्त्वानधिकरणत्वं पारमार्थिक-
 सत्त्वानधिकरणवृत्ति, ब्रह्मावृत्तित्वात्, शुक्तिरूप्यत्वत्, परमार्थं सद्भेदवच्च ।
 (२) विमतं मिथ्या, ब्रह्मान्यत्वात्, शुक्तिरूप्यवत् । (३) परमार्थसत्त्वं, स्वसमा-
 नाधिकरणान्योन्यामावप्रतियोग्यवृत्ति, सदितरावृत्तित्वाद, ब्रह्मत्ववत् इति ।
 एतेषामनुमानानां समन्वयप्रकारश्च इत्थं (१) ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानेनावधिक्तं तथा
 ब्रह्मभिन्न व्यावहारिक प्रपञ्चं यत् असत्त्वानधिकरणता, पारमार्थिक सत्त्व-
 स्याधिकरणौ अवृत्तिः, यतः ब्रह्मावृत्तित्वात् यथा शुक्तिरजतत्वम् । अथवा यथा
 परमार्थसिद्धस्तुतः भेदः । अत्र हि यदसत्त्वानधिकरणत्वम् पदात्वेन स्वीकृतः वर्तते
 स असत्त्वानधिकरणत्वरूपो धर्मः प्रातिमासिके, व्यावहारिके, तथा च ब्रह्मणि
 एषु त्रिष्वपि वर्तते । प्रातिमासिकवृत्ति असत्त्वानधिकरणत्वरूपः यदि पदात्वेन
 स्वीकृतः स्यात् तदा सिद्धसाधनता, यतः तस्य पारमार्थिक सति अवृत्तिता सर्वै-
 रभ्युपगम्यते अतः तस्य आंशिक सिद्धसाधनताख्यरूपस्य दोषानिवारणार्थं ब्रह्मज्ञाने-
 तराबाध्यवृत्तित्वविशेषणं हीयते । ब्रह्मवृत्ति असत्त्वानधिकरणत्वं यदि पदात्वेन
 स्वीकृतं भवेत्, तदा बाधः यतः तत्र पारमार्थिक सत्त्वस्य वृत्तित्वेतिवारित । न
 हि तत्र अवृत्तितास्वीक्रीयते, अतः ब्रह्मभिन्न वृत्तित्वं पदास्य विशेषणं दत्तम् । एवं
 असत्त्वामात्रं पदां न स्वीकृत्य असत्त्वानधिकरणत्वस्य पदा स्वीकारे इदं तावत्
 रहस्यम् ये आचार्याः एकैक्येयासत्त्वामावस्य विद्यमानता सर्वमन्यन्ते । तत्पतानुसा-
 रारेण उक्तदोषा प्रसक्ति सम्भावनायाः समाप्त्यर्थं असत्त्वानधिकरणत्वमुक्तम् ।

यच्च अधिकरणतामैदेन भिन्नं भिन्नं स्वीक्रीयते, सर्वत्र नास्त्येकः । शुक्तिरजत-
त्वादि दृश्यन्ते ब्रह्मावृत्तित्वरूपस्य हेतुः । तथा पारमार्थिकसत्त्वानधिकरणवृ-
त्तित्वरूपस्य हेतुः । तथा पारमार्थिकसत्त्वानधिकरणवृत्तिकरूपस्य साध्यस्य
व्याप्तिः निश्चिताः । तस्मात् व्याप्तिरूपेणैव व्यावहारिक प्रपञ्चमात्रवृत्तिरसत्त्वा-
नाधिकरणत्वव्यपेक्षया पारमार्थिकसत्त्वानधिकरणवृत्तित्वस्य सिद्धौ सत्यां प्रपञ्चे
अपारमार्थिकत्वं सिद्धयति इति ।

द्वितीयः विवादास्पदोद्भूतः (व्यावहारिक प्रपञ्चः) मिथ्यावर्तते
ब्रह्मभिन्नत्वात् यथा शुक्तिरजस्यम् । अत्र हि सद्भिन्नत्व रूपं मिथ्यात्वं विव-
क्षितं वर्तते । न तु सद्विलक्षणत्वरूपम् । अन्यथा असतिपदार्थे सद्भिन्नत्वरु-
पसाध्यस्य अवृत्तौ सत्यामपि ब्रह्मान्यत्वरूपस्य हेतुः । वृत्तौ सत्यां साधारणाने-
कान्तिकतास्यात् । प्रपञ्चरूपे पक्षौ सद्भिन्नत्वरूपसाध्यस्य सिद्धौ द्वैतसम्भूतं
पारमार्थिकसत्त्वं समाप्तं भवति ।

तृतीयः परमार्थसत्त्वं स्वाधिकरणो विद्यमानस्योन्योन्यामावस्य
प्रतियोग्यवृत्तिरस्ति यतः सद्भिन्नावृत्तित्वात् यथा ब्रह्मत्वम् । अत्र साध्यघटकी-
भूतं स्वपदं परमार्थसत्त्वस्य बोधम्, परमार्थसत्त्वस्य परमार्थसद्व्याधिकरणं परमार्थसत्
न एवं प्रकारेण अन्योन्यामावो न भवति । अपितु अपरमार्थ सत् न एवं हि
अन्योन्यामावो स्वीक्रीयते । तस्मात्प्रतियोगिभूते अपारमार्थिकसति परमार्थसत्त्वस्य
अवृत्तिरस्ति । अतः एतत् सिद्धं भवति, परमार्थसत्त्वं परमार्थसतः भिन्न पदार्थे
न भवति । अतः एकमेव ब्रह्मस्तु पारमार्थिक सत्त्वं च मन्तव्यम् तद्भिन्नस्य
व्यावहारिकप्रपञ्चस्य अपारमार्थिकं अथवा मिथ्या एवं अभ्युपगन्तव्यम् । माध्ववते

सर्वं जडवैतनादिकं ज्ञात् । जगदे न हि पारमार्थिकं सत् भवति । अतः परमार्थं
सत्त्वस्याधिकरणीमूले घटे पट रूप परमार्थसत्त्वस्य अन्योन्याभावः सुलभः ।
तत्प्रतियोगिभूते परे वृत्तितैव न चावृत्तिता अतः अतः परमार्थं सत्त्वव्याप्य
धर्माविच्छिन्न प्रतियोगिकः अयमन्योन्याभावस्य विशेषणं देयं भविष्यति ।
घटे पटो न एवं प्रकारेण पदस्वरूप व्याप्यधर्माविच्छिन्नप्रतियोगिक अन्यो-
न्याभावः सुतरामिलत्येव । परमार्थं सत् न एवं प्रकारेण अन्योन्याभावो न
मिलति । अतः हठात् तत्र अपरमार्थं सत् न वदुःशः अन्योन्याभावः स्वीकरणी-
यः, तत्प्रतियोगिभूते असत् पदार्थं परमार्थसत्त्वं न तिष्ठति, अतः कथमपि बा-
धादि दोषाणां प्राप्तिर्नास्ति । एवं प्रकारेण मिथ्यात्वविशेषानुमाने
प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं साधयितुं शक्यते । इति वदन्ति जैहतिनः तन्न मुक्ति सहम् ।

मिथ्यात्व विशेषानुमानस्य निराकरणम् :---

यतः पूर्वमेव ब्रह्मान्यत् वेदेकगम्यं धर्मादि परमार्थसत् श्रुतितात्पर्य-
विषयत्वात्, ब्रह्मवत् । साक्षादर्थं परमार्थसत् अनिर्णीयत्वेन दोषाजन्यज्ञानं
प्रतिसाक्षात् विषयत्वात् आत्मवत् । विमतं परमार्थसत् स्वविषयकसाक्षात्-
त्कारात् पूर्वभावित्वात् आत्मवत् । न्वास्मिन्ननुमाने असिद्धिदूषणं भवितु-
मर्हति । यतः अतिवादिनां मतैऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थार्थं स्वविषय साक्षात्कारात्
पूर्वं घटादेर्भावात् इत्यादिप्रपञ्च सत्यत्क्साधनानुमाने हि मिथ्यात्वविशेषानु-
मानामानिराकृतत्वात् । अथ च सत् घटः इत्यादि प्रत्यक्षमपि प्रपञ्च मिथ्या-
त्वानुमानस्य बाधकं वेदितव्यम् ।

अपि च प्रपञ्च मिथ्यात्वसाधकानां दृश्यत्वादि हेतूनां
 शब्दप्रमाणैनापि बाधो भवति यथाहि विश्वं सत्यं (क्र० २।७।३) यच्चि-
 केत सत्यमित् तन्न मोघम् (क्र० १।१७) याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वती-
 म्यः समाभ्यः (ईशा० ८) इत्यादि श्रुतिभिः असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरानीश्व-
 रम् (गी० १६।८) इत्यादि स्मृतिभिः तथा च नामावतपलब्धेः (ब्र० सू०
 २।२।२८) वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् (ब्र० सू० २।२।२६) इत्यादि सूत्रैश्च जातः
 सत्यता प्रतिपाद्यते । यद्यपि विश्वं सत्यमित्यस्मिन् वाक्ये प्रत्यक्षाप्रमाणवाक्येषु
 प्रत्यक्षाप्रमाणसिद्ध जगत्सत्यत्वानुवादकतायाः अनुवादकत्वस्य संभवो नास्ति ।
 यतः अस्मिन् वाक्ये परमेश्वरप्रणीतपरमार्थभूतस्य जातः रचना प्रतिपाद्यते,
 यच्च वेदं विहाय केनापि प्रमाणान्तराण्यन अधिगतम् येन अनुवादकतायाः शंका
 स्यात् । अतः यच्चिक्ते अनेन वाक्येन ईश्वरस्य सत्योपादानगोचरापरोक्ष बोधस्य
 एवं याथातथ्यतोऽव्यदधात् अनेन वाक्येन परमार्थिकस्य जातः सर्जनं प्रतिपाद्यते ।
 अतः एभिर्वाक्यैः मिथ्यात्वसाधकस्य अवश्यबाधो भवति । अपि च असत्यमप्रति-
 ष्ठन्ते जगदाहुरानीश्वरम् इत्यादि स्मृतिवाक्ये यदेतदुक्तं यत् ये नास्तिकाः
 जगतः सत्ताशून्यं ईश्वर विरचितत्वन्व नहि मन्यन्ते ते अत्यन्तं भ्रान्ताः मिथ्या-
 दादिनश्च । एवं नामावतपलब्धेः तथा च वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् इत्यादि
 वैदव्यास प्रणीत सूत्रेषु सर्वविवादायणः शून्यवादस्य एवं काणिकविज्ञान-

-
- १- क्र० २।७।३ ॥
 २- क्र० ८।१।१७ ॥
 ३- ईशा० - ८ ॥
 ४- गीता १६।८ ॥
 ५- ब्र० सू० २।२।२८-२६ ॥

वादस्य च निराकरणं कृतम् । तथा च यत् इदं प्रत्यक्षादि प्रमाणं सिद्धं
सर्वानुभवसिद्धञ्च जगत् दृश्यते तत् शून्यं अवा स्वप्नवत् काल्पनिकं एवं भ्रम्या-
मृतं न भवितुमर्हति । इति ॥

दृश्यत्वहेतुविचारः :-----

प्रपञ्च भ्रम्यात्वाप्रतिपादितनुमाने यत् हेतुत्वैविविज्ञातं दृश्यत्वं
तदपि नोपपत्तिरिति शक्यमद्वैतिभिः । तथाहि किमिदं दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वा ?
फलव्याप्तत्वं वा, साधारणं वा ? कदाचित् क्वचित्चिद्विषयत्वं वा ? व्यव-
हारै र्वातिरिक्त संविदन्तरापेक्षानियतिर्वा ? अस्वप्रकाशत्वं वा ? तत्र वृत्ति-
व्याप्यत्वं दृश्यत्वम् । अयम् नाथः पक्षाः समीचीनः यतः तत्त्वमस्थादि वेदान्त-
वाक्यजनितान्तः कारणपरिणामरूप अलम्ब्यकारवृत्ति व्याप्ता अवा वृत्ति
विषयता, परमार्थसमूहे आत्मन्यपि वर्तते । किन्तु तत्र भ्रम्यात्वरूपं साध्यं
नास्ति । अतः साध्यामावद्वृत्तिरूपः साधारणानैकान्तिको व्यभिचार क
रूपी दोषः आपत्तिष्यति । अतः दृश्यत्वं तावदेतुः दुष्ट एव । अतएव एवमेव
तृतीयोऽपि पक्षः 'वृत्तिव्याप्तत्वफलव्याप्यत्वयोः साधारणम्' दूषितः भवति
यतः उभयसाधारणसिद्धिपदेन वृत्तिव्याप्यतायाः ग्रहणं भवति । तथा च व्यभिचार
रूपः दोषः पूर्वमेव उक्तः । एवञ्च फलव्याप्यत्वं दृश्यत्वम् एव द्वितीयोऽपि
विकल्पः असङ्गतः एव । यतः धर्मा धर्मादिषु नियमतः ततिन्द्रियपदार्थेषु
इन्द्रियसन्निकर्षा नास्ति । अतो हेतो विषयाविष्ठानस्य आवरणमङ्गो न
जायते । अत्र वृत्तिविषयाविष्ठानरूपस्य फलस्य व्याप्यता नास्ति । अतः तत्र
धर्माधर्मादि ततिन्द्रियपदार्थेषु भागासिद्धि रूपः दोषः भविष्यति । पक्षोक्तेश्च
वृत्त्यभावः भागासिद्धिः । यतोहि धर्माधर्मादिपदार्थोऽपि पदार्थस्य एकदेशोऽस्ति न
च तत्र फल व्याप्यत्वरूपो हेतुः एवं क्रौञ्च शुक्तिरुत्पदृष्टान्तोऽपि इन्द्रियसन्निक-

कर्माभावत् विषयाकार वृत्तिप्रतिविम्बित चैतन्यस्य फलस्य विषयतानास्ति।
अतः दृष्टान्ते साधनवैकल्यमाख्यात् । इन्द्रियार्थं सन्निकर्षजन्य अन्तः कारण-
वृत्तिवच्छिन्नं चैतन्यं फलमवति । विषयत्वं फलव्याप्यत्वं तथा च अतिन्द्रिय-
पदार्थेषु यमविमर्दिषु परमाणुषु च फलव्याप्यतानहङ्गीकारात् नायं युक्तः
पक्षः ।

नापि चतुर्थः विकल्पः संगतः यतोहि कदाचित् कश्चित् चिद-
विषयत्वं दृश्यत्वं यदि स्वीक्रीयेत तदाऽपि दुष्प्रमाणमस्ति एवमतो हि यथा
नित्यातीन्द्रियधर्माधिपदार्थेषु परादाशानावच्छेदकत्वमेव कश्चित् साक्षा-
चैतन्यस्य विषयता अस्ति तथैव ब्रह्मण्यपि अज्ञातत्वेन, ज्ञातत्वेन वा चिद् विषय-
यतास्ति एव । किन्तु तत्र म्रियतात्वरूपं साध्यं नास्ति इत्येवम् । अतः स
असाधारणानैकान्तिकोरूपो दोषः अस्ति एव । एवञ्च स्याद् व्यवहारे
स्वातिरिक्त संविदपेक्षा नियतिर्वा । अपन्यपः विकल्पोऽपि न समीचीनः । यतः
तद्वितीयं ब्रह्मेत्यत्र इत्थं तद्वितीयस्वरूपविशेषोऽपि विशिष्टस्य ब्रह्मणः व्यवहारे
विशेषात् ज्ञानस्य नियमेनापेक्षा भवति । अतः विशेषात् ज्ञानं यावन्नजायते
तावत् विशिष्टस्यापि कर्तुनः ज्ञानं जायते । विशिष्टतुर्दिं प्रति विशेषात् ज्ञान-
स्य कारणत्वात् । अतः नियमेन स्वमिन्नज्ञानसापेक्षा व्यवहारस्य विषयता ब्रह्म-
ण्यपि । किन्तु तत्र म्रियतात्वरूपं साध्यं नास्ति । अतोऽपि दृश्यत्वं तावत्
हेतुः व्यभिचारी एवं अल्पप्रकाशत्वं दृश्यत्वं पाष्ठोऽपि पक्षो न सम्भवितुमर्हति ।
अतः स्वप्रकाशत्वं तावत् शेषवत्त्वमस्ति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं (चित्सुखी पृ० १६)
अतः अल्पप्रकाशत्वं रूपस्य दृश्यत्वस्य दृश्यन्ते साधनवैकल्यात् ।

अपि च दृश्यत्वस्य सन् मात्र वृत्तिवात् विरुद्धता च स्यात् ,
यतो हि दृश्यते त्वग्याबुद्ध्या अनया श्रुत्या सत्यपि दृश्यत्वमस्त्येव । न च
शुक्तिरजतं दृश्यमिति वाक्यम्, तत्र शुक्तिकायाञ्च दृश्यत्वात् ।

किन्तु ज्ञाते धर्मिण्येव यस्य कस्यापि धर्मस्य विधानं वा निषेधो
भवितुमर्हति, न तु ज्ञाते धर्मिणि । यदि हि शुद्ध ब्रह्म ज्ञानस्य वा वृषीर्वाकि-
षायो नास्ति, तदा तत्र दृश्यत्वस्य मिथ्यात्वस्य वा निषेधः कथं कर्तुं शक्यते ।
अतः शुद्ध ब्रह्मणि वृत्तिविषयता अवश्यं मन्तव्या । अपि च स्वतः शुद्धे ब्रह्मणि
तत्तद् अदृश्यं इत्यनया श्रुत्या दृश्यत्वस्य निषेधः क्रियते । एतादृशं न वक्तुं
शक्यते । यतः तस्यैव प्रकाशत्वं तदेव सत्स्यति यदा शुद्धे स्वप्रकाशे एतद्वद्वज्जनित
वृत्तिविषयता भवेत् ।

किन्तु शुद्धं न दृश्यं जनैर्वा ज्ञेयं यस्य दृश्यपदार्थस्य भेदः शुद्धे
ब्रह्मणि बोधितो भवति । अतः विशिष्टप्रपञ्चरूप विशेषणैर्न विशिष्टं ब्रह्म स्वं
रूपः पदार्थः वक्तुं शक्यते । यतः विशिष्टज्ञाने विशेष्यस्यापि मानं भवति ।
अतः विशिष्टगतः दृश्यत्वधर्मः विशेषणैर्न सह विशेष्ये शुद्धे ब्रह्मण्यपि स्वीकार-
णीयः भवेत्, तत्र च मिथ्यात्वं अभिमतं नास्ति, अतः दृश्यत्व हेतोः व्याभि-
चारिता । (अत्र हि अद्वैतसिद्धिः श्रुत्या इत्यनेन पदेन शीघ्रिदृष्टलेशः य सर्वं ज्ञः
सर्ववित् (मुष्क १।१।६) अस्याः श्रुतिः ग्रहणं कृतवान् । न्यायामृतकारः श्रुत्या
इतीदं पदं न स्वीकृत्य शुद्धं दृश्यमे अस्मिन् वाक्यसंदर्भे एव इदं व्यभिचार
दूषणं कृतवान् अतः दृश्यत्वैत्वादि ज्ञेयत्वादि श्रुत्या इदं हि सिद्धिं व्याख्या
प्रकरणस्य विशेषणरूपेण सामोप्यं प्रतीयते । यदि च एवं वक्तुं शक्यते यत् केन
धर्माः एवं तद्वद्वै प्रत्येकं वर्णं न भवन्ति । यथा विषणवे विपिविष्टाय जुहोति
(तंसं ०३।४।१।४) इत्यादि वाक्येषु शिपि-विष्टित्वरूप विशेषण विशिष्ट
रूप शिपयोऽत्र रश्मयः तेषां विष्टो भवति निरुक्त ५।८) तेषां विष्टे विष्टपुदेवता

एव स्वीकरणीया मन्त्रि न तत्र शुद्धस्य विष्णोर्गृहणम् , अतः देवतात्वरूपधर्मं, विशिष्टैः स्विष्टा कर्तुन्मैव भवति । तथैव अग्निषोमाविदं हविरजुषोत्ताम् (तै ब्राह्म ३।५।१०) इत्यादि वाक्येषु अग्निषोमो ह्यावपि भिलित्वा देवता भवति न च प्रत्येकम् , तथैव वृत्तिविषयत्वरूपदृश्यत्वमपि केवले विशिष्टे ब्रह्म- ण्यैव भविष्यति नहि शुद्धे विशिष्टे ब्रह्मणि , अतः कथं व्यभिचार दोषः स्यात्? इति एवमपि न वक्तुं शक्यते । अतः दृश्यत्वं विशिष्टमात्रे स्वं भवति, तदा विशिष्यवत्, केवलप्रपञ्चरूपविशेषापेक्षपि न भविष्यति । पुनः दृश्यत्वरूपो हेतुः प्रपञ्चस्य विशिष्टरूपमात्रे एव स्वीकरणीयो भवेत् , न हि विशेषण मात्रे अतः असिद्धि रूपं दुष्कार्यं स्यादिव ।

किञ्च तत्त्वज्ञानस्यादिसदावाक्यजन्य ब्रह्मण्डब्रह्माकार वृत्तिरपि यदि शुद्धं ब्रह्म विषयी न करोति तदा उपहितमेव ब्रह्म विषयी भविष्यति । तदा तद् वृत्तिसमये अन्यैस्त्वेऽपि उपाधयः समाप्ताः भवन्ति । केवलमब्रह्माकारवृत्तिमेव ब्रह्मणः उपधायकत्वेन मन्तव्या तदा सैव ब्रह्माकार वृत्तिः स्वसहितं ब्रह्मविषा- यीकुर्वती स्वामपि विषयी करिष्यति । स्वस्मिन् स्वविषय त्वे एवं दृष्टापत्तिः अस्तिमिः न कर्तुं शक्यते । यतः शाब्द बोधस्य अयं महिमावर्तते वाक्यार्थबोधे वाक्यघटकीभूतपदः अस्थापितानां पदार्थानामेव मानं जायते , न तु पदानुप- स्थितानां पदार्थानाम् । 'तत्त्वमसि' इत्यादि महावाक्येषु किमपि एतादृशं पदं नास्ति, यदब्रह्माकारज्ञानस्य वाचकं भवेत् । अतः तस्यामेव वृत्ते तस्य मानं कथं संभवेत् , यदि तस्यापि सम्बन्धस्यमानं यथा जायते तथैव ब्रह्माकार वृत्ता- वपि पदानुपस्थितायां वृत्तेरपि मानं भवेदेव । तर्हि एवमेवमपि वचनोचितं, यत तदा तद् वृत्त्या कार्यसिद्धतस्याज्ञानस्य निवृत्तिः न भविष्यति । यतः सकार्यम- ज्ञानं विषयं न कुर्वाणा वृत्तिरेव सकार्यस्याज्ञानस्य निवर्तिका । किन्तु इयं वृत्तिः स्वतः स्वां विषयीकरोति , या च वृत्तिः अज्ञानस्य कार्यभूता एव । यदि

एवं विधावृत्तिरपि अज्ञानस्यनिवर्तिका स्यत् तदा अध्यक्षाः अयं घटः इत्यादि वाक्यजन्य वृत्तिरपि अज्ञानस्यनिवर्तिका भवेत् ।

जड़त्व हेतुनिरासः :---

यथा दृश्यत्व हेतुः प्रपञ्च मिथ्यात्वसाधने असमर्थः । एवमेव जड़त्वमपि हेतुः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं साधयितुं न क्षमते । तथाहि किमिदं जड़त्वं अज्ञातृत्वं वा ? अज्ञातृत्वं वा ? अनात्मत्वं वा । तत्र नायं प्रथमः कल्पः समीचीन यतः अद्वैतवादे ज्ञाता अहं पदार्थः जीवोऽपि पदामृतस्य प्रपञ्चस्य । एकदेशः तत्र च अज्ञातृत्वामावात् पदोक्तेश्च हेतोरमावात् माणा सिद्धिः । एवं अद्वैतस्थान्ते शुद्धस्य ब्रह्मणः ज्ञातृत्वं न स्वीक्रीयते अतः तत्रापि मिथ्यात्वामावस्य अधिकरण मूले शुद्धे ब्रह्मणि अज्ञातृत्वमस्ति । अतो हेतो साधारणामेकाधिकतादोषाः । नापि द्वितीयः पदाः युक्ति संगतः, यतो वै वृत्तिविशिष्ट चैतन्यमेव ज्ञानं इति स्वीकुर्वन्ति, महि केवलायां वृत्तौ नापि केवले चैतन्ये ज्ञातृत्वं स्वीक्रीयते । अतः ज्ञानत्वामावस्य अज्ञानत्वमस्ति । एवं प्रकारेण वृत्तौ अज्ञानस्य रूपस्य हेतोः वर्तमानेऽपि पूर्वपदं माणा सिद्धिर्नास्ति । किन्तु शब्दे चैतने साधारणामेकान्तिकता रूपं दूषणं यथावत् अस्ति एव । नापि अनात्मत्वं इति तृतीयोऽपि पदाः समीचीनः यतः यावत् कालपर्यन्तं आत्मत्वस्य निरूपणं न कर्तुं शक्यते । तदा अनात्मत्वस्य निरूपणं कथं स्यात् ? आत्मत्वस्यापि निरूपणं यदि क्रियेत तदा आत्मत्वं किं जातिविशेषः ? अथवा आनन्दरूपत्व वा ? अद्वैतवादे आत्मनः एकत्वमेव स्वीकृतम्, न तु नानात्वम् । यतः एकस्यां वक्तुं विद्यमानस्य धर्मस्य जाति-त्वं न स्वीक्रीयते । यतः एकमात्रनिष्ठता तु न जातिः । तथाचोक्तं उदयानाचार्यैः-

व्यक्तीरमेदस्तुत्यत्वं संकारौऽथातवस्थितिः ।
रूपहानिरसम्बन्धौ जातिबाधकसंग्रहः ॥

(किर०पृ०३३) ॥

अत्र हि षाण्णां जातिबाधकानां संग्रहः एव प्रकारेण कृतः ,
व्यक्तीरमेद इति ।

१-व्यक्तीरमेदः :-

एकव्यक्ति मात्र वृत्तित्वं तु न जातिः स्वीक्रीयते । यथा अस्य
धर्मस्य आशयः एकैव व्यक्तिः स जातिर्न भवति । अतः जातिर्नाम सामान्यधर्म-
स्य सामान्यस्य हि अर्थः समानानां भावः इति, बहूनां समानपदार्थानां
एकता इति समानता तु अनैकपदार्थेष्वेव भवति । नहि एकस्यां व्यक्तौ आकाश-
व्यक्तिस्तु एकैव अतः तत्र विद्यमानस्य आकाशत्वरूपधर्मस्य जातिर्नाच्यते । यतः
आकाशत्वे एकव्यक्तिवृत्तित्वरूपधर्मः जाति त्वस्य बाधकः ।

२-तुल्यत्वम् :-

तुल्यत्वं(जाति समनीयतात्वं) यः धर्मः कस्यापि जातेः तुल्यो
भवति स जातिर्न भवति । यथा घटत्वजातेः ,तुल्यस्य कम्बुग्रीवादिपदत्वरूपधर्मस्य
जातिः न स्वीक्रीयते । यतः घटत्वं क्लृप्तत्वं नहिभिन्न धर्मः अपितु अभिन्न धर्मः ।
अतः तत्र तुल्यत्वस्य शङ्केमास्ति ।

१- किर० पृ० -३३ ॥

३-शंकरः :---

शंकरो हि व्यभिचारिधर्माणां एकसमावेशः इति, भिन्न, भिन्न अधिकरणे विद्यमानस्य धर्मस्य, यदि कुत्र एकस्मिन्नधिकरणे विद्यमानता भवेत् तदा स जाति शब्देन नोच्यते । यथा मूतत्वमूर्तत्वं परस्परविरुद्धधर्मौ विधेते, आकाशे मूतत्वं तिष्ठति न मूर्तत्वं, मूतत्वं हि वहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषाणुणवत्वम्, एवं मनस्यापि मूर्तत्वं वर्तते न मूतत्वम्, मूतत्वं नाम अपकृष्ट परिमाणवत्वम् अनयोर्द्वयोर्धर्मयोः शाक्यं अस्ति सामानधिकरण्यम् पृथिवी, अप, तेज, वायुषु एषु चतुर्षु अस्ति । अतः मूतत्वं मूर्तत्वं इमौ द्वावपि धर्मौ जाति शब्देन न व्यपदिश्यते । केषांचित् आचार्याणामते शांक्यं केवलं एकस्मिन्नेव जातित्वस्य बाधकः भवति । न द्वयोः ।

४-अनवस्थितिः :-----

जाती जाति स्वीकरणेन अवलम्ब्य रूपो दोषः जायते । अतः जाती जाति न स्वीक्रीयते ।

५-रूपहानिः :-----

रूपहानिः अस्ति स्वरूपहानिरुपजाति बाधको न भवति । केषांचित् विदुषामिदं तावन्मतं यत् वैशिष्टिकाभिमतस्य विशेषपदार्थस्य लक्षणापमास्ते । निःसामान्यत्वे सति, सामान्यभिन्नत्वे सति समवेतत्वम् । एवं सति यदि विशेषोऽपि विशेष्यत्व स्वीक्रीयेत तदा उक्त लक्षणापस्य हानि स्यात् ।

यतः विशेषात्त्व सामान्यस्य विद्यमाने सति विशेषो निःसामान्यत्वं न तिष्ठति । एवं परेषां विदुषां हृदं मतमस्ति, यत् विशेष्यस्य तदेव जाति घटित लक्षणं अनिवार्यं नास्ति । जाति रहितमपि लक्षणं भवितुं शक्नोति, अतः रूपहानि इत्यस्य अयमर्थः सवरूपहानिरस्ति । विशेषास्य स्वरूपं विशेष्यत्वम् । विशेषा-
त्वस्य हि अयमर्थः सजातीय परमाणूनां विशेषाकत्वं जाति (व्यावर्तकत्वम्) तत्र जाति स्वीकृत्यमाणायां व्यावर्तकत्वं, परम्परया जातावेव पर्यवसितं मकि-
ष्यति । तेन विशेषास्य व्यावर्तकत्वस्वरूपं भज्यते । अतः विशेषो विशेषात्वापि जातिः न स्वीक्रियते ।

६-असम्बन्धः :-

असम्बन्धोऽपि जातेर्वाचिकः, असम्बन्धः प्रतियोगितानुयोगिता-
न्यतरसम्बन्धेन समवायस्य अभाव एव असम्बन्धः, जातिः तत्रैव तिष्ठति यः
समवाय सम्बन्धेन कुत्रापि भवेत् । अथवा तस्मिन्नपि कश्चित् समवाय सम्बन्धेन
'तिष्ठति' यथा द्रव्यगुणं कर्म इति । समवायपदार्थः समवाय सम्बन्धेन न कुत्रा-
पि तिष्ठति न च तस्मिन्, कश्चित् समवायसम्बन्धेन तिष्ठति । अतः समवायत्वं
न जाति इति । अस्यविषयस्य विस्ताररूपेण प्रतिपादनं अस्मिन् ग्रन्थान्तरे
द्रष्टव्यः । एवं एषु बाधकेषु यत्र कोऽपि बाधको न भवति । तत्र जातिः
किं निमित्तकः व्यवहारः । यत्र च एषु कश्चिदपि बाधको भवति तत्र उपाधि-
निमित्तकः व्यवहार इति ।

एवमुक्त प्रकरेण परिगणितेषु षाट्षु जातिवधिकेषु एकः
व्यक्तिवृत्तित्वमपि बाधकत्वेन स्वीकृतम् । अतः आत्मत्व रूपधर्माजातिः न मकि-

तुमर्हति । यद्यपि जीवरूपाविशिष्टात्मानः अनैकाः सन्ति तथापि ते सर्वे प्रपञ्च-
रूपपदौ एव अन्तर्भूताः । तत्र आत्मत्वजातौ स्वीकृतायां अनात्मत्वस्य हेतोः
मागासिद्धिः स्यात् । एवं आनन्दरूपत्वमपि न आत्मत्वं यतः पदान्तरात्
विषयानन्दैः ज्ञानन्दत्वस्ति अतः अनानन्दत्वरूपस्य अनात्मत्वस्य हेतोः माग-
सिद्धिः । यदि विषयानन्दस्यापि आत्मसत्त्वं स्वीक्रीयते तदा अज्ञान पदोक्त-
दोषाः प्रसज्येत । अर्थात् यथा केवलायां वृथा केवले चैतन्येवा ज्ञानत्वं नास्ति,
तथैव आनन्दत्वमपि न स्यात् । अतः यथा केवले चैतन्ये अज्ञानत्वरूपस्य हेतोः
व्यभिचारिता तथैव आनन्दत्वरूपस्य अनात्मत्वस्य हेतोः व्यभिचारिता ।

यद्यपि विदेहमोक्षावस्थायां अर्थावतनञ्चित प्रकाशस्य यथाव्यञ्चित्
उपादानं कृतं, तथापि तज्ज्ञानं न भवितुमर्हति, यतः मोक्षावस्थायां कश्चन ज्ञाता
नास्ति एवं ज्ञातुरभावे ज्ञानं कथं तिष्ठेत् ? कस्मिं विना क्रियायाः संभवो मस्ति,
यथा मोक्षतारं विना मोक्षनक्रियाया अस्मभवः । ज्ञातातीरर्थं ज्ञानमपि एका
क्रियावस्ति याहि नियमः स्वकर्तारमपेक्षते । न चेदं वक्तुमुचितं यत् आत्मरूप
ज्ञानमनादि न च तत् क्रियारूपं अतः तस्य कस्यापि अपेक्षा नास्ति इति, यतः
अनादि पदा योऽपि सर्वथा निरपेक्षा न भवन्ति, यतः अनादि प्रागभावाऽपि
स्वप्रतियोगिनमपेक्षते एव, जातिरपि स्वाश्रयीभूतो व्यक्तिमपदीत, जीवब्रह्म पादौ-
भेदोऽपि स्वप्रतियोगिनं स्वप्रतियोगिनं च अपेक्षते, अज्ञानमपि स्वाश्रयां स्व विषय-
मपि अपेक्षते एव तथैव ब्रह्मसत्ताऽपि स्वकर्तारं नियमेनापेक्षते । एवं लोके अदीर-
नुम्यते ब्रह्मसत्ता यदि सर्वथा निरपेक्षा चेत्, तदा अस्ति ब्रह्म^२

१- तै०उ० २।७।१ ॥

२- पा०सू० ३।५।६ ॥

इत्यादि प्रयोगेषु कर्त्तरि लट् लकारस्य प्रयोगो न स्यात् । यतः लः कर्मणि
 चामावे चाकर्मकस्यः (पाप्पु० ३।५।६) इत्यस्मिन् सूत्रे सर्वेषां लकाराणां
 विधानं कर्त्तरि स्यात्, अतः तै लकाराः कर्त्तृवाचकाः । एव अतीत ज्ञानस्य
 ईश्वर ज्ञानस्य च सौत्यत्यर्थं कर्तुं अपेक्षायामसत्यामपि रचानरूपपार्थ विष्ण-
 यस्यापेक्षा भवत्येव, यतः ज्ञानस्य स्या स्वमावी भवति यत् ज्ञाना त्रेयन च नि-
 रूपणम् । अन्यथा इदमहं जागमि एवं प्रकारेण इदमर्थस्य कर्मणः एव च
 अध्यर्थस्य (कर्तुः) अपेक्षां विनैव जानाहः प्रयोगः संभव वेत् । विवरणाकारेण
 हृदं तावत् स्पष्टं उक्तं ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वम् (पं० विष्णु० २०३) । अतः
 यदि ज्ञानं सर्वथा निरपेक्षां स्यात् तदा विवरणात्तावत् विरुध्येत यतः विव-
 रणाकारः तमेव प्रकाशं ज्ञानशब्देन व्यपदिशति, यः कस्यापि कर्तुः जन्मोभूत्वा
 कमपि पदार्थं विषयी करोति ।

अपि च यदा अणोदां ज्ञानम् तदा विषयः अस्यां व्याप्ता
 अस्वीक्रियमाणायां हृदं रजतं अपरोक्ष बोधोपपादनाय अनिर्वचनीय रजतं न
 कल्पनीयमविष्यति, यतः भवतां आत्मरूपापरोक्षज्ञानवत्, विषयं विनापि
 हृदं रजतं एव प्रकारेण अपरोक्ष बोधस्थ उत्पत्तिर्भविष्यत्येव ।

किं च ज्ञानं तावत् द्विविधं प्रमारूपं भ्रमं रूपं च आत्मरूपं
 ज्ञानं यदि प्रकाश्यात्, तदा तद्विषयीभूतं अविद्यादिकं अबाधितं अथा तात्त्विकं
 स्वीकरणीयं भवेत् । न चात्मस्वरूपं ज्ञानं भ्रमः यतः आत्मरूपस्य ज्ञानस्यदोषा
 जन्यत्वाभावात् फलतः आत्माज्ञान रूपः इति न वक्तुं शक्यते ।

अपि च प्रपञ्चमिष्यात्कसाधकस्य जडत्वं रूपस्य हेतोः अज्ञानत्वं
जडत्वं एवं विधः यः अर्थः क्रियते तदा ज्ञानत्वं किम् ज्ञानपदवाच्यमिन्नत्वं
विवक्षितम् ? आहोस्वित् ज्ञानपदलक्ष्यमिन्नत्वं न प्रथमे कल्पे वृत्तिरूपो पाथो
मागासिद्धिः स्यात् । यतः वृत्तिविशिष्टं चैतन्यस्यैव ज्ञानपदवाच्यत्वं स्वीक्रीयते ।
अतः ज्ञानपदवाच्यत्वमेव वृत्ती अस्ति , न तस्मिन् त्वम्, वृत्तिरपि पदामूक्तस्य
प्रपञ्चस्य एव देशः । एवं ज्ञानपदलक्ष्यमिन्नत्वं विवक्षायां घटादयोऽपि ज्ञानपदलक्ष्याः
भवितुं शक्नुवन्ति । अतः घटादि जडपदार्थेषु ज्ञानपदलक्ष्यमिन्नत्वरूपं जडत्वहेतोः
असिद्धिः स्यात् । एवमेवैतनत्वे जडत्वं अप्यपि पदो सर्वथा असमीचीन एव उक्ता
पदावहिर्भावात् ।

परिच्छिन्नत्वं हेतुनिरासः :-

नापि परिच्छिन्नत्वं तावदेतुः प्रपञ्च मिष्यात्कस्य साधकम् ।
तच्च परिच्छिन्नत्वं त्रिविधं भवितुं मर्हति (१) देशतः परिच्छिन्नत्वं (२)
कालतः परिच्छिन्नत्वं (३) वस्तुतः परिच्छिन्नत्वं । अत्र हि परिच्छेदशब्दस्य
हि अर्थः व्यावृत्तिः, अन्तः अथवा अभावः भवितुमर्हति । घटस्य कस्मिन्नपि
देशे परिच्छेदः व्यावृत्तिः, अन्तो वा, अथमेव घटस्य देशतः परिच्छेदोऽस्ति । एवं
घटस्य कस्मिन्नपि काले अन्तः अहः स एव घटस्य कालतः परिच्छेदोऽस्ति ।
एवं घटवस्तु घटस्य स्वरूपमेव, न तु पटस्वरूपं, अथमेव तस्य वस्तुतः परिच्छेदः ।
एवमेव अन्यैरपि शब्दैः अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं देशतः परिच्छिन्नत्वं, ध्वसाभा-
वप्रतियोगित्वं कालतः परिच्छिन्नत्वं, तथा च अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं वस्तुतः
परिच्छिन्नत्वं व्यपदिश्यते । एवं विषयपरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मणि नास्ति । यतः

ब्रह्मसर्वस्मिन्नपि देशे विमुरूपमास्ति । सर्वेष्वपि कालेषु क्रियमस्ति । सर्वेष्वपि वस्तुषु ब्रह्मविश्वरूपेण अस्ति, अतः 'अनन्तं ब्रह्म' इत्युच्यते, इति अद्वैतिनो वदन्ति । एवं तेषां यत् सर्वथा अयुक्तमेव, अतः प्रकारेण त्रिविधमपि परिच्छिन्नत्वं दोषायुक्तमेव । यतः अत्यन्ताभावः किम् समवाय सम्बन्धेन, संयोग सम्बन्धेन अथवा सम्बन्ध सामान्येन वा विवक्षितः । नाथः पदाः समीचीनः प्रतिपादयति, यतः समवायसम्बन्धेन अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मणि व्यभिचारितम् । आकाशादिवत् ब्रह्मा अपि कुत्रापि समवेतं न स्वीक्रीयते । एवं संयोगसम्बन्धेन अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं आकाशादी असिद्धम्, यतः आकाशादिकं विमु सर्वमूर्तसंयोगित्वन्वस्वीक्रीयते । यदि च अमूर्तद्वयनिष्ठ अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वस्य विवक्षायां यद्यपि आकाशादिषु भागासिद्धिर्ता स्ति, यतः आकाशादि अमूर्तद्वयापां परस्परं संयोगेन भवति, अतः अमूर्तनिष्ठसंयोगेन अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता आकाशादिषु वर्तते । तथापि आकाशादिवत् एव आत्मनो अपि अमूर्तद्वये सह संयोगेन स्वीक्रीयते, अतः संयोगेन अमूर्तनिष्ठा अत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिता आत्मनि स्थित्यात्वेन सह व्यभिचारिता । सम्बन्धसामान्येनात्यन्ताभाव अथवा सर्वसम्बन्धित्वामावस्य विवक्षा यामपि सर्वसम्बन्धशून्ये असिद्धौ ब्रह्मणि व्यभिचाराख्यं दूषणं जायते । एवम ज्ञानं सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य उपादानं कारणमस्ति, अतः सर्वसम्बन्धी, अतः अज्ञाने सर्वसम्बन्धित्वामावप्रतियोगित्वं भागासिद्धिः । एवं ध्वंस प्रतियोगित्वमपि आकाशादी असिद्धम्, यतः तार्किकाः आकाशादिकं नैकैकत्वेनाभ्युपगच्छन्ति । अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं तु आत्मनि व्यभिचारिः यतः आत्मा जड़वस्तुनः भिन्नः एव वक्तव्यः, अन्यथा आत्मापि जड़वस्तुनः एव स्यात् इति ।

अपि च घटः सन् पदः सन् इत्यपि चाक्षुषा प्रत्यक्षां सद्रूपस्य
 ब्रह्मणः मानं न स्यात् । तत्र प्रथमं कारणं इदं वर्तते यत् स्वपतः एव पदार्थस्य
 चाक्षुषां प्रत्यक्षां भवति । किन्तु ब्रह्म तु रूपरहितमस्ति । तत्रा च श्रुतिः
 "अशब्दमस्पर्शमरूपम्" (मुक्तिकौ० २।७२) । तत्रा द्वितीयं कारणं इदमस्ति
 ब्रह्मसंसार पर्यन्तं अज्ञानेनावृतं मन्यते उक्तं च गीतायां "अज्ञानेनावृतं" ज्ञानमिति ।
 तृतीयं च कारणं ब्रह्म केवलं आपनिषादं वर्तते, केवलं वेदान्तवैयर्थ्ये, व ब्रह्म इत्यु-
 च्यते । तं आपनिषादं पुरुषं पुच्छामि इत्यादिश्रुतः प्रामाण्यात् । एवमिदं
 तावन्मन्तव्यम् घटः सन् इत्यस्या प्रतीती, घटे विद्यमानस्य सत्त्वधर्मस्य विषयता
 तथैव यथा घटोऽनिष्यः इष्यस्यां प्रतीती घटगतमनित्यत्वम्, पथैवमुच्यते - यद्यपि
 ब्रह्मस्वरूपतः चाक्षुषा प्रत्यक्षास्य योग्यं नास्ति, तथापि घटादि वस्तुषु अ
 आरुढं सत् तथैव प्रत्यक्षां भवति, यथा आकाशे सर्वत्र भ्रम राहुः सदा प्रत्यक्षा
 विषयो न भवति, किन्तु चन्द्रग्रहणवेलायामेव चन्द्रावच्छेदेन राहोः स्यामतायाः
 स्पष्टं प्रत्यक्षां जायते । तन्नैव वक्तुं शक्यते, यतः अन्योग्यपदार्थेऽपि यदि योग्येन
 सह योग्यो भवेत्, तदा सवरूपतः श्रोत्रग्रहणयोग्यस्य आकाशस्य शब्द संयोगेन
 श्रावणप्रत्यक्षास्य विषयो भवेत् । अतः प्रत्यक्षायोग्यं ब्रह्म घटसम्बन्धेनापि
 कदापि चाक्षुषा प्रत्यक्षायोग्यं न स्यात्, एवं राहोः यः दृष्टान्तः उपस्थापितः,
 सन संगतः, यतः राहोः नील विग्रहः अयोग्यो नास्ति । अपितु दूरत्वदोषात्
 अथा गगनगत पार्थिव निलिमायां संमिल्यादृक्त्वेन कारणेन प्रत्यक्षां न दृश्यते,
 चन्द्रावच्छेदेन पृथक् भूत्वा भुक्टीभवति, एवं प्रत्यक्षायोग्यस्य वस्तुतः कथमपि

१- मुक्तिकौ० २।७२ ((

२- अज्ञानेनावृतं ज्ञानमिति (गी० ५।१५) ।।

३- वृ० उ० ३।६२।६ ।।

प्रत्यक्षयोग्यं असम्भवमेव, अतः नीरूपं ब्रह्म चाक्षुषं प्रत्यक्षां कदापि न भवि-
तुमर्हति ।

अपि च देशतः परिच्छिन्नत्वं नाम क्वचिन्निष्ठामावः प्रतियोगितैकस्यात् । एवं च सर्वस्यामावं प्रतिजानता किन्विदधिष्ठानमभ्युपेयम् । अमावस्याधिष्ठानबीजाधीनबीधत्वात् । तथा च स्पष्टं व्याघातः । अपि च सकलमपि ब्रह्मप्यध्यस्तम् । अतस्तत्र नास्तीति निषेधा न्नाधिष्ठानाभ्युपगत्या व्याघात इति चेन्न, यतः परिच्छिन्नताताम बाध्यता इत्यर्थः स्यात् । एवं च सति हेतो साध्याविशिष्टतैव दुष्टतापत्तिः । अर्थात् हेतो मिथ्यात्वरूपे साध्ये च किमपि वैलक्षण्यं न भविष्यति, समानरूपत्वात् । एवं कालपरिच्छेदं चानित्यता सादिता त्रिकालसत्यता वाभिप्रेता भवेत् ।

अपि च देशतः परिच्छिन्नत्वं नाम क्वचिन्निष्ठामावप्रतियोगितैकस्यात् । एवं च सर्वस्यामावं प्रतिजानता किन्विदधिष्ठानमभ्युपेयम् । अमावस्याधिष्ठानबीजाधीनबीधत्वात् । तथा च स्पष्टं व्याघातः । अपि च सकलमपि ब्रह्मप्यध्यस्तम् । अतस्तत्र नास्तीति निषेधान्नाधिष्ठानाभ्युपगत्या व्याघात इति चेन्न, यतः परिच्छिन्नतानाम बाध्यता इत्यर्थः स्यात् । एवं च सति हेतो साध्याविशिष्टतैव दुष्टतापत्तिः । अर्थात् हेतो मिथ्यात्वरूपे साध्ये च किमपि वैलक्षण्यं न भविष्यति, समानरूपत्वात् । एवं कालपरिच्छेदं चानित्यता सादिता त्रिकालसत्यता वाभिप्रेता भवेत् । तथा च सति कालस्य एतादृशपरिच्छेदायोगेन स एव दुरात्मा व्याघातः समागतः । अपि च क्व हि आकाशादिः काल परिच्छेदाध्वक्सायः यदि तावत् जडत्वं हेतुत्वं इत्युच्येत तर्हि तस्य पूर्वमेवापाकृतत्वात् ,

घटीदी कार्यताप्रयुक्तवाच्च परिच्छिन्नत्वस्य । एवं यज्जहं तत्कार्यमियं
 व्याप्तिः इत्युच्येत तदपि न वक्तुं शक्यते, यतः अविद्याया भव व्यभिचारि
 दोषात् यतः अविद्यायां जडत्वमस्ति, किन्तु कार्यत्वं नास्ति, अतः तत्र कार्य-
 त्वाभावात् व्यभिचारो स्पष्ट एव । एवमविद्यायाः कार्यत्वनादित्वपरिमा-
 षा परिलुप्येत । तत्कारणस्याभावात् । एवं पञ्चमप्रकारं मोक्षमाचक्षाणस्य
 जडत्व हेतुमौलौ नित्य तया व्युपगते व्यभिचारः स्यात् । मोक्षस्य च काल-
 परिच्छिन्नत्वपुनरावृत्तिः प्रसङ्गः । न हि सम्प्राप्तौऽपि दायं क्षीप्तुं क्षमः
 इत्युन्मत्तवादश्च स्यात् । अतः भिक्ष्यात्स्वाधकानुमाने परिच्छिन्नत्वहेतुरपि
 असमीचीन एव । उक्त प्रकारेण निराकृतत्वात् ।

अंशित्व हेतु विमर्शः :---

चित्सुखाचार्यस्तु प्रपञ्चभिक्ष्यात्त्व साधनाय एवमनुमानं उपस्थापितं
 तथाहि अयं पटः एतन्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगी, अंशित्वाद, इतरांशिक-
 इति अनुमाने तन्तुमदं उपादानकारणमात्रस्योपलक्षकं अतः भिक्ष्यात्वस्य
 व्यापकं लक्ष्यं इत्थं निष्पद्यते । स्वीपादानकारणो विद्यमानस्यात्यन्ताभावस्य
 स्वगतप्रतियोगित्वमेव भिक्ष्यात्वमप्युपगच्छन्ति अद्वैतिनः, तत्रेदनादिप्यते द्वैतिमः
 यदान्त शास्त्रे कार्यकारणयोरेकः स्वीक्रीयते, अतः कार्यकारणे अस्ति अयं
 प्रयोगः न कर्तुं शक्यते । फलतः कार्य उपादान कारणं न भवति इत्थं भदोऽपि
 न सम्भाव्यते, किन्तु कार्य कारणं नास्ति एवं प्रकारेण अत्यन्ताभावः तथा च
 तस्यात्यन्ताभावस्य कार्यं प्रतियोगित्वं स्वतः सिद्धम्, अतः पूर्वसिद्धस्य पदार्थस्य
 साधनं सिद्धसाधनता दूषणं आयाति । अपितु यदि कार्य कारणाश्रितं न भवति

तदा आकाशादिवत् अनाश्रितं अथा उपादानकारणात् मिन्नं यत्र कुत्राप्य-
धिकरणं आश्रितं भविष्यति, अतः अद्वैत्यभिमतं मिथ्यात्वं न सिध्यति । अतः
अन्तरतानामकं निग्रहस्यानमपि प्रसक्तं भविष्यति । एवं अनुमाने अंशि-
त्वादिति अयं हेतुत्वेन स्वीकृतः वर्तते । तत्र चंद्रिकाकृद्भिः अंशित्वादित्यस्य
लघुचन्द्रिका टीकायां कार्यत्वात् इत्ययमर्थः कृतः वर्तते । एवं सति अविद्यायां
मागासिद्धिं दूषणं स्यात् । तत्राविद्यायाः कार्यत्वाभावात् हेतुः मागा-
सिद्धिं प्रसङ्गात् अतः अंशित्वादित्यमपि हेतुः न मिथ्यात्वं साधकः ।

अपि च अंशित्वरूपो हेतुः तस्मिन् पटविशेषो व्यभिचारि, यः
पटारूपस्य उपादानकारणतन्तुभिः सह संयोग संबन्धेन संबद्धः, यतः संयोगसं-
बन्धेनात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वरूपं साध्यं नस्मिन् पटे न तिष्ठति अंशित्वं
तु वर्तते । अतः अंशित्व अपो हेतौ साधारणानेकान्तिकता । अपि च यः पटः
येषु तन्तुषु दृश्यते तस्यैव पटस्य एतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वसाधने
प्रत्यक्षा बाधः तथाहि इह तन्तुषु पटः इत्यनेन प्रत्यक्षोप बाधः ।

अपि च चित्सुखाचार्यं सम्मतमिथ्यात्वं साधकानुमानं सत्प्रतिपक्षा-
दोषादुष्टम् । सत्प्रतिपक्षाश्च यस्य साध्याभावासाधकं हेतुवन्तरं विधत्ते स सत्प्र-
तिपक्षाः, तथाहि अयं पटः एतत् तन्तुनिष्ठत्यन्ताभावप्रतियोगी न, एतत्तन्ता-
रव्यत्वात् व्यतिरेकेण पटान्तरवदिति । यदिदमादिप्येत अस्मिन् सत्प्रतिपक्षा-
नुमाने अप्रसिद्धविशेषाणता नाम दूषापमस्ति, यतः केवल पक्षाः भूतः परः एव
एषु तन्तुषु विद्यमानात्यन्ताभावस्य अप्रतियोगीरस्ति, अतः पक्षावतिरिक्त-
स्थले कुत्रापि साध्यं प्रसिद्धं नास्ति । एवमपि न वक्तुं शक्यते । यतः (चित्सु,
पृ० २१) पूर्वप्रदर्शित अवैयर्थ्यवत् सामान्यतोदृष्टानुमानेन उक्तं साध्यं साधयितुं
शक्यते । एषु तन्तुषु विद्यमानस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वं यस्मिन् कस्मि-
न्नपि धर्मिणि विद्यमानस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगीरस्ति, यतः संसर्गाभावात्
प्रतियोगित्वस्य व्याप्यमस्ति यथा प्रागभाव प्रतियोगित्वम् ।

यथैवमुच्येत अस्य सामान्यतौष्टानुमानस्य हेतोः आकाशात्यन्ताभावो व्यभिचारि अस्ति । यतः आकाशात्यन्ताभावे संसर्गभावप्रतियोगित्वस्य व्याप्यता गृहीतृवात्, किन्तु तत्र किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिता नास्ति, यतः आकाशात्यन्ताभावस्य केवलान्वयि भवति, तस्याभावस्य कुत्रापि न स्थाप्यते, इति एतदपि कथनमप्युक्तमेव, यतः प्रमेयत्वादि केवलान्वयि धर्मिणि आकाशात्यन्ताभावः अस्ति, किन्तु तत्र संसर्गभावप्रतियोगित्वं नास्ति, अतः आकाशात्यन्ताभावे संसर्गभावप्रतियोगित्वस्य व्याप्यता न गृह्यते । अतः उक्तस्य प्रतिरोधानुमानस्य विद्यमाने अद्वैतसम्मतमिष्यात्त्वानुमानं प्रपञ्चे मिथ्यात्वं न साधयितुं शक्यते अद्वैतवादिभिः ।

किञ्च चित्सुखाचार्यैकानुमाने एतत्तत्त्वनारब्धत्वमुपाधि रपि वर्तते । यतः पटान्तरे एतन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमस्ति । तत्रैव च एतत्तत्त्वनारब्धत्वमपि तिष्ठति, अतः उपाधेः साध्य व्यापकता, पटामूले पटे अंशित्वं तावदस्ति, किन्तु तत्र एतत्तत्त्वनारब्धत्वरूपो उपाधिर्नास्ति, अतः उपाधेः साधनाव्यापकता इत्थं उपाधिदोषा दुष्टमिदं चित्सुखाचार्यैकानुमानम् ।

तृतीयोऽध्यायः

अनिर्वचनीयाऽविद्यालक्षणनिरासः

अद्वैतिनां फलं सर्वमिदं नामरूपात्मिकं आत्मनि अध्यस्तं यतः
अध्यासमन्तरा जगतः मानं न भवेत् कृतः आत्मानात्मनो अध्यासः स्वीक्रीयते,
अतएव मावत्पूज्यमादः शंकराचार्यैः अध्यासमाध्यमुक्तं युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो-
र्विषयविषयिणस्तमः प्रकाशबद्धिरुद्धस्वभावयोरितरेतर मावानुपपत्तौ सि-
द्धायां तद्वर्माणामपि सुतरामितरेतरमावानुपपत्तिः, इत्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे
विषयिणिविदात्मके युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्वर्माणं चाध्यासः,
तद्विपर्ययेण विषययिणस्तद्वर्माणं च विषयेऽध्यासो भिद्येति भवितुं युक्तम्,
तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मश्चाध्यस्येतेतराविवैकनात्यन्त-
विविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मित्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृतेभिधुनीकृत्य, अहमिदं ममेदम्
इति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः । आह कोऽयमध्यासोनामिति । उच्यते - स्मृति
रूपः परमपूर्वदृष्टावमासः । तं केचित् अन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति । केचित्तु
यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अन्ये तु - अत्र यदध्यासस्तस्यैव वि-
परीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते - इति । सर्वथावऽपि स्वन्यस्त्रीन्यधर्माविभासतां न
व्यभिचरति । तथा च लोकेऽनुभवः शुक्तिका हि रजतवदवमासते, एकश्चन्द्रः स
द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्वर्माणाम् ?
सर्वो हि पुरोवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति, युष्मत्प्रत्ययपितस्य च
प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि ? उच्यते - न तावदयमेकान्तेनाविषयः,
अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्, अपरोदात्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न चायमस्ति नियमः
पुरोवस्थिते एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति, अप्रत्यक्षोऽपि ह्याकाशे

बालास्तलमालिनतायध्यस्यन्ति । एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः ।
 तमेतमेवंतदा पमध्यासं पण्डित अविधेति मन्यन्ते, तद्विवेकेन च कस्तुस्वरूपाय-
 धारणं विधामाहुः । तत्रैवं सति यत्र यदध्यासः, तत्कृतेन दोषोप गुणैर्न वाऽ-
 णुमात्रेणापि सन संबध्यते, तमेतमविधास्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुर-
 स्कृत्य सर्वप्रमाणप्रमेयव्यवहारालौकिकावेदिकाश्च प्रवृत्ताः, सर्वाणि च शास्त्राणि
 विधिप्रतिषेधमोक्षापराणि । एवं सर्वाणिपि शास्त्रीयो लौकिको वैदिकश्च
 व्यवहारः अध्यास पुरस्सरमेव भवति । अध्यासमन्तरेण प्रमाणानां प्रवृत्तिरपि
 न जायते, न चानध्यस्तमात्रेण दैहेन कश्चिद् व्याप्तिरिति, अतः अविधावद्विधा-
 याणि प्रत्यक्षादीनिप्रमाणानि शास्त्राणि च । एवन्वाध्यास विधायै अस्ति
 वादिनां बहुविप्रतिपत्तिः । त्साहि ---

आत्मस्थितिरसत्स्थितिरस्थितिः स्थातिरन्यथा ।

तथाऽनिर्वचनीयस्थितिरैतत्स्थितिपञ्चकम् ॥ इति ॥

अध्यासस्ताणद्विविधः संसर्गाध्यासः स्वरूपाध्यासश्च आत्मा-
 नात्मनोः परस्परसंसर्गाध्यासः, त्रैवात्मनि अनात्मा स्वरूपेणापि अध्यस्तः ।
 अतः आत्माः सत्यत्वं अनात्मनः मिथ्यात्वं सिध्यति । अस्य अनर्हमूतस्याध्या-
 सस्य उपादान कारणं तुमार्थव माया अविधा अज्ञानं च इत्येतै पर्यायि वाचका
 शब्दाः एवन्वाज्ञानं अथवा अविधा च तत्त्वान्यत्वाभ्यां अनिर्वाच्या अस्याः
 अविधायाः कथमपि निर्वचनं कर्तुं पार्यते अतो अनिर्वाच्या इयं हि अविधा न सती
 वाच्यत्वात् अप्यसती प्रतीयमानत्वात् नापि सदसती परस्परविराधात्, अतः

अनिर्वचनीया । अस्याः अविद्यायाः प्रकारान्तरेण भेदो वर्तते तथाहि पञ्च-
दश्यां मायास्वरूप निरूपयामासुरे अविद्यायाः मिथ्यात्वं प्रतिपादितम् --

तुच्छा^१ अनिर्वचनीयाश्च वास्तवी चेत्यसौ त्रिधा ।

ज्ञेया माया त्रिभिर्बाधैः श्रौत्योक्तिकलोक्तिः ॥ इति ॥

तथाहि श्रौतेन ज्ञानेन माया तुच्छाप्रतीयते युक्त्या मायायाः
अनिर्वाच्यत्वमेवावगम्यते । लौकिकेन बाधेन मायावास्तवी प्रतीयते इति, माया
तु अघटितघटस्मापटीयसी --

कूटस्थ अनुपद्रुत्य करोति जगदादिकम् ।

दुर्घटैक विधायिन्यां मायायां काचमत्कृतिः ॥

एवं माया स्वतन्त्रापि भवति, अस्वतन्त्रमपि चैतन्याच्छादने
समर्थाः, अतो माया स्वतन्त्रा चैतन्मन्तरेण अस्याऽविद्यायाः प्रतीतिर्न जायते
अतः अस्वतन्त्रापि अपि च अविद्यायाः शक्तिद्वयं वर्तते । आवरणशक्तिः वि-
दोपशक्तिश्च, आवरण शक्तिस्तु सर्वथा चैतन्यमावृणोति विदोप शक्तिस्तु
जगदादि कार्यं करोति । उक्तश्च विदोपशक्तिस्तु लिङ्गादि ब्रह्माणान्तं
जगत्सृजदिति सर्वथाऽपि अस्याः अविद्यायाः अनिर्वाच्यत्वमेवावगम्यते । उक्तम् --

सन्नाप्यसन्नाप्युभयात्मिकानी
 भिन्नाध्यभिन्नाप्युभयात्मिकौ ।
 साङ्गोपपन्नाङ्गोपपन्नात्मिकानी
 मद्भूता अनिर्वचनीयरूपा ॥ इति ॥

इयं हि अविद्या कारणशरीरमपि भवति, इति अद्वयवादिनां
 राधान्तः । तदेतत्कर्तुं अनिर्वचनीयविसृष्टन न्यकारोति मध्वाचार्यः ननुमोः
 कैश्यमविद्या अनिर्वचनीयानाम यतः ज्ञानामावव्यतिरेकेणाविद्यानापि प्रसिद्धाः
 नाप्युपपन्ना वा तत्प्राममावे ज्ञानप्रध्वंसै एव अविद्या इति व्यवहारः लोके
 दृश्यते, अविद्या इत्यत्र विद्यापदेन समस्यमानस्य न जः विद्यामावेः अथवा विद्या-
 विरोधीवनी विद्यान्योवा अर्थः स्वीकरणीयो भविष्यति । अतः समस्यमानस्य
 नमः षडर्षीः भवन्तित्याहि —

तत्सादृश्यममावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।
 अप्राशत्यं विरोधश्च नर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

क्रमेण अस्य उदाहरणानि सादृश्ये-अप्रवासपः, अमावस्य-
 अपापं, तदन्यत्वं-अनश्वः इति तदल्पत्वं अनुदराक्त्या, अप्राशत्यं-अपशवो अन्ये
 गोम्यः, विरोधः अधर्मः इति एवं क्रमेण नवार्थाः षट् भवन्ति । एवं हि प्रथम
 पदा स्वीकारे विद्यामावे तथैव अनिर्वचनीयता नोपपादयितुं शक्या यथा वेद्यामावे
 घटादौ यतः भावामावाभ्यां लक्षणमनिर्वचनीयं भवति । विद्यामावस्तु घटा-
 माववत् अमावस्य, अतः विद्यामावो नानिर्वचनीयः । नापि विद्याविरोधी अयं
 द्वितीयः पदाः समीचीनः अस्मिन् पदा विद्याविरोधिनः संशयः विपर्ययः अथवा

आत्मविशेषगुणाः सन्ति । तेष्वपि नानिर्वचनीयता उपपद्यते, यतः तत्र तेषु
 अनिर्वचनीयता अभ्युपगम्यमानायां प्रसिद्धा भावरूपतायाः विरोधः स्यात् ।
 एवं नापि विधान्यः अयं तृतीयः पक्षः समीचीनः, यतः अस्मिन् पक्षे अपि
 विधान्यसमस्त ब्रह्मादिपदार्थेषु अविधात्वप्रसक्तिः स्यात् ।

एवं प्रकारेण अनिर्वचनीयाऽविधायां न किमपि लक्षणं नापि
 तत्र प्रमाणं पश्यायः । यदि ज्ञाननिवर्त्यत्वं इदं तावत्तद्वर्णनं क्रियते तर्हि उक्तं
 ज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने अज्ञानत्वापत्तिः । यदि च तद्विधानिवारणार्थं अनादित्ववि-
 शेषाण्यमुपादत्ते तदपि ज्ञानप्रागभावेऽतिव्याप्तिः भविष्यति, यतः स अनादि-
 रपि वर्तते ज्ञानरूपकार्येण निवर्त्येऽपि । यदि च भावत्वं विशेषाण्यदीयते तदा,
 अनादिभावरूपं कर्तुं आत्मवत् नित्यं स्यात्, तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वं न स्थास्यति ।
 यदि च चिरन्तनमतानुसारेण अनादिभावात्मक परमाणुमत श्यामत्वदेखनिव-
 त्यर्थं स्वीक्रियते, तदा ईश्वरज्ञाननिवर्त्य त्रैवपरमाणुगत श्यामत्वादि अविधा-
 लक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यात् । यतः भवदुक्तं लक्षणं तत्र तिष्ठत्येव किन्तु
 नहि तदज्ञानं वर्तते, यदि अनाथनिर्वचनीयत्वं लक्षणं क्रियेत तदा किं तावदनिर्व-
 चनीयत्वं निर्वचनविषयताभावत्वं ? अथवा भावाभावविलक्षणत्वं वा ? एवं
 पञ्चद्वयमपि असम्भवम् । न च विप्रमोपादानन्तत्वं अविधायाः लक्षणं युक्तम्,
 यतः विप्रमोपादानं तु आत्मापि भवति, अतस्त्वेति वातिव्याप्तिः । यथेवमुच्येत,
 आत्माविप्रमोपादानं नास्ति अन्यथा सत्प्रमोपादानकत्वात् विप्रमोऽपि यथार्थं
 भविष्यति । एतदपि न वक्तुं शक्यते विप्रमोऽपि स्वरूपतः सत्य एव । तत्र
 भ्रूयात्त्वव्यवहारस्तु विषयबाध्यतया जायते । किन्तु विप्रमस्वरूपं तु अवा-
 क्तमेव, यदि विप्रमस्वरूपमपि बाधितं स्वीकृतं भवेत्, तदा एतावन्तं काल इदं
 रजतमित्यमात् इत्यनुभव विरोधः स्यात् । एवमेवाविधायां न किमपि प्रमाणम् ।
 अहमज्ञः इत्यपरोक्षानुभवस्तु ज्ञानाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तिः ।

ज्ञानामावस्थानुमानं कर्तुं शक्यते । तथाहि सुषुप्तिकालीनः आत्मा ज्ञानामा-
 ववान् साम्प्रत्यमावात् । अतः न अनिर्वचनीयाज्ञाने अज्ञोहं इत्यपरोक्षानुभवः
 प्रमाणम् । एवं यत्तु कैश्चिदनुमानं रक्षितं न तावदज्ञानं ज्ञानामावः, अमावमाना-
 गम्यत्वात्, सम्प्रतिपन्नम् । अमावग्रहणं तु तार्किकादिमते प्रत्यक्षाप्रमाणेन,
 माट्टमते तु अनुपलब्धिप्रमाणेन भवति । किन्तु नहि तेन प्रमाणेन अज्ञानं गृह्यते,
 अत्राने प्रमाणगम्यत्वं तु अनेनाप्यनुमानेन निश्चीयते । अज्ञानं च न मानगम्यं
 माननिवर्त्यत्वात् सम्प्रतिपन्नम्, यथा शुक्तिरजतसंसर्गिणादि, तदसत्, अज्ञानस्य
 मानगम्यत्वं तत्सिद्ध्यर्थं अनुमानं प्रयोगी असंगतः । अपि च अज्ञानं मानगम्यं न
 भवति, एतन्मानविषयत्वैसति स्ववचनविरोधः स्यात्, यथैवमुच्येत यथा सात्मनि
 प्रमाणद्वारा अव्यक्तत्वाद्यने स्ववचनविरोधादि दूषणं न भवति तथैव अज्ञानेऽपि
 प्रमाणेन अप्रमाणि क्तत्वाद्यने न प्रमाणि क्तत्वं प्रसक्तिः । इति एतदपि कथं
 न युक्तम्, यतः आत्मनि वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलप्याप्यत्वामावस्थावैवत्वाद्यने
 न कोऽपि विरोधः । किन्तु नाज्ञाने वृत्तिव्याप्यत्वमङ्गीक्रियते । अपि च
 प्रमाणनिवर्त्यप्रमाणगम्यत्वस्य नियमोऽपि नास्ति, यतः प्रत्यभिज्ञाप्रमाण-
 निवर्त्यप्रमाणगम्यत्वस्य नियमोऽपि नास्ति, यतः प्रत्यभिज्ञाप्रमाणनिवर्त्यहेतु
 संस्कारैरनित्यपरोक्षतयासादिसिद्धत्वामावात् । अनुमानगम्यत्वं स्वीक्रीयते ।
 एतदेव उक्तं वादावलीगन्थे न च प्रमाणनिवर्त्यस्य प्रमाणगम्यत्वेन व्याप्तिः
 यतः प्रत्यभिज्ञा प्रमाणनिवर्त्यस्य तद्वेतु संस्कारस्यमानगम्यत्वादिति ।

एवन्वैतदुक्तम् न जानामि इत्यादि व्यवहारो अत्यन्त सुषु-
 प्तैः ज्ञायमाने वा अज्ञाव्यमानोऽतिरिक्तमेव ज्ञानामावाद् ज्ञानं बोधयति । यतः
 अवगतैर्ज्ञानं अवगतत्वादेव न जानामि इत्यादि व्यवहारायोगात्, अनवगतैर्ज्ञानं च
 अनुगतत्वादेव प्रश्नानुपपत्तिरिति युक्तम् । ज्ञायममिप्रायः यथा कश्चन् शिष्यः

स्वगुरुं प्रार्थयते मी । गुरोः अस्य मन्त्रस्यार्थं यं मवद्गिरहं पाठितः स मया
 विस्मृतः पुनः ज्ञापयतु मवान् अत्र हि अर्थं विचारणीयः शिष्यः यं अर्थं गुरुं
 पृच्छति स शिष्येण ज्ञातः ? अज्ञातो वा? यदि च ज्ञातः तदाम्याविस्मृतः ,
 कथं वक्तुं शक्नोति । यदि च अज्ञातः तदा तस्मिन् विषये तमर्थं ज्ञापयतु इत्येवं
 रूपं शब्दं न वक्तुं शक्नोति, यतः कम्प्यर्थं ज्ञात्वेव तत्र विषये शब्दप्रयोगो वा
 भवति । अतः एवं तावद्वक्तव्यं भविष्यति, शिष्यस्य तस्मिन् अर्थे ज्ञानमपि अस्ति
 अज्ञानमपि । अत्र हि ज्ञानं यदि ज्ञानामावरूपं, तदा तस्यैव अर्थं विषये ज्ञानं
 ज्ञानामावरूपं एतद्वयं परस्परं विरुद्धं, एकत्र न भवितुमर्हति । यदा ज्ञानं भाव
 रूपं स्वीकृतं भवेत्, तदा द्वयमपि एकत्र संभवि, यतः ज्ञानं तावद् ब्रह्मचेतन्यं यः
 उक्तार्थस्य सामान्याशं विषयी करोति, यतः उक्त शब्द रचना संभवति । एव-
 मज्ञानं च विशेषा विषयकं, यस्मिन् विद्यमाने मया विस्मृतः इत्येवं रूपो
 प्रयोगो जायते, सामान्य विषयकं ब्रह्मचेतन्यं अस्याऽज्ञानस्य न विरोधि, अपितु
 सायकम् । अतः उक्त व्यवहारत्वेन भावरूपाज्ञानं सिद्ध्यति । अतः त्वदुक्तमर्थं
 न जानामि इत्यादि व्यवहारो भावरूपाज्ञाने प्रमाणमिति । नैतदपि वक्तुं
 शक्यं यतः त्वदुक्तमर्थं प्रमाणतो जानामि इत्येवं परतयाऽपि व्यवहारोपपत्तेः ।
 यतः प्रतिवादि वाक्यादधिगतार्थस्यानुवादपूर्वकं प्रमाणसंभवेन सर्वैर्वादिभिः
 निराकरणाद्दोषीकारत् । अपि च व्यवहारोऽपि सवन्नुवादेन किं वा सामान्यतः
 तत्र नाद्य पदाः समीचीनः यतः सर्वानुवादेन व्यवहारस्यैव अभावात् । भावे वा
 त्वदुक्तं न प्रमाणतो जानामि इत्येवंपरतोपपत्तेः प्रतिवादि वाक्यादधिगतार्थस्य
 अनुवादपुरस्सरं प्रमाणभावेन निरसन दर्शनात् । यतः अधिगतावाधितार्थविषयक
 ज्ञानत्वमेव प्रमाणानां प्रमाणत्वमिति । न च त्वदुक्तैः प्रमाणज्ञानमेव मम
 नास्तीत्यस्य विशिष्टविषयक ज्ञानस्य प्रमाणत्वात्, तद्विशेषापत्त्या अर्थस्यापि

प्रमाणं न अधिगमात् स्ववचन व्याघातः इति युक्तम् । एतत् प्रमाणज्ञानस्य
 प्रमाणामावविषयत्वेऽपि तदर्थस्य अनेकं विषयत्वात् । अन्यथा प्रमा-
 णमासीत् इत्यादि प्रमाणज्ञानस्यापि विशिष्टं यम विषयतया प्रमविषयस्यापि
 प्रमापि कत्वोपपत्तिः । एवमपि किं वा सामान्यतो व्यवहारः पूर्वोक्त द्वितीयो-
 ऽपि पक्षाः नाम्यपगमं हिः यतः सामान्यानुवादेन विशेषव्यवहारोपपत्तिः ।
 विशेषस्यापि अधिगमानधिगम्योर्नैवं व्यवहारः इति चेत् न अस्तिकश्चित् विशेषः
 इति सामान्यतोऽपि ज्ञातत्वात् ।

अपि भावरूपाऽविद्यास्वीकारेऽपि पूर्वमर्थं ज्ञातो न वारइत्यस्या-
 मवस्थायां सर्वथापि त्वदुक्तमर्थं न जानामि इति प्रश्नानुपपत्तिरिति यदि अद्वैत-
 वादिभिः एवमुच्येत यत् सर्वं वस्तुज्ञाततया ज्ञाततया वा साक्षाद्वैतन्यस्य विषय
 एव इति प्रमाणज्ञानोदयात् प्राग् ज्ञातत्वविशेषितोऽर्थो साक्षिसिद्धोऽनुवाद
 गोचरो भवति च प्रश्नार्हः इति, तन्न वक्तुं शक्यते । साक्षिसिद्धतयाऽपि सिद्धे-
 ऽर्थे व्यवहारायोगात् । यद्यपि साक्षात् ज्ञातेऽपि प्रमाणबुमुत्सया व्यवहारो
 भवति तथापि साक्षिसिद्धत्वे प्रमाणबुमुत्सायाः निष्पत्तत्वात् । तथा च त्व-
 यापि सामान्य सिद्धौ अर्थविशेष ज्ञानाय अनुपपत्ति इति वक्तव्यम् ।

एवं सति द्वैतवादिनोऽपि सामान्यः साक्षिसिद्धस्य विशेष प्रमा-
 णबुमुत्सया व्यवहारं ब्रूमः इति । तस्मात् नाविद्यानिरूपणगोचरतामाचरतीति
 कुतस्तत्कार्यं कुतस्तरां अविद्यातत्कार्योऽन्यतरत्वस्य साध्यता सिद्ध्यतीति एवं नहि
 भावरूपाज्ञाननिराकरणेन सिद्धान्त विरोधः परन्यायेनैव परनिराकरणात् ।

मावरुपाज्ञानानुमानप्रमाणनिरासः :-----

अथ अनादिमावरुपाज्ञान साधनाय चित्सुखाचार्योक्त मनुमान-
प्रमाणं उपस्थापयन्ति अतिनः । तथाहि देवदत्तप्रमात्तत्त्वप्रमामावातिरेकिणः
अनादिर्ध्वसीमीमात्वादकिणित प्रमा यथा विणीतं देवदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानं देव-
दत्तनिष्ठप्रमाभावातिरिक्तानादैर्निवर्तकं प्रमाणत्वायज्ञदत्तादिगतप्रमाणज्ञान-
वदित्यनुमानम् । अत्रायं विवेकः ये तु प्रमाणप्रागभावनिवृत्तिरेव न तु निवर्तिका
इति मन्यन्ते तान् प्रति देवदत्तप्रमां तन्निष्ठप्रमामावातिरिक्तानादि निवृत्ति-
रिति प्रयोक्तव्यम् ।

एवं हि अत्र प्रयोगः देवदत्तप्रमाणज्ञानंरतन्निष्ठ प्रमाणमाव-
त्वानधिकरणानादि निवर्तकं प्रमाणत्वात्, यज्ञदत्तप्रमाणमिति । अत्रानुमाने
दृष्टान्तैसाध्यसमन्वयः यज्ञदत्तप्रमायां देवदत्तनिष्ठप्रमाप्रागभावातिरिक्त स्वीय-
प्रागभावस्यानादिनिवर्तकत्वमिदं प्रमात्वरूपहेतुरपि । एवं पदाधर्मतावलात्
पक्षोऽपि साध्यसमन्वयः देवदत्तीयप्रमाप्रागभावातिरिक्त अनादिः कोऽपि
भावपदाथैः अम्युपगन्तव्यः स चाज्ञानमेव ज्ञानेन स्वप्रागभावातिरिक्त स्वा-
ज्ञानस्यैव निवर्तनात् । अनादिनिवर्तकमित्युक्ते प्रागभावमादाय अन्तिरता ।
अतो अभावातिरिक्तोऽपि विशेषणमे तावत्युक्तौ तु अप्रसिद्धविशेषापता अतो
देवदत्तनिष्ठेत्युक्तं यज्ञदत्तनिष्ठप्रमाणं देवदत्तनिष्ठप्रमामावातिरिक्तावादेतत्प्राग-
माकस्य निवर्तकत्वं सुप्रसिद्धम् । पूर्वज्ञानमुखादिव्यावृत्त्यर्थं अनादिग्रहणम् । पक्षो
च एतन्निष्ठप्रमाणज्ञानामावत्वावधिकरणत्वं एतन्निवर्त्याज्ञानादैरतन्निष्ठ-
त्वानधिकरणत्वेन न संभवति, यतः अन्यनिष्ठप्रागभावं प्रति अन्यनिष्ठस्यानि-
वर्तकत्वात्, तस्मादेतन्निष्ठत्वैसति यत्प्रमाणाज्ञानामात्वानधिकरणमनादि
ज्ञान निरर्थ्यन्व तदभिन्नता ज्ञानमेवेति तत्सिद्धिः । नन्वभावनिवृत्तिरेव भावः,
नहि भावगतिरेकेण भावनिवृत्तिर्नाम संभवतीति केषांचिन्यतम् । तथा च यज्ञ-
दत्तप्रमाणस्य स्वप्रागभावनिवृत्तित्वात्, निवर्तकत्वप्रकीर्णकत्वम् कत्वलदाप-

साध्यामावात्साध्यविकल्पो दृष्टान्त इति तत्प्रमाणानुसारेण मुले हेतुहेतुयपदा
उत्थापितः । अदिमन्ननुमाने व्याप्यत्वासिद्धिं दूषणं आयाति । सापेक्षिको
हेतुव्याप्यत्वासिद्धः । अपात्रैल्लक्षणं तु साध्यव्यापकत्वमिति साधनास्यापक्व-
मिति पूर्वमपि उक्तम् । एवं उक्तानुमाने उपाधि द्वयमपि वर्तते । तथा च देव-
दत्ता समवेतत्वं देवदत्तान्यसमवेतत्वं वा उपाधिः । तथा च दृष्टान्ते देवदत्तनिष्ठ-
प्रमाणावातिरिक्तानादैर्निवर्तित्वरूप साध्यस्य सद्भावात्, देवदत्तासमवेतत्व-
रूपोपाधेरसंभवात् साध्यस्य व्यापकता, पक्षे प्रमात्वरूपहेतोर्विद्यमानत्वेऽपि
देवदत्तासमवेतत्वं देवदत्तान्यसमवेतत्वस्य च उपाधेर्विद्यमानत्वात् साधनाव्यापकत्व-
मिति ।

एवञ्च घटोऽयं घटोऽयं एतद्वत्प्राग्भावव्यतिरिक्तानादैर्निवर्तकः,
घटत्वात् घटान्तरक्त् इत्याभाससमान्योगदोषत्वाच्च । न युक्तं उक्तानुमानम् ।
एतैन किं तौ प्रमः एतज्जनकावाध्यातिरिक्तोपादानकः, विप्रमत्वात् सम्प्रतिप-
न्नवत् । इदमप्यनुमानं निरस्तं वैदितव्यम् । यतः अनादित्वप्रमानिक्यैक-
विरोधाच्च एवं सत्प्रतिपक्षाता च उक्तानुमाने तथाहि देवदत्तप्रमा देवदत्तगत एव
प्राग्भावातिरिक्तानादैर्निवर्तिका न भवति, सम्प्रतिपन्नवदिति ।

अथ च विवरणाचार्योक्तमनुमानमेव भावरूपाज्ञाने भवतु तथा
च विगत प्रमाणज्ञानं स्वप्राग्भावव्यतिरिक्त स्वविषयावरणं स्वनिवर्त्यं स्वदेश-
गत कस्त्वन्तरपूर्वकं, अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् अन्यकारे प्रथमोत्पन्न प्रदीपप्रकाश-
वदिति ।

अत्र ज्ञानमात्रस्यपक्षात्वे अनुवादज्ञानस्यापि ग्रहणात्, तत्र हेत्वसि-
द्धिः अतः प्रमाणमिति धारावाहिक व्यावृत्तये विमतमिति । प्रमाणञ्च वृत्तिरेव

गृह्यते, अन्यथा सुखादि प्रमायां वाचः स्यात्, तस्याः साक्षाच्चैतन्यस्वरूपत्वात्,
 अज्ञानादिनिवर्तकत्वात् । वस्तुपूर्वकमित्येवोक्ती स्वाश्रयात्मिना सिद्धसाधनता
 स्यात्, अतोवस्तुवन्तर पूर्वकमित्युक्तम् । स्वाश्रयातिरिक्तताम्प्रीचदुरादिनिवृ-
 त्यर्थं स्वदेशगतैति । योग्यविशेषागुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाशयत्वनियमात्,
 पूर्वज्ञानस्य निवृत्यर्थं स्वविषयावरणैति । अदृष्टादि व्यावृत्त्यर्थं स्वनिवर्त्येति ।
 प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं प्रागभावव्यतिरिक्तैति ।

अभावस्यावारकत्वं नास्तीति मते तु साध्यद्वयं बोध्यम्,
 स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्तुवन्तरपूर्वकमित्येकम् । स्वविषया-
 वरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतपूर्वकित्यपरम् । एवञ्चानुमानद्वयं बोध्यम् ।

हेतुकोटी धारावाहिक ज्ञानेषु व्यभिचारवारणाय अप्रकाशि-
 तैति । धारावाहिकप्रभासुमयवैकल्यं वारयितुं प्रथमेति । आतपवतिदेशे समुत्पन्न-
 दीपप्रमायां व्यभिचारमन्वकारेति ।

नाप्यनेनानुमानेन अद्वैतसिद्धान्ताभिमतमावरणज्ञानसिद्धिः यतः
 जडपदार्थे अज्ञानान्म्युपगमेन अन्तःकरणवृत्तिलक्षण प्रमाणज्ञानानां तत्राविध-
 वस्तुपूर्वकत्वाभावेऽपि हेतोस्तत्र सद्भावात् अनेकान्तिकत्वात् । अपि च स्वप्राग-
 भावव्यतिरिक्तैहि विशेषणमपि व्यर्थम् । स्वनिवर्त्यविशेषणं नैव तद्व्यवच्छे-
 दात् । यतः नहि भावः स्वप्रागभाव निवर्तकः अपितु भावोत्पत्तिरेव तत्प्राग-
 भावनिवर्तिका अपि च भागभावयोः सहावस्थानविराधात्, न हि लोके भावा-
 भावयोः क्वचित् सहावस्थानं दृश्यते । अतः स्वनिवर्त्यविशेषणं नैव स्वप्रागभाव-
 व्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभाव व्यतिरिक्तैति विशेषणम् ।

किञ्च सत्यतया विधक्स्तु पूर्वकत्वे साध्यविषयवृत्तिसिद्धसाधनता
 स्यात् । अनिर्वचनीयतया विधक्स्तु पूर्वकत्वे साध्यविकलो दृष्टान्तः ।
 अविशेषिततया विधक्स्तु पूर्वकत्वे साध्यसिद्धविशेषणता च । एवं प्रामाणिक्य-
 प्रामाणिक्योः साधारणधर्मस्याऽपि अप्रामाणिक्यत्वात् । अनिर्वचनीयस्य केनापि
 प्रमाणेन अप्रामितत्वात् । न हि शंका विष्ठापणो विष्ठापयार्थविष्ठापयत्-
 सामान्यमस्ति । एवं प्रतिबन्धस्य पापस्यापि सिद्धतया सिद्धसाधनता च यतः
 ज्ञानप्रतिबन्धक दुरितस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वात् ।

किञ्च किमिदं प्रकाशत्वं नाम ज्ञापकत्वं वा ज्ञापकाध्यायकत्वं
 वा, ज्ञानत्वं वा यदि ज्ञापकत्वं प्रकाशकत्वं स्यात् तर्हि चक्षुरादी व्यभिचारः
 दृष्टान्ते साधन वैकल्यम् । ज्ञाने ज्ञानकरणत्वामाधेन असिद्धेश्च । नाथः पदाः
 समीचीनः । एवं नापि द्वितीय पदाः युक्तः असिद्धेः । अज्जनादी व्यभिचाराच्च ।
 नापि तृतीयः साधन विकलत्वात् दृष्टान्तस्य इति ।

श्री भोज्यकारेण श्रीरामानुजाचार्येणापि विवरणोक्तमनुमानस्य
 सङ्गर्भं सम्यक् कृतम् । तथाहि यदुक्तं अनुमानेनापि भावरूपमज्ञानं सिद्धमितितद-
 युक्तम् । अनुमानासम्भवात्, न नूक्तमनुमानम् । सत्यमुक्तम् । दुरुक्तं तु तत् अज्ञाने-
 कप्यनभिमतज्ञानान्तरसाधनेन विरुद्धत्वात् हेतोः तत्राज्ञानान्तरसाधने हेतोरने-
 कान्त्यम् । साधने च तदज्ञानमज्ञानसाधितत्वं निवारयति । ततश्चाज्ञानकल्पना
 निष्फला स्यात् ।

दृष्टान्तश्च साधनविकलः, दीपप्रमाया अप्रकाशप्रकाशकत्वामावात् ।
 सर्वत्र ज्ञानस्यैव हि प्रकाशकत्वम्, सत्यपि दीपे ज्ञानेन विना विषयप्रकाशमावात् ।

सर्वत्र ज्ञानस्यैव हि प्रकाशकत्वम्, सत्यपि दीपे दानेन विना विषयप्रकाशमावात् ।
इन्द्रियाणामपि ज्ञानोत्पत्तिर्हेतुत्वमेव, न प्रकाशकत्वम् । प्रदीपप्रमाणास्तु चक्षु-
रिन्द्रियस्य ज्ञानमुत्पादयतीति विरोधितमीनिरसनद्वारेणोपकारकत्वमात्रमेव । प्र-
काशकज्ञानोत्पत्तौ व्याप्रियमाणं चक्षुरिन्द्रियोपकारकहेतुत्वमपेक्ष्य दीपस्य प्रकाश-
कत्वव्यवहारः । नास्माभिर्ज्ञानितुल्यप्रकाशत्वाम्युपगमेन दीपप्रमानिर्दिष्टता,
अपि तु ज्ञानस्यैव स्वविषयावरणं निरसनरूपप्रकाशकत्वमङ्गीकृत्येति चेन्न-नहि
विरोधिनिरसनमात्रप्रकाशकत्वम् । अपि तर्कपरिच्छेदः, व्यवहारयोग्यतापादन-
मिति यावत् । तत्तु ज्ञानस्यैव । यद्युपकारकाणामप्यप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वमङ्गी-
कारणीयम् । तथा सति तेषां स्वनिवर्त्यकस्त्वन्तरपूर्वकत्वामावात् हेतोरनैका-
न्त्यमित्यतन्मननम् ।

प्रतिप्रयोगाच्च ---

विवादाध्यासितमज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयम्, अज्ञानत्वात्, शुक्ति-
काथज्ञानवत् । ज्ञानाश्रयं हि तत् । विवादाध्यासितमज्ञानं ज्ञानमात्रब्रह्मावरणम्,
अज्ञानत्वात् शुक्तिकाथज्ञानवत् । विषयावरणं हि तत् विवादाध्यासितमज्ञानं
न ज्ञाननिवर्त्यम्, ज्ञानविषयानावरणत्वात्, यत् ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानम्, तत् तत्
ज्ञानविषयावरणम्, यथा शुक्तिकाथज्ञानम् ।

ब्रह्मना ज्ञानास्पदम्, ज्ञातृत्वविरहात्, घटादिवत् । ब्रह्मना ज्ञानाक-
रणम्, ज्ञानाविषयत्वात् । यत् अज्ञानावरणम्, तत् ज्ञानविषयभूतम्, यथा शुक्ति-
कादि । ब्रह्म न ज्ञाननिवर्त्या ज्ञानम्, ज्ञानाविषयत्वात् । यत् ज्ञाननिवर्त्यज्ञानम्,
तत् ज्ञानविषयभूतम् यथा शुक्तिकादि ।

विवादाध्यसितं प्रमापज्ञानं स्वप्रागभावातिरिक्ताज्ञानपूर्वकं न भवति,
प्रमापज्ञानत्वात् भवदभिमतज्ञानसाधनं प्रमापज्ञानवत् । ज्ञानं न वस्तुनो विनाशकम्,
शक्तिविशेषोपवृहणविरहै सति ज्ञानत्वात् । यत् वस्तुनो विनाशकम् तत् शक्ति-
विशेषोपवृहितज्ञानमज्ञानं च दृष्टम्, यथैश्वरयोगिप्रभृतिज्ञानम्, यथा च मुद्गरादि ।

मावरूपमज्ञानं न ज्ञानविनाशयम्-मावरूपत्वात् घटादिवदिति ।
यथोच्यते बाधकज्ञानेन पूर्वज्ञानोत्पन्नानां मयादीनां विनाशो दृश्यते इति भवम्
नहि ज्ञानेन हेष्ठां विनाशः दाणिकत्वेन तेषां स्वयमेव विनाशात् । कारण
निवृत्त्या च पश्चादनुपपत्तेः । दाणिकत्वं च तेषां ज्ञानवत् उत्पत्ति कारण
संनिधान एवोपलब्धः अन्यदाऽनुपलब्धैश्चावगम्यते । अदापि कत्वे च मयादीनाम्
मयादिहेतु मूलज्ञानसन्तती अविशेषोप सर्वेषां ज्ञानानां मयागुत्पत्ति हेतुत्वेना-
नैकमयोपलब्धिप्रसङ्गाच्च । एवंप्रागभावव्यतिरिक्त वस्त्वन्तरपूर्वकमिति व्यर्थ-
विशेषोपापादानेन प्रयोग कुशलता चाविष्कृता ।

अतोऽनुमानेनापि न मावरूपज्ञानसिद्धिः किन्तु ज्ञानाभावः
एव सिद्ध्यति नायं नियमः यत् प्रत्यक्षो धर्मिण्येव यस्य कस्यापि साध्यस्य अनु-
मानं जायते यथा प्रातः समये क्त्वेरादि धर्मिणि सायं समये तत्र गजाभावस्या-
नुमानं कर्तुं शक्यते । तर्हि अप्रत्यक्षो धर्मिणि इति तन्न समीचीनम् । यद्यपि
सुषुप्त्यसमये तत्कालीनात्मनो न ज्ञानमस्ति, तथापि उत्तरकाले सम्भवत्येवानु-
मानेन तस्य ज्ञानम् । तथाहि अनिद्रापस्य सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयोरन्तराल-
कालानुमवात् निद्राकालात् पूर्वगिरास्तमयोदयकालयोपेकालत्वेन हेतुना अन्त-
रालकालवत्त्वमनुमाया तस्यापि आत्मवत्त्वं कालत्वेन हतरकालवत्त्वमनुमाय ,

तस्मिन्नवधिर्मात्रेण ज्ञानाभावानुमानं अप्रत्यूहं इत्यर्थः । उक्तञ्च तात्पर्यं परि-
शुद्धी उदयनाचार्यैः अप्रकर्षप्रकरणे पूर्वापरावस्थयोः एकत्वप्रत्यभिज्ञानेन मध्या-
वस्थायामपि तत्सामान्येन उपनयादिति तथाहि सुषुप्तिपूर्वोत्तरकालिकै
उदयास्तमयोरन्तरालकालविशिष्टौ उदयाः तमयत्वात् । अनुमतान्तरालकालो-
दयास्तमयवत् न तत्रापि काले कालत्वेन हेतुना आत्मनः अनुमानं मविष्यति ।
स कालः आत्मविशिष्टः कालत्वात् उत्तरकालवत्, एवं तत्र अनुमित्यात्मनिज्ञाना-
भावस्य अनुमानं सिद्धत्येव । तथा च सुषुप्तिकालीनः आत्मा ज्ञानाभाववान्
ज्ञानसामग्रीविरहरूपत्वात्, संप्रतिपन्नवत् । अन्यथा अद्वैतवादिभिरपि सुषुप्ति
काले घटपटादिविशेषात्त्व ज्ञानाभावस्यानुमानं कथं कर्तुं शक्यते ।

भावरूपाज्ञाने श्रुतिप्रमाणनिरासः

नापि नासदासीत् नोसदासीत् इत्युपक्रम्य तमः आसीत् मायां
तु प्रकृतिं विधातुं इन्द्रो मायाभिः इत्यागमः तत्र भावरूपाज्ञाने प्रमाणं
मवितुमर्हति । कुतः पूर्वोक्त श्रुतिभिः तमः शब्देन सांसारिक पुरुषाणां
प्रलयकालीन ज्ञानाभाव एव अभिधीयते । मायाशब्देन च परमेश्वर स्वरूपमृतायाः
ज्ञानशक्तिरेव अभिधीयते, न तु भावरूपाज्ञानम् एवम् ।

ननु भावरूपाज्ञाने तथा हि रूपं निधि निहिताम नोज्ञा
उपरि उपरिसन्वरन्तोन विन्देयुः एवमेव इमाः सर्वाः प्रजाः अहरहरगच्छन्त्य
एवं ब्रह्मलोक न विन्दन्ति अनृतेन प्रत्युक्ताः (छा० उप० ८१३।२) इति हि श्रुतिः

छान्दोग्योपनिषदाज्याध्याये पठिता ब्रह्मज्ञानस्य प्रतिबन्धिकीभूतस्यानृत-
 तत्त्वस्य प्रतिपादनं कुर्वती भावरूपाज्ञाने स्पष्ट प्रमाणम् अनृतेन प्रत्यूढा
 अस्य वाक्यस्य अनृतपदेन प्रत्यूढ पदेन च यस्य घोरान्विकाररुणावरणरूपत-
 त्वस्य उपस्थितिर्भवति , केषां विधावस्तु । तस्या अविद्यायाः अयं प्रभावः
 भूमौ निहितस्य सुवर्णकौशास्थ उपरि उपरि गच्छन्तो जनाः अज्ञाः प्राणिनः
 तं सुवर्णं कौशं यथा न प्राप्नुवन्ति तथैव प्रतिदिनं सुषुप्ति कालायां सर्वेऽपि
 जीवगणाः ब्रह्मपा सह एकीभूयापि स्वब्रह्मरूपतां न जानन्ति । एवं अनृततत्त्वं
 अविद्यां परित्यज्य नान्यः कौऽपि पदार्थः भवितुमर्हति । अतः उक्त भावरूपा
 ज्ञाने उक्त श्रुतिः प्रमाणं भवितुमर्हतीति चेत्, न कतपिवन्तो सुकृतस्य लोके
 (कठोपनि० १।६।२) इत्यादि वाक्येषु त्वाँकृतं सत्यं तथा धर्मः इत्यादि
 श्रुति वाक्येषु कृतशब्देन मिथ्या ज्ञानस्याभिधानं न क्रियते , किन्तु सत्कर्म त्वा
 पुण्यप्रतिपादनमेव क्रियते , अतः अनृत पदेन कतविरुद्धस्य पापकर्मणः एव प्रति-
 पादनं कीव्यम् । इत्थं नहि पूर्वोक्ता श्रुतिः न भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । यतः
 'अनृतेन प्रत्यूढा' इत्यस्य पापकर्मणा प्रतिबद्धाः इत्यर्थे कारणस्यैवोचितत्वा-
 दिति । यदि च अद्वैतिभिः , इदमादिप्येत अनृतेन प्रत्यूढा अस्याः श्रुतर-
 न्तरपठितेन 'य आत्मा अपहतपको (छा० ७।७।१) इत्येच्छुति वाक्येन आत्मनि
 पापकर्मणः अभावः प्रतिपादितः, अतः सुषुप्तिकाले ब्रह्मरूपतायाः अस्फुरणस्य
 कारणं पापारब्धं कर्म न भवति, अपितु अज्ञानावरणमेव । अतः 'अनृतेन प्रत्यूढाः'
 अस्य वाक्यस्य पापप्रतिबद्धाः नायमर्थः कीव्यः अपितु अज्ञानावृता अयमेव अर्थः
 स्वीकरणीयः । सुषुप्तिकाले समस्तस्यापि कर्मणः स्वरूपतः नाशेन पापा-
 रब्धस्यापि कर्मणः अभावो मन्तव्यः । एवं पापकर्मणः कारणरूपेण अवस्थित्यर्थ

कर्मणः अभावो मन्तव्यः । एवं पापकर्मणः कारणरूपेणावस्थित्यर्थं कर्मणः
कारणीभूतमज्ञानं परमावश्यकम् । अपि च नहि कर्मणि आवरकत्वसम्भवः, यतः
कर्मविरणं हि ब्रह्मरूपमानस्यप्रतिबन्धकं भवेत्, विवरणाचार्यस्यापि अयमेव
अभिप्रायः ।^१ न च कर्माणि स्वाश्रमावमासविवारौघीनीति प्रमाणमस्ति,
संस्कारत्वाच्च कर्मणां भ्रान्ति संस्कारवदप्रतिबन्धकता, तस्मात्, सुषुप्तौ स्व-
रूपानवमासन्यवहारौ ग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्कारकर्मण्योऽन्यदेव किञ्चित्प्रति-
बन्धकमज्ञानं कल्पयतीत्यर्थः^२ इति, अतः ब्रह्मरूपतावमास प्रतिबन्धकता तत्रैवा
ज्ञाने वक्तव्या, यत ज्ञानेन साक्षात् निवर्त्यति । कर्म तु ज्ञानेन न साक्षात्
निवर्तनीयम् । अतः नहि कर्मणि आवरकत्वं घटते न वा प्रधानप्रकृतौ, यतः
प्रधानतत्त्वमपि कर्मवत् नहि ज्ञानेन साक्षात् निवर्त्यते । एवञ्च अज्ञानस्य ज्ञान-
निवर्त्यतायां^३ भूयश्चान्तेविश्वमायानिवृत्तिः^४ इयं हि श्रुतिः प्रमाणम्, यतः
मायाशब्दस्य अर्थः अज्ञानम्, अज्ञानञ्च अस्तत्त्वापादक अमानापादकमेवेन द्विविधम्,
एवं तत्समस्तप्रकाराणां सूचनं कृत्वा विश्वमायानिवृत्तिः^५ अर्थात् सर्वविधस्याप्य-
ज्ञानस्य निवृत्तिर्भवति ज्ञानेन । इत्युत्त्याश्रुत्या सूच्यते इत्येवं मानरूपाज्ञान-
मवश्यमप्युपगन्तव्यमद्वैतिवादिभिः इति चेत् भवन् अत्रोच्यते द्वैतवादिभिः नैदमद्वे-
तिनां मतं समीचीनम्, यत् विश्वमायानिवृत्तिः^६ इत्यन्याश्रुत्या उक्त प्रका-
रैष द्विविधस्याज्ञातस्य साधनं क्रियते । तत्सर्वथा असङ्गतः श्रुति विरुद्धञ्च
मतः विश्वमायानिवृत्तिः^७ अस्यां श्रुतौ निवृत्तिशब्दस्यार्थः सन्तरणम्, अर्थात्
(पारगमनम्), नाशः, यतः मायां मेतां तरन्ति ते अस्मिन् वाक्ये मायायाः

१- पञ्चविंशत्यु-१०९ ॥

२- श्वेता० १।१० ॥

३- गीतायाम् ७।१४ ॥

सन्तरणमेव उक्तम्, न नाशः । कस्यापि सन्तरणेन नष्टाः नाशो न भवति अतः
उक्त श्रुतिवाक्येन मायायां ज्ञान निवर्त्यतां विनाश्यतां वा नहि प्रतिपादयितुं
शक्यते । तस्मान्नास्ति ह्यं हि श्रुतिः भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् ।

किन्त्व मत्पूर्वं अज्ञानं अमृतं अथवा भ्रियामृतं एवं असत् च यदुक्तं
ज्ञं न संगतम्, यतः तमः आसीत् अन्या कथा अज्ञानस्य यस्याः सप्ताया प्रति-
पादनं क्रियते, अज्ञानस्य सा सप्ता पारमार्थिकी, न तस्याः किमपि वाचकम्
पलम्यते, अतः पारमार्थिकी माया भ्रिया शब्देन नाभिधातुं योग्या ।

नासदासीनौ सदासीत् अनेन श्रुति वाक्येन मायायां पारमार्थिक-
त्वं तुच्छत्वं च निषेध्यते, अतः मायायाः व्यावहारिक सप्तायां श्रुतीनां तात्पर्यं
निरचीयते अहेतिभिः तदपि नापपद्यते, यतः उक्त श्रुतिवाक्यद्वारा मायायाः
प्रतिपादनं क्रियते, न भावरूपाज्ञानस्य, यतः माया शब्दस्य न हि अज्ञानमर्थः ।
मायाशब्दस्य यदि अज्ञानं अर्थः स्वीकृतां भवेत्, तदा मायिनं तु महेश्वरं एतच्छ्रुति
वाक्येन प्रतिपादितः परमेश्वरः अज्ञानी भविष्यति यदि ईश्वरः अज्ञानी भवेत्,
तदायः सर्वज्ञः सर्ववित् इत्यादि श्रुतिषु ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकायाः अभिधानं
विरुद्धं भवेत्, अतः माया अज्ञानेन भिन्नेव स्वीकर्तव्या ।

१- क्र० १०११२६ ।।

२- क्र० १०११२६ ।।

अपि च माया शब्दस्य अज्ञानमर्थः न कदापि संभवः, यतः ज्ञानार्थकं मयगती^० इत्यस्माद्वातीः अपि प्रत्यय तत्तश्चापि (मय + अण + अप्) वृत्ते सति मायाशब्दस्य वाक्यार्थः ज्ञप्ति अथवा ज्ञानं तच्च अज्ञानस्य विरोधी। अतोऽपि न माया शब्दः अज्ञानार्थकः ।

किन्तु शुक्ति रजतादिभिर्युपापदार्थेषु मायाशब्दस्य अद्वैतवादादन्यत्र कुत्र प्रयोगो न दृश्यते, अतः मायामात्रमिदं द्वैतम् मायामात्रमिदं सर्वम्, इत्यादि अद्वैतिनां यः व्यवहारः स सर्वथा असङ्गतः एव तस्यान्नास्तिमाकराज्ञाने श्रुतिप्रमाणम् ।

अज्ञाने अर्थापत्ति प्रमाण निरासः

जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशान्यथानुपपत्तिश्च अज्ञाने प्रमाणम् इति वदन्ति अद्वैतिनः अर्थात् जीवे निरतिशयानन्दस्य अप्रकाशस्य अन्यथानुपपत्तिरपि अज्ञाने प्रमाणं भवितुमर्हति । जीवः ब्रह्ममिन्नः अतस्तत्र निरतिशयानन्दस्य अनभिव्यक्तिः अन्यथाप्युपपद्यते न चेयं शंका कर्तुं युक्ता । यतः जीवब्रह्मणोर्मैद निराशः द्वितीय परिच्छेदे करिष्यते । अतः उक्तान्यथानुपपत्तिः अज्ञाने प्रमाणं उपस्थापयन्ति यद्वैतवादिनः तदसङ्गतम् । तथाहि जीवः यदि निरतिशयानन्दस्वरूप ब्रह्मणः अमिन्नः, तर्हि जीवस्य स्वप्रत्यक चैतन्यस्वरूपं

१- मां०का० १।१७ ।।

२- बृहद्वा० ६३१ ।।

संसारवस्थायामपि प्रकाशितं तथैव अनवच्छिन्नानन्दारूपतायाः प्रकाशनमु-
चितम्, यतः निरवयवस्थ वस्तुनः मानममानं वा कदापि नोपपद्यते । एवं य-
च्चोक्तं प्रमस्य सोपादानत्वान्यवानुपपत्तिरपि अविद्यायां प्रमाणं तदप्यसह-
तम् । यतः शुक्तिरजताद्यध्यासस्य अंशं द्वयं भवति, ज्ञानं विषयश्च तत्र ज्ञानस्य
प्रसिद्धमुपादानं कारणं अन्तःकरणमस्ति, तदर्थं अविद्यायाः अपेक्षा नास्ति,
एवं प्रमविषयः असत्व्याप्तिवादे अत्यन्तं असत् भवति, तदुपादानतथैव अवि-
द्यायाः आवश्यकतैव नास्ति ।

अपि च ब्रह्मणि प्रपञ्चस्य विवर्तोपादानोत्पत्त्यर्थं यथा ब्रह्मणः
मिन्नं प्रज्ञानरूपं तात्त्विकं उपादानं कल्प्यते । तथैव ब्रह्मनिष्ठाऽविद्याश्रय-
तायाः उपपादनार्थं ब्रह्मणः मिन्नं हिमपि तात्त्विकमधिकरणं कल्पनीयम् ।
किन्तु आश्रयान्तरकल्पनां विना ब्रह्मणि यथा अविद्यायाः मुख्याश्रयता स्वी-
क्रीयते, तथैव अज्ञानरूपोपादानान्तरस्य कल्पनां विनैव ब्रह्मणि प्रपञ्च विप्रमस्य
मुख्योपादानत्वं मन्तव्यम् ।

किन्तु मध्वाचार्याणां मते शुक्तिरजतादिकं असत्यं भवति ।
तच्च स्वरिणामुपादानं तन्नपेक्ष्यते, यतः परिणामीनाम सत्यरूपान्तरा-
पत्तिः, यथा कटकादि सत्यरूपेषु परिणतेन सुवर्णदिक् परिणाम्युपादानक-
रणां भवति, तच्च प्रकृतैः न संभवः अतः विप्रस्य तात्त्विकोपादानत्वं अन्य-
योपत्तिद्वारा अज्ञानस्य कल्पना न संभाव्या ।

किन्तु घटादीनामुपादानकारणता मृत्तिकायां प्रसिद्धं उपादानो-
पादेयस्य समस्तोद्दिश्यते, घटाद्युपादेयापेक्षायामुदात्तमुपादानस्य अधिक सत्ता न

स्वीक्रीयते । लोके प्रसिद्धमुपादानोपादेयमास्य आचारेणैव प्रपञ्चस्योपादानं कल्पनीयम्, अतः आकाशाद्यपेक्षाया अधिक सत्तावतः ब्रह्मरूपोपादानस्य कल्पना सर्वथा असङ्गता, यतः लोके चैतन्यतत्त्वं कस्याप्युपादेयस्य उपादानं न प्रसिद्धम् ।

किञ्च सास्य सम्मतं एकै त्रिगुणात्मकप्रधानं तत्त्वं त्रिगुणात्मकप्रपञ्चस्योपादानं कारणमुचितम्, ब्रह्मणि मायायां च प्रपञ्चोपादानत्व कल्पनं सर्वथा गौरवस्तम् । तत्मान्वास्ति भावरूपज्ञाने अपिपत्ति प्रमाणम् ।

जातः सत्यत्वप्रतिपादनम्

मध्वाचार्याणां मते अद्वं सर्वे जगत् पारमार्थिकरूपेण सत् यतः असद्वस्तुनि व्यवहारासम्भवात्, जाति च अर्थाक्रियाकारित्वरूप व्यवहारदर्शनात्, प्रत्यक्षाप्रमाणसिद्धत्वाच्च । कालावाध्यत्वं रूपं सत्यत्वं जाति सिद्धं भवति । उक्तं हि मध्वाचार्यैः ---

यादृशः ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याद् जात्यपि ।

तन्मयादनिर्वाच्यं धृतिहापिस्तथास्तुनः ॥

एवं सर्वानुभवसिद्धे जात पारमार्थिक सदैव इत्यङ्गीकरणीयम् ।

जातः स्मृत्यात्वे सर्वेऽपि व्यवहाराः एवं स्वक्रिया व्याघातादयोऽपि स्युः । उक्तञ्च न्यायामृतकारेण नापि प्रत्यक्षां कालत्रयाभाध्यत्वाहादामपि द्वितीयः तद्वि न कालमप्यपि सत्त्वं, मन्मतेऽप्यनित्यप्रपञ्चे तदभावात् । किं तु काल त्रयवृत्तियदसत्त्वं तदभावः स च कदाचित्सत्त्वं गृहीतैऽपि गृहीतैवेति प्रतिपन्नो-

पाथी सत्त्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण तुपायो त्रैकालिकनिर्णीयप्रतियोगित्वरूप-
मिष्यात्वा भावसिद्धिः ।

स्वकाले ह्यस्तिरुतां गृह्य साक्षात्कारस्त्रिकालम् ।
प्रतिषेधं निरुधानो गृह्यात्येवात्यवाध्यताम् ॥

वैदऽपि हि विषयस्यावाध्यत्वे ज्ञानप्राप्ताप्यमेव तन्त्रं न तु
शब्दत्वं वा वर्तमानकालाद्यनवच्छेदेन स्वविषय सत्त्वग्राहित्वं वा सर्वकालादि-
संवन्धित्वेन स्वविषयसत्त्वग्राहित्वं वा तन्त्रम्, उक्तप्रकारत्रययुक्तानाम्प्राप्तवाक्य-
विषयस्यात्यन्तावाध्यत्वापातात् । तच्च तत्त्वावेदनरूपं प्रामाण्यं श्रौतज्ञान-
स्येवाज्ञानज्ञानस्यापि ज्ञानग्राहिणा साक्षात्कारात् गृह्यते, प्रामाण्यस्य स्वत-
स्त्वात् । न च रूप्यादि ज्ञानैष्विव बाधो वा दोषो वा निश्चिताः येन
तदपार्थेयम् । तदुक्तम् -----

यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये विश्वस्यता कां न ते ।
प्रामाण्यस्य च मयादिकालतो व्याहृता भवेत् ॥

इयांस्तु भेदः - सत्त्वस्यम् इत्यादि श्रुत्या ब्रह्मणो वर्तमान
(न कालाद्य)नादिकालाद्यनवच्छेदेन सत्ता गृहीतेति तदा सा तदनवच्छिन्ना,
प्रत्यक्षेण तु घटादेस्तदनवच्छिन्नासा गृहीतेति, तत्र सा तदनवच्छिन्नेति । यद्वैश-
कालप्रकारा (थ) वच्छेदेन तु यस्य येन सत्ता गृहीता तदनवच्छेदेन तस्यावाध्यत्वं
प्रामाण्यमुक्तम् अयसाधारणमिति प्रमाणेन प्रत्यक्षेण नित्यत्वासिद्धावपि

स्वीपार्थी वैकालिक निषेधाप्रतियोगित्वरूपमात्यन्त्रितकावाध्यत्वं सिध्य-
त्येव । कालान्तरादिस्थमपि हि बाधकं किं यत्कायवच्छेदेनानेन स्वाथी
गृहीतस्तदवच्छेदेनैव तन्निषेधति ? अन्यावच्छेदेन वा ? बाधे कथमस्य प्रामा-
ण्यम् ? अन्त्यत्वनित्यत्वादिकमेव स्यान्न तु भ्रियात्त्वम् । किं चानागतका-
सग्राही साक्षी स्वविषयस्य गगनादेः साक्षात्स्वाविषयस्य घटदिरपि
निर्दोषा तद्धि प्रामाण्यग्रहणद्वारा भावेवाचामावं गृह्णत्येव । न हि वि-
षयावाधमनन्तमप्यप्रामाण्यं ग्रहणं नाम । त्यक्तव्यं च परपीव प्रत्यक्षास्य
वर्तमानमात्रग्राहित्वम् , अन्यथा रूप्यादेः प्रतिषन्नापार्थी त्रैकालिकनिषेध-
प्रतियोगित्वरूपं भ्रियात्वं प्रत्यक्षा न स्यात् । किं च --

प्रातिमासिक वैषम्यं तव येन प्रसिध्यति ।

घटादेः परमार्थत्वं मन तैनेव सेत्स्यति ॥

अस्ति हि त्वन्मतेऽपि घटादेत्यविहारिक सत्त्वाय तज्ज्ञाने
रूपादिधीतो विशेषः । तथा च तैनेव विशेषोऽप तात्त्विकत्वसिद्धिः । किं च -

यद्यङ्गासिद्धं विश्वस्य सत्यत्वं नैव तात्त्विकम् ।

तर्ह्यङ्गासिद्धं रूप्यादिभ्रियात्वं तात्त्विकं कथम् ॥

न हि घटः सन् रूप्यं भ्रियेति प्रत्यक्षायोमत्रियापि विशेषणी-
नुभूयते । रूप्यं भ्रियात्त्वस्य कालान्तरवाध्यत्वं च स रूप्यं तात्त्विकं स्यात् ।
किं च ---

पारमार्थिक सत्यत्वं न चैत्प्रत्यक्षागोचरः ।

तन्निषेधश्रुतीनां स्यादप्रसक्तनिषेधता ॥

किं च ---

अतत्त्वं तात्त्विकत्वेन प्रपञ्चं नावमासयेत् ।

उक्ता यदि तदा तस्यास्तत्त्वाविदक्ता कथम् ॥

नहि व्यावहारिकं तथैव गृह्यते अतत्त्वाविदकं भवति , किन्तु पारमार्थिकत्वेन । अनुश्रूयते च जाति लोकिकानां पारमार्थिकत्व धीः । तस्यात्प्रत्यक्षास्य प्रतिपन्नोपायो त्रैकालिक निषेध प्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वामावग्राहित्वा तद्वाधिता दृश्यत्वादयः । इति प्रत्यक्षास्य पारमार्थिक सत्त्वाग्राहित्वम् ।

तथा च अनुमानप्रमाणेनापि प्रपञ्चस्य सत्यत्वं सिद्धयति । अनुमानं च इत्थं ब्रह्मप्रमान्येन वेदान्ततात्पर्यप्रमिति जन्य ज्ञानान्येन वा , मोक्षा हेतु ज्ञानान्येन वा अवाध्यत्वेति असत्त्वानधिकरणत्वेति ब्रह्मान्यत् , वि मतं वास्तु परमार्थ सद्भा , प्रातिमासिकत्वानाधिकरणत्वेति असद्विलक्षणत्वात् , ब्रह्मवत् , तद्व्यतिरेकेण शराशृङ्गकदा इति । अस्यामयमाशयः यत् ब्रह्मप्रमा अथवा वेदान्ततात्पर्यप्रमिति जन्य प्रमा अथवा मोक्षा साधनमूत प्रमामिन्ना ज्ञानेन बाधितं न असत्त्वानधिकरणत्वेति तथा ब्रह्ममिन्न व्यावहारिक प्रपञ्च अथवा निवादास्पदीमूतः प्रपञ्चः सत् अथवा पारमार्थिक सत् भवति । अतः शुक्तिरजतादि प्रातिमासिक एवं स्फुष्पादि असद् विलक्षणत्वात् यथा ब्रह्म । अथवा यन्नेव तन्नेधं यथा शराशृङ्गम् , इत्थं च व्यतिरेकि उदाहरणं भवितुमर्हति । अत्रानुमाने न्यायामृतकारेण त्रिधा पक्षा निर्देशः कृतः । १-ब्रह्मप्रमा-

न्येनावध्यत्वे सत्यसत्त्वानाधिकरणत्वेति ब्रह्मान्यत् । २- वेदान्ततात्पर्य-
प्रमाणन्यज्ञानान्येनावध्यत्वेति असत्त्वानाधिकरणत्वेति ब्रह्मान्यत् । ३-मो-
क्षाहेतुज्ञानान्येना बाध्यत्वे सति असत्त्वानाधिकरणत्वेति ब्रह्मान्यत् इति ।
शुद्धं ब्रह्म वृत्ति व्याप्यं भवति इति विवरणाकारमतानुसारेण प्रथम पदास्य
निर्देशः कृतः, किन्तु मामतीकारमते अखण्डाकारवृत्तिर्वैतप्रमा भवति इति मन्यते,
अतः वेदान्ततात्पर्यप्रमाणन्यप्रमापदेन निविकल्पकं ज्ञानं निर्दिष्टं एवं शाब्दबोधे
तात्पर्यं ज्ञानं न कारणम् इति मतानुसारिणाम् आचार्याणां मतेन मोक्षाहेतु
ज्ञानपदेन निष्प्रकारकं ज्ञानं अभिधीयते । अस्तु पदार्थेषु व्यभिचार वारणार्थं
असत्त्वा असत्त्वानाधिकरणं तथा प्रातिभासिके व्यभिचारं निवारणाय प्रा-
तिभासिकत्वनधिकरणं एवं अस्ति व्यभिचार वारणाय अखिलतापत्वमु-
क्तम् । एवं सति अनिर्नातुमानेन प्रपञ्चः परमार्थं सन् सिद्ध्यति । अन्यच्च
ज्ञातः सत्यत्व साधकमनुमानं किवावास्त्वदीभूतः प्रपञ्चः सत्यः प्रमाणसिद्ध-
त्वात् आत्मवत्, अत्र हि दृष्टान्तभूत आत्मनि हेतु साध्यसामानाधिकरणदर्शनेन
पक्षी हेतुत्वात् साध्यं सिद्ध्यति ।

अथ च अयं घटः सतन्निष्ठवाध्य भेदातिरिक्तमेवाश्रयः द्रव्य-
त्वात्, पटवत् इत्यनुमानेनापि कियदादेरात्मकां च सत्यभेदः साध्यते । न
चाथमाक्षेपः कर्तुं शक्यते यत् प्रपञ्चस्य सत्यत्वे दृग् दृश्ययोः संबन्धस्य अनुपप-
त्तिर्न विष्यतीति चेत् भवम्, यतः ज्ञानविषययोः यद्यपि साक्षात् न कोऽपि
सम्बन्धः तथापि घटादि विषयकज्ञानस्य जनक इन्द्रिय लिङ्ग शब्दादीनां
घटादिविषयकज्ञानस्य जनक इन्द्रिय लिङ्ग शब्दादीनां घटादिना सह सम्ब-
न्धः घटादि विषयकं प्रति घटादि विषयक ज्ञानानां नियामको भविष्यति ।
अपमाश्रयः ज्ञानस्य स्वविषयेण कस्यापि संबन्धस्याविद्यमानेऽपि अस्य ज्ञानस्य
अयं विषयः दूतीयव्यवस्था क्व स्यात्, इत्यस्यां शंकायां जाग्यां इदं तावत् समा-

धानं कृतम् । यद्विषयैष सह संवेद्येन्द्रियादिना यज्ज्ञानमुत्पन्नं भवति तज्ज्ञा-
 नस्य स एव विषयः स्वीकरणीयः यथा घटसंयुक्त इन्द्रिय जन्य ज्ञानवि-
 षयः घटः, अतः ज्ञानविषयाः अतिरिक्त सम्बद्धस्याविषयमानेऽपि न
 कौशपि अतिप्रसङ्गो हति । अपि च भेदस्य मित्यात्वे शब्दान्तरादिकर्म भेदक
 प्रमाणानां अप्रा माप्यं स्यात् । अयमर्थः शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रक-
 रणान्तरेः कर्मभेदो निरूपितो द्वादशलक्षायां द्वितीयाध्याये । १-तत्र
 यजति वदति जुहोतीत्यादी धातुभेदेन धात्वर्थभेदेऽपि भावना प्रियते न वा?
 इति सन्देहे धातूनां भेदेऽपि भावनाभावनावाचकलिङ्गादेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञया-
 भेदाकामात् धात्वर्थस्य च भावनां प्रति गुणभूतत्वत्तु गुण भेदेन प्रधान भेदस्या-
 न्याय्यत्वात् अभेद एवेति पूर्वपदार्थ्य धातोरिति विवादितात्कवचनेन सूत्रेण क्वातो
 रूपरि प्रत्ययविधानात्पूर्व धात्वर्थानुरज्जिताया भावनायाः प्रतीतैकानुर-
 ज्जितायाश्चान्यानुरज्जनायोगात्प्रतिधात्वर्थं मिथ्यत एव भावनेति राद्धान्तितं
 शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धित्वादि त्यत्र , अयमर्थः - शब्दान्तरे धात्वन्तरे
 सति कर्मभेदः, भावनाभेदो भवितुमर्हति । कुतः? कृतानुबन्धित्वात् तेनैव कृतावच्छे-
 दत्वात् भावनाया इति । सोऽयं शब्दान्तरात्मकर्मभेदः । २- यथा सपिषो
 यजति तत्पानपात्रं यजतीत्यादिषु पञ्चकृत्वो यजति श्रुतौ किं प्रथमविहित-
 स्यैव यागस्य पुनः पुनम्यासः ? उत पन्वापि विध्यः ? इति सन्देहे शब्दान्तरे
 सति कर्मभेदस्य पूर्वधिकरणं वर्णनात् हहेकस्यैव यजतेः पुनः पुनः अवपात्
 तस्यैवायमम्यासवादरार्थ इति पूर्वपदाय्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वाद्धिः सर्वेषां च प्राय-
 म्याहृत्या विध्यनुवादविनिगमामावादानर्थक्यपरिहाराय भिन्नविधितया कर्मभेद
 इति सिद्धान्तितम् एकस्यैवं पुनः श्रुतिरविशेषादनार्थकं हि स्यादित्यत्र । अयमर्थः
 एकस्यविधेः पुनः अवपमपि एवं कर्मभेदकं, कुतः ? अविशेषात् विध्यनुवादविशेषा-

मावात् । इतरथा पुनः अवपं हि यस्मादम्यकं स्यादिति । आन्यक्यं वा
हेतुविशेषादिति । सोऽयमभ्यासात्कर्मभेदः । ३- तथा सप्तदश प्राजापत्या-
न्यशूनालमतेः इत्यत्र किं सप्तदशपशुकर्मकं कर्म ? उत सप्तदश कर्माणि विधीयन्ते ?
इति संशये प्राजापत्यानित्यत्र कृतकशेषाणां पशूनां तद्धितैकप्रजापतिदेवताक-
त्त्वबोधनादेशकर्मत्वमिति प्रापय्य राद्धान्तितम्, एककर्मत्वं हि एक एवातिदेशः
स्यात् । ततश्चैकपशुनिष्ठमेकादशावदानमतिदेशप्राप्तमेकमशीनिष्पन्नाभितीतरे-
षामवृष्यर्थता स्यात् । सप्तदशमत्वं तु प्रतिपशु एकादशावदानमिद्विरिति
दृष्टार्थताऽतः कृततद्धितदेवतासंबन्धतया देवतासंबद्धानामेकशेषा इति सप्तदशक-
र्माणि पौति । इदं माष्यकारीयं मतम् । वातिककारीयं तु तिस्र आहुहि-
मुहौतीत्यत्रैकस्य जुहोतैः अवपदेकहीमत्वम् । त्रित्वं तु एकादशप्रजापतिवदा-
वृत्त्येति प्राप्तैराद्यान्तः त्रिन्वक्ष्य तावज्जुहोतिसामानाधिकरण्यमुत्सगती
होमभेदकर्मदार्तिरिक्तसंख्यायाः पृथक्त्वसामानाधिकरण्यं स्वरसत्त्वात् ।
क्वचित्त्वात्याऽपवादः । एकादशप्रजापती प्रकृती पञ्चत्वावधारणात् ।
नैवहतया बाधकमस्तीति होमभेद इति । तदुक्तं पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः
स्यादिति । संख्ययापि हेतुना कर्मभेदः स्याद् । कुतः ? कर्मपृथक्त्वनिवेशात्,
कर्मपृथक्त्वेनैव तस्या निवेशात् । एकातिरिक्तसंख्यायाः कर्मपृथक्त्वसामानाधि-
करण्यमिदित्यर्थः । सोऽयं संख्याया कर्मभेदः । ४- तथा ऋषां ज्योतिरथेषा
विश्वज्योति रेतैन सहस्रदक्षिणेन यजेत इत्यत्र ज्योतिर्विश्वज्योतिः शब्दयोः
प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादकत्वं कर्मान्तरविधायकत्वं वा ? इति संशये सत्यशेषा-
शब्दस्य सर्वनाम्नः प्रकृतावमशित्वात् ज्योतिरादिशब्दस्य तत्समानाधिकरण-
त्वात्पूर्वकर्मत्वानुष सहरदक्षिणापालकाणां गुणान्तरं विधीयते इति प्राप्ते जो-
तिष्टोमशब्दस्य ज्योतिरादिशब्दानां च स्वरूपविलक्षात्त्वात् भिन्नार्थत्वे
संभवत्येकदेशतया पथैकार्यत्व कल्पनाया अतिक्रान्ति त्वात् सर्वनाम्नश्च प्रस्तोष्य

मापपरामर्शितयापि संभवात् नामान्तरं कर्मान्तरं गमयतीति साधितं संज्ञा
 चोत्पत्तिसंयोगादित्यत्र । अयमर्थः सज्ञा च पूर्वविलक्षा णा कर्मभेदिका । कुतः ?
 उत्पत्तिसंयोगात् । कर्मात्वरूपज्ञापनसमय एव तस्य नाम्नः संयोगादिति । ५-
 तथा वैश्वदेव्यामिदं वाजिम्यो वाजिनमित्यत्र द्रव्यदेवता संबन्धानुमित्यागके
 किं पूर्वकर्मानुवादेनान्तरत्र वाजिन्गुणविधानम् ? उत कर्मान्तरं तद्गुणकम् ?
 इति विषये वाजिम्यः इत्यत्र वाजिमन्मेषाणामिति व्युत्पत्त्याऽमिदं न्युक्त-
 विश्वदेवताकर्मनुवादेन वाजिन्गुणविधानादेककर्मत्वमिति प्राप्ते वैश्वदेवी-
 त्यत्र विश्वदेवा देवता कस्या इत्यर्थेऽण् प्रत्ययविधानादन्तर्पितेदमा परामु-
 ष्टामिदं यास्तद्विदितनिर्दिष्ट विश्वदेवसंबन्धेन त्रौतत्या प्रवलेन सह वाजिम्यो
 वाजिनमिति पदद्वयात्मकवाक्यागतवाजिनसंबन्धस्य विकल्पसमुच्चयोरभावा-
 दिजिन्गुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति सिद्धान्तितं गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्य-
 योः सनत्वादिदित्यत्र । गुणश्च कर्मभेदकः, अपूर्वकर्मसंयोगे पूर्वकर्मसंबन्धानावै सति ।
 कुतः वाक्ययोः समत्वात् । सौ हि तदा वाक्यं भवतः ततोऽविधातमेकं कर्म-
 त्यर्थः । सोऽयं गुणान्तरात्कर्मभेदः । ६- तथाऽग्निहोत्रदेशकालनिमित्तफलसं-
 रुकार्यसंबन्धकर्मवाक्येषु शासमाग्निहोत्र जुहोतीत्यादिषु किं प्रकृताऽग्नि हो-
 त्रादी मासादिगुणविधानम् ? उत तद्गुणकं कर्मान्तरविधानम् इति संदेहे कर्मा-
 न्तरविधाने गीरवप्रसङ्गादिग्निहोत्रशब्देन तदनुष गुणमात्रविधानमिति पूर्वप-
 दिते मासादेरनुपादेयतया साक्षाद्विधानायागादग्निहोत्रादेरेव विच्छिन्न
 प्रकरणतया प्रत्याभिज्ञाभावात् च मासादि गुणविशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते,
 अग्निहोत्रादिधर्मवित्तदेशार्थं चाग्निहोत्रादिनामोपदेश इति प्रकरणान्तरात्
 कर्मान्तरत्वं निरधारि प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्त्वमित्यत्र । अयमर्थः - प्रकर-
 णान्तरे सति प्रयोजनान्यत्वं विधेयभावनान्यत्वं स्यान्नतु पुनः पूर्वकर्मानुवादेन

तत्र गुणविधानमिति । तत्र :-

शब्दान्तरं वातुमेदोऽभ्यासौ विवेः पुनः श्रुतिः ।
उत्पत्तिर्या अपाविसंस्था संज्ञावाद् अभिपूज्यम् ॥

सानुपादेय संवन्धौ संनिधिः प्रक्रिया न्तरम् ।
इति शब्दान्तरादीनामुक्तं लक्ष्यं विवक्षाणीः ।

तदेतदस्ति लक्ष्यमभिधानेनैवावेव विधीयेत भेदभिर्यात्वं इति ।

तपि च^१ निश्चयत्वम्^२ यत्किञ्चित् सत्यमित् तत्र मायन्^३ याथात-
थ्यतोऽर्थान् व्यदधात् शाश्वतोऽयः सनाम्यः इत्यादि श्रुतिभिः^४ असत्यम-
प्रतिष्ठन्ते जादुरादीनि श्वरम्^५ इत्यादि श्रुतिभिः^६ नामाव अपलब्धैः^७ वैध-
म्यस्थि न स्वप्नादिवत् इत्यादि सूत्रैश्च ज्ञातः सत्यता प्रतिपाद्यते । किञ्च
सत्याम् इत्यस्मिन् मन्त्रे यत् प्रपन्त्य सत्यतायाः प्रतिपादनं क्रियते तत् प्रत्यक्षा-
वगत सत्यतायाः अनुवादो न भवितुमर्हति, यतः ज्ञेयतमतागुसारेण घटः सन्
इत्यादि अनुश्रुतिषु ब्रह्मणः सत्त्वस्यैव स्फुरणं स्वीकृतम् । तद् भिन्नं त्रिका-
लावाध्यत्वं रूपं यटादि प्रपन्त्यात सत्यं प्रत्यक्षं न भविष्यन्तुं शक्यते । अतः
प्रत्यक्षा तत्त्वस्य अनुवादकता अस्यां श्रुती कं संभाव्यते ।

१- क्र० २।७।३ ॥

२- क्र० ८।१।१७ ॥

३- ईशा० - ८ ॥

४- गी० १६।८ ॥

५- ब्र० २।२।२५ ॥

६- ब्र० २।२।२६ ॥

किञ्च यथा पृथिवी हतरभिन्ना, पृथिवीत्वात् अस्मिन्
वातिरेकानुमाने पृथिव्याः एकैशमूले घटादीं हतरमेव प्रत्यक्षासिद्धावपि
पृथिवित्वावच्छेदेन सर्वाणुपृथिवीषु अप्रसिद्धत्वा सिद्धावनं अनुवादकत्वं च
अनुमाने न स्वीक्रियते । यथा ब्राह्मणानहन्तव्यः इत्यादि वाक्येन ब्राह्म-
णादि केषुचित् प्राणिषु हिंसा निषेकस्य प्राप्त्यावपि सर्वप्राणिनां हिंसा
निषेधस्य अप्राप्तत्वात् न हिंसात् सर्वाभूतानि इत्यस्मिन् वाक्ये अनुवादकत्वं
यथानाहुर्गोविधत्ते, तथैव कतिपय घटादि पदार्थानां सत्तायां प्रत्यक्षा सिद्धावपि
विद्यमानस्य सत्ता न प्रत्यक्षौघ अज्ञाता, अतः विश्वं सत्यम् इत्यादि वाक्येषु
अनुवादकताया असम्भवः ।

अपि वैश्वान्वयाधोऽध्येतव्यः । (हर्दविधायकं वाक्यं त्रैविधिकं
पुराणाय केवलं एकं सत्कीकृतास्य याः अध्ययनस्य विधानं करोति । एवं समा-
नप्रकारेण वाक्यं मिन्नात्वंपि शास्त्रासु आयाति यथा जानि इति जुहोति
इत्यादि वाक्यं तेषु एकं वाक्यं विधायकं तथा समानार्थकं शास्त्रान्तरस्य वाक्यं
भिन्नभक्त्यैव अस्मिन्नु-असम्भवे अनुवादकमेव न स्वीक्रियते, अपितु सर्वं वाक्यं
विधायकमेव स्वस्य अधिकारिणां कृते कृतात् ज्ञातकत्वात्, यथा शारवान्तर-
ाधिकरणे वार्तिककारेणैवतम् - तत्र नाम पुनराकृता भवति, यत्र पूर्वोक्तोऽर्थो
उत्तरार्थेव पुनः सन्निहिती भवति तथैव घटः सन् इत्यादि प्रत्यक्षा एवं विश्व-
सत्यम् सत्यकृतिवाक्यं समानार्थाकाहित्वेऽपि नानुवादकम्, यतः स्वप्रत्यक्षौ

१- शब्दा० ११/५/७ ॥

२- जम्बू० २/४/१ ॥

३- संवत् ० ६३६ ॥

विश्वासं प्राप्तस्य व्यक्तेः घटः सन् इदं प्रत्यक्षा प्रमाणमस्ति, अज्ञाताज्ञाप्रकाशकं च, किन्तु विविध मत मतान्तराणां प्रमावेप यस्य अस्तित्व व्यक्तेः प्रत्यक्षो विश्वासो नास्ति तदर्थं 'विश्वस्त्यम्' इदवाक्यमेव अज्ञात ज्ञापकत्वात् प्रमाणं, सार्थकं च । तत्र श्रुति वाक्यं नानुवादकं न च व्यर्थम् ।

जैमिनि प्रणीत पूर्वमीमांसायां अयं विचारः उपस्थापितः यत् चातुर्मास्य संज्ञक इष्टि विशेषो चत्वारि पर्वणि भवन्ति १- वैश्वदेव २- वरुणः प्रधासः, ३- शाकमेध, ४- शुनासीर इति । तत्र हि द्वयोः प्रपयन्ति इदं विधायक वाक्यं श्रुतम्, यस्य अर्थः चतुर्मास्य इष्टेः मध्यम द्वयोः सण्डयोः वरुणप्रधास, शाकमेधयोः अग्निप्रपयनं अर्थात् गार्हपत्यं क्षुण्डात् आवनीयं कुण्डे अग्निप्रपयनं कर्तव्यम् । चातुर्मास्य कर्म इष्टिः अतो हेतोः दर्शपौर्णमास्यारूपस्य कर्मणः विकृतिः अतः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या अनेन अतिदेश वाक्येन दर्शपौर्णमासविहित अग्नि प्रपयनरूपं अङ्गमपि चातुर्मास्य पक्षे प्राप्तं तथा चातुर्मास्य प्रकरणगतस्य द्वयोः प्रपयन्ति अनेन प्रत्यक्षा श्रुतवाक्यसामर्थ्येन अयं सिद्ध्यति यत् प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या अनेन अतिदेश वाक्येन प्राकृत अग्नि प्रपयन चातुर्मास्यस्य मध्यम आविनी द्वे पर्वणि विहाय प्रथम अर्थात् वैश्वदेवे स्वन चतुर्थ शुनासीरे मागे एवं प्राप्ते न भवति, अतः मध्यमाविनी द्वयोः पर्वणोः अप्राप्तं अग्नि प्रपयनस्य द्वयोः प्रपयन्ति अनेन वाक्येन क्रियते । एवमेव 'विश्वस्त्यम्' इत्यादि श्रुतिवाक्येन एतत्सिद्धं भवतीति यत् प्रत्यक्षाप्रमाणेन प्रपन्चो केवलं व्यावहारिक सत्त्वमेव गृह्यते, न च त्रिकालावाध्यत्वरूपस्य पारमार्थिक सत्त्वस्य, अतः पारमार्थिक सत्यप्रमाणकं इत्यादि श्रुतिवाक्यं न च अस्य वाक्यस्यानुवादकत्वम् ।

अचि च यथा परमार्थसत्त्वनिर्णयक इत्यनुरोधेन अयं
निर्णीयते, यत् सत्यम् इत्यादि श्रुतिवाक्यस्य स्वमुत्थार्यं तात्पर्यं नास्ति,
तथैव विशेषा विनिगमनामावात् तद्विपरीतं इदमपि वक्तुं शक्यते यत् विश्वं स-
त्यम् इत्यादि श्रुति वाक्यं विश्वस्य पारमार्थिक सत्त्वं बोधयति तदनुरोधेन
च अयं तावद् निश्चयः यत् नैह नानास्ति किञ्चन इत्यादि श्रुतीनां स्वमु-
त्थार्यं तात्पर्यं नास्ति । अपि च घट सन् इत्यादि प्रत्यक्षां ज्ञातस्य प्रपञ्चतत
सत्त्वस्य अनुवादमात्रं करोति विश्वसत्यम् इत्यादि श्रुतिस्तर्हि सुखं सुप्तास्मि
साक्षात्प्रत्यक्षां प्राप्तं सुखं अनुवादमात्रं विज्ञानमनन्दं परमं इत्येते श्रुतिवाक्यं
अतः एवमेव आत्मनः आनन्दरूपत्वं कथं सत्स्याति ।
किन्तु इदं तु पूर्वमुक्तं तात्पर्यं ग्रहक व्यासात् रूपं लिङ्गेन
प्रतिपाद्य विषयस्य अकर्णः दार्ढ्यं वा सम्पाद्यते, नानुवादमात्रम्, अतः कान्दो-
ग्योपनिषदः षष्ठ्याध्याये तत्त्वमसि इत्यादि नवकृत्वा व्यासेन जीव प्रलणोः
एकतायां ढाढ्यमायाति । पिपासु व्यक्तैः एकमेव यद् रूपं विषयमनुमानं
प्रत्यक्षादि विविधः प्रमाणं च पुष्टिं कुर्वन्ति, उपक्रमादि षड्विधं लिङ्गं
एकमेव विषयस्य बोधकं सत् विषयस्य दृढतां करोति ।

न किञ्चिदवेदिसम् एवंप्रकारेण प्रत्यक्षावगतं भावरूपाज्ञानमेव
तमः आसीत् इदं श्रुतिवाक्यं सुदृढं करोति । तथैव प्रत्यक्षां गृहीतं प्रपञ्चगतं
सत्त्वस्य सुदृढीकरणं विश्वसत्यम् अस्य श्रुतिवाक्यस्य सुदपयोगः कथं न क्रियते ।

१- वृ० ३।६।३४ ॥

२- कृ० १०।१२६।३ ॥

अपि च प्रत्यक्षाप्रमाणान्तरं शब्दादिः अपेक्षा न भवति, तथा
 सुषुप्तिकालीन सादिसिद्धाज्ञानस्य च दृढतायां तमः आसीत् अस्य वाक्यस्य
 उपयोगो नास्ति, किन्तु अनुवादमात्रे तात्पर्यं भन्तव्यं भविष्यति, न च अनु-
 वादकः शब्दप्रमाणम्, अतः तमः आसीत् इदं श्रुतिवाक्यं न प्रमाणम् । एवञ्च
 अग्निष्टोम कर्मणि सोम्याग्रेऽपि तदङ्गश्रुतकर्मणु आग्निसोमीय, सवनीय अनु-
 वन्ध्य इत्यादिषु त्रयः पशुयागः क्रियते । तत्र अग्निसोमीय पशुमागः सवैषां
 पशु यागानां प्रकृतिः मन्यते, अतः अस्य पशुयागस्य सर्वाङ्ग कलायानां प्राप्तिः
 प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या अनेन अतिदेश वाक्येन अन्य विकृतिभूत पशु यागेषु
 जायते । अग्निसोमीयपाशोः संज्ञपनानन्तरं तस्यपशोः वक्र्यः गणयित्वा निः-
 सार्यते । ह्यगमृणादिपशूनां द्वयोः पाश्वयोः त्रयोदश त्रयोदश वक्र्यः भवन्ति ।
 एवं परस्परगणनया षड्विंशति वक्र्यः भवन्ति । तच्च वंक्रिशब्देन उच्यते ।
 वंक्रिनिःसारणसमये षड्विंशतिस्य वक्र्यः अयं मन्त्रः उच्चार्यते । अमिषिक्त
 चक्रवर्तिराज्ञा अनुष्ठेयं अश्वमेधाख्यं कर्म सोम्यागस्य एकस्य प्रकारः तथापि तस्य
 सोमामिषावदिने त्रयः पशु यागाक्रियन्ते । तत्र एक अश्वः एक तूपरः ह्यगः
 अर्थात् गगौर्मृगं अर्थात् गव्यः तत्रापि पार्श्वे गपनासमये स एव मन्त्रः प्राप्यते,
 किन्तु चतुस्त्रिंशद् गनिर्जादेवबन्धोः षड्ङ्कीरश्चस्य अन्याक्रवा उच्यते यत् अश्वस्य
 शरीरे चतुस्त्रिंशत् वक्रयो वदन्ति । अतस्तत्र चतुस्त्रिंशद् अस्य वक्र्यः अयं मन्त्रो
 उच्चारणीयो भविष्यति । तूपरादिषु षड्विंशति वक्र्यः एव भवन्ति ।
 अतस्तत्र अश्ववंङ्कीनां गपना न वेदत्, अतस्तस्मिन् प्रकरणे एकमपरः षड्विंशति-
 रित्येव ब्रूयात् इदं वाक्यं निर्दिष्टम् । अत्र च इदं स्पष्टं यत् प्राकृत षड्विंशति
 संस्थामध्ये चतुस्त्रिंशद विधानेन वाधिता जाता, तस्या एव प्रतिप्रसवः अर्थात्

(पुनराज्जीवनम्) षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इत्यनेन क्रियते । तथैव घटः सन्
इत्यादि प्रत्यक्षाप्राप्तं प्रपञ्चगतं सत्त्वं तदेव नैह नानास्तित्वेन इत्यादि
वाक्येन वाध्यते, तथैव तस्यैव प्रतिप्रसवः विश्वं सत्यम् अनेन श्रुतिवाक्येन क्रियते
नानुवादमात्रम् ।

किं प्रपञ्च सत्त्वावगाहि प्रत्यक्षां प्रमाणं ? अप्रमाणं वा ?
यदि प्रमाणं स्वीक्रीयते, तर्हि तनेव प्रपञ्चमिष्यात्वासाधकानुमानस्य श्रुत्यादीनां
च बाधः सम्बिध्यत्येव । यदि च प्रमाणं न स्वीक्रीयते । तर्हि तदादाय विश्वं
सत्यम् अस्मिन् श्रुतिवाक्ये अनुवादकत्वं न सत्स्यति, यतः एकप्रमाणप्रकाशित
पदार्थस्य प्रकाशकं वाक्यमेव हि अनुवादकं उच्यते । अपि च श्रुतिः स्वतः प्रमा-
णम्, अतः तस्याः प्रमाणता प्रमाजनकता वा निर्विवादसिद्धा, प्रमात्वन्व
अधिगतार्थविषयकत्वानन्वयम्, अतः विश्वं सत्यम् अस्याः श्रुतेः प्रामाण्यस्य
संरक्षणाय तद्विषयस्य अधिगतसत्त्वसिद्ध्यर्थं च ह्यं तावत् अनिवार्यरूपेण मन्तव्य
मविष्यति, यत् घटः सन् इति प्रत्यक्षेण अधिगत पारमार्थिक सत्त्वस्य अवगा-
हिता प्रत्यक्षेण विश्वं सत्यम् अस्यां श्रुते नानुवादकता । एवं घटः सन्
इत्यादि प्रत्यक्षां स्वप्रामाण्यां पक्षे विश्वं सत्यम् अस्याः श्रुतेः संवादं
नापेक्षते । अतः अस्मिन् श्रुति वाक्ये अनुवादकत्वस्यावश्यकता नास्ति अन्यथा
‘विश्वसत्यत्वं’ श्रुतो प्रत्यक्षाप्राप्त सत्यत्वस्य अनुवादकत्वं स्वीकृते सत्यज्ञान-
मनन्तं ब्रह्म नैह नानास्तित्वं किञ्चन इत्यादि श्रुतीनामपि अनुवादकत्वं स्वीकरणीयं
मवेत्, यतः आसां श्रुतीनातात्पर्यं अद्वैत ब्रह्म सत्त्वस्य एवं जगतः मिष्यात्वस्य च
बीजं नै अस्ति, ब्रह्मसत्त्वस्य अवगते ह्यसत्स्फुरणादि सर्वं लोकानुभवेन प्रमा-
धिष्ठानत्वं लिङ्गकं अस्ति ब्रह्म सत् प्रमाधिष्ठानत्वात् इत्याद्यनुमितैः जायते ।
तथा जगतः मिष्यात्वज्ञानं दृश्यत्वादि लिङ्गकं प्रपञ्चो मिष्यादृश्यत्वादि-
त्यनुमानेन एवं वेद वाह्यविक्षिप्ति मात्रता वादादिना एव जायते ।

अपि चैविश्व सत्यम्^१ इदमपि वाक्यं अपौरुषेयं अनादि च
अस्योपजीव्यमपि घटः सन् इदं सत्त्वप्रत्यक्षां न भवितुमर्हति, अतः श्रुती स्मृत्यादि
ज्ञानवत् सापेक्षानुवादकत्वं न स्वीकृत्य निरपेक्षानुवादकत्वमेव मन्तव्यं भवि-
ष्यति, निरपेक्षानुवादकता हि अप्रामाण्यस्य प्रसज्जिका न भवति, यतः धारा
वाहिक ज्ञानस्थले द्वितीयादि ज्ञानेषु निरपेक्षानुवादकत्वस्य संभवोऽपि अप्रा-
मार्थ्यं न मन्यते । न च विवेके श्री भगवताय मिश्रेणाप्युक्तम् सापेक्षानुवादे हि
न प्रमितिः, न तु द्वादनुवादे धारावहनवत् ।

किं च प्रत्यक्षाप्रमाणेन प्रपञ्चस्य सत्यत्वकृहि तेष्वपि विज्ञानानुवाद
शून्यवादं ब्रह्मवादादिविविध विवादे प्रत्यक्षां विश्वसनीयं न भविष्यतीति, अतः
उक्त वादादि विप्रतिपत्तीनां निरासाय यदि सत्यत्वानुवादिन्याः श्रुतैः सदुप-
योगः तदा तस्याः श्रुतैः अश्वयं प्रामाण्यं स्वार्थपकरणं च स्वीकृतव्यम् । यतः
सप्रयोजनानुवादकत्वस्य सार्थक्यं प्रामाण्यं च विद्वद् वाक्येषु स्वीकृतम् । दर्शपूर्ण-
मासे संज्ञककर्मप्रकरणे पञ्चवाक्यैः षाण्णां कर्मणां विधानं कृतम् । यदा--
तावन्नुतामग्नीषोमावाजस्ये नावुपांशु पीर्णमास्यां यजन्^२ ताम्यामेतमग्नीषो-
मीयमेकादशकालं पीर्णमासे प्रायच्छत^३ ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम्^४ तथा ऐन्द्रं
पयोऽमावस्यायाम् ।

१- तैत्ति० २।६।३।३ ॥

२- शां० ३।६ ॥

३- तैत्ति० २।५।२।३ ॥

४- तैत्ति० २।५।४।१ ॥

अथर्वित् पौर्णमास्यां तिथौ आग्नेयोयागः , आंशुयाज तथा
 अग्नि षोमीय यागः इमानि त्रिणि कर्माणि एवं एक आग्नेयो यागः
 तथा बी ऐन्द्रयागौ इमानि द्विणि कर्माणि अमावस्यायां तिथौ विहितानि।
 एवं पौर्णमास्यां तिथौ विहितानां त्रयाणां कर्मणां पौर्णमासः अमावस्यायां
 विहितानां त्रयाणां कर्मणां दर्श इति नामकरणं अनुवादरूपेण उक्तम् । य
 एवं विद्वान् पौर्ण मासीं यजते यावद् उक्थेनोपाप्नोति तावदुपाप्नोति।
 य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदतिरात्रिणीपाप्नोति , तावदुपाप्नोति
 अस्य अयमभिप्रायः भगवान् प्रजापतिः यागानां रचनां कृत्वा तान् तुलायां
 धृतवान् तदा पौर्णमासाख्यं कर्म उक्तं ध्यसंस्थाक ज्योतिष्टोमाख्यं तथा अमा-
 वास्यायां कर्म अतिरात्रसंस्थाक ज्योतिष्टोमाख्यं च एतत्सर्वं तुलायां समान-
 रूपेण जातम् । अतः अस्य तुलाख्यस्य कर्मणः यो विद्वान् पौर्णमासी इत्याख्यं
 कर्म करोति, स उक्थेन सदृशः तथा यो विद्वान् अमावास्या इत्याख्यं कर्म करोति,
 स अति रात्रिण सदृशं फलं प्राप्नोति । अत्र हि विकल्पदेन घटितं वाक्यद्वयमपि
 विद्वत् वाक्यमुच्यते । पूर्वमीसायां विचारः कृतः । विद्वत् वाक्यद्वयेनापि , पौर्ण-
 मास्याः त्रयाणां कर्मणां पौर्णमास इति तथा अमावास्याया त्रयाणां
 कर्मणां दर्श इति पदेन अनुवादस्य प्रयोजनं दर्शयितुं पौर्णमासाभ्यां सूक्तकामोयजत्
 अस्मिन् फलत्रयोक्ते अधिकार वाक्ये उक्तं द्वयोः तिथ्योः विहितानां षट्
 कर्मणां ।

द्विवचनान्तप्रयोगेण ग्रहणम्, त्रयाणां त्रयाणां कर्मणां द्वयोः
 समूहयोः द्विवचनान्तपदेन उल्लेखः उचित एव । अनेन ह्येवं स्पष्टं भवति,
 सप्रयोजनानुवादकं वाक्यं स्वार्थपरकं भवति । अतः विद्वद्वाक्यानां अधिकार

१- तैत्ति० २।६।६।१ ॥

२- पूर्वमीमा० २।२।३ ॥

वाक्येन सह वाक्यैकवाक्यता स्वीक्रीयते, न पदैकवाक्यता । यतः वायुर्वै द्यो-
पिष्ठा देवता तायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति, स एवेनं मृतिं गम्यति इत्या-
दि अर्थादवत् तेषां वाक्यानां स्वार्थतात्पर्यं न भवति, तेषां वाक्यानां प्रश-
स्तम् इत्यादि वाक्य सहशब्दत् एकस्मिन् पदे लक्षणा क्रियते, एवं तस्य एकस्य
पदस्य विधिवाक्येन सह एकवाक्यता क्रियते, सा च पदैकवाक्यताशब्देनाभिधीयते,
किन्तु दर्शनीर्णमासस्य षाण्णां कर्मणां अनुवादक विद्वाध्यानां अधिकार
वाक्येन सह कश्चापि लक्षणां विनैव एकवाक्यता भवत्येव । यतः विद्वत् वाक्यं
स्वार्थपरकं भवति ।

अपि च यदि विश्वं सत्यम् अस्याः श्रुते अनुवादकत्वस्वीकारेऽपि,
अस्यां निष्प्रयोजित्वमात्रमेव वक्तुं शक्यते, नाप्रामाण्यम्, यतः यथार्थं ज्ञानेनैव
प्रमाणं भवति यथार्थं ज्ञानं विधा । यदि अनधिगतत्वे सति याथार्थ्यम् एतदेव
प्रामाण्यस्य लक्षणं क्रियेत तर्हि अनुवाद वाक्यानां अधिगत बोधकत्वात् अप्रा-
माण्यं आगच्छेत् किन्तु इदं तावत्लक्षणं नोचितम्, यतः स्मृतिप्रामाण्याधिकारो
शक्यः स्वामिना उक्तम् प्रमाणं स्मृतिः मन्वादिस्मृति ग्रन्थेषु श्रुतवाक्येन
अधिगतधर्मस्यैव प्रतिपादनं स्वीकृतम्, अतः यथार्थता अथवा आविष्कारितैव
प्रमायाः प्रमात्वम्, विश्वं सत्यम् इत्येतस्मिन् वाक्ये यथार्थं बोधजनकत्वात्
प्रामाण्यस्य स्वीकरणं अत्यन्तं न्यायसंगतमेव ।

किन्तु विश्वं सत्यम् इयं हि प्रतिः यदा प्रत्यक्षाप्राप्तं पुनश्च
सत्यत्वस्य अनुवादिका स्यात्, तदा इयं जिज्ञासा उदेति यत् अयमनुवादः

१- तैत्ति० २।१।१ ।।

२- किर पृ० ५१२ ।।

३- शांभा पृ० - १६५ ।।

प्रशंसार्थकः ? अथवा कस्यापि अन्य वस्तुन विधानाय वा, नाथः पक्षः
 समीचीनः, यथा वायुयुग्मं श्वेतमालम्बेत मूर्तिकामः* अनया श्रुत्या विहित
 वायुदेवताक श्वेत ह्यागद्रव्यक यागस्य स्तुत्यर्थं उक्तस्य विधेः वाक्यशेषामृतं
 वायुर्वेदापिष्ठा देवता इत्येन वाक्येन वायुदेवतायाः प्रशंसा क्रियते, तथा
 अत्र संभवीनास्ति, यथा विश्वं सत्यम् इदं वाक्यं न कस्यापि विधेः शेषामृतं
 यतः विधेयस्य स्तुतिं कुर्यात् । नापि द्वितीयः कल्पः यतः अग्नि होत्रं जुहो-
 ति अनेन विधि वाक्येन विहित होमस्य दध्ना जुहोति इदं हि वाक्यं जुहोति
 इत्यनेन पदेन अनुवादं कृत्वा दधि द्रव्यस्य यद्विधानं कियते, तत्रायं नियमः होम-
 रूपयनुवाचं वस्तुपारमार्थिकम् न चारोपितम्, अथवा ब्रीहिर्मियजेत अनेन विधि-
 ना विहितस्य ब्रीहेः यदि अतात्त्विकत्वं तर्हि ब्रीहिन् प्रोक्षाति इदं वाक्यं
 कमुद्देश्य प्रोक्षाणस्य विधानं करिष्यति अ अनुमानस्थले प्रत्यक्षाणां पर्वतादेः
 अनुवादं कृत्वा पर्वतो वह्निमान् अनेन वाक्येन वह्निमता विधीयते, तत्र पर्वतरूपः
 आश्रयः मूर्तात्त्विकः, असिद्धो वा तर्हि यथा अनुमाने आश्रयासिद्धिदोषात्
 धर्मधर्मिसंसर्गस्य अनुमितिः यथा वाच्यते तथैव विश्वं सत्यम् इत्यादि वाक्ये
 उद्देश्यमृतं विश्वं यदि असिद्धं भवेत्, तदा उद्देश्य विधेय संसर्गबोधरूप शाब्दबो-
 दोऽपि बाधितो भविष्यति, अतः विश्वरूपमनुवाचं तथा उद्देश्यं तात्त्विकं
 मन्तव्यम् ।

किञ्च स्वाप्नप्रपञ्चस्य ज्ञानविषयत्वेन यथा रजतादेः निषेध्य-
 त्वेन अनुवादः स्वीक्रीयते, अतः तस्य अतात्त्विकत्वं अपि विश्वं सत्यम् - अत्र हि
 विश्वं व्यवस्थाप्यतया अनुदितः अतः अस्य तात्त्विकं आवश्यकम् ।

१- तैत्ति० २।१।१ ॥

२- तैत्ति० २।१।१ ॥

३- तैत्ति० १।५।६।५ ॥

५- आपञ्चो ६।३।१३ ॥

अपि च नैह नानास्ति किंचन इत्येतत्श्रुति वाक्यस्य घटकीभू-
 तेन पदै नैव निषेध्य भूतस्य प्रपञ्चस्य यदा अनुवादकत्वं सुलभं तर्हि विश्वं
 सत्यम् इत्यनेन वाक्येन निषेध्यस्य अनुवादः व्यर्थः, अतः विश्वं सत्यम् इयं
 हि श्रुतिः विश्वगतसत्यत्वस्य व्यवसापिकैव, न निषेध्यानुवादिनी । अपि
 च नैह नास्ति किंचन इत्यादि निषेध वाक्यानि वाक्यान्तरं न निषे-
 ध्यस्य उपस्थितिं नापेक्षन्ते, अपितु स्वशरीरघटकीभूतेन किंचित् इत्यादिपदैर्नैव
 निषेध्यस्य उपस्थितिः कार्यते । यदि च निषेध वाक्यं निषेध्यसमर्पकहेतुभूतं
 वाक्यान्तरमपेक्षते तदा न क्लृप्तं मदायेत इदमपि वाक्यं निषेध्यभूतं क्लृप्तस्य
 उपस्थित्यै क्लृप्तं मदायेत् इत्येतद् वाक्यं वाक्यान्तरमपेक्षतयेव, यच्च न सुलभम्,
 अतः उक्त निषेधस्य असम्भवी भविष्यति ।

अपि च विश्वं सत्यम् अयं मन्त्रभागः प्रमापन्तरेण प्राप्तस्य
 प्रापकः अवा अनुवादको भवेत्, तदापि इदं वाक्यं न निष्प्रयोजनम्, यतः अस्य
 मन्त्रभागस्य अन्तरमेव हि आपश्च न प्रमिनन्ति ब्रतं वाम् एवं प्रकारेण इन्द्र-
 व्रतस्य अहिंसनरूपं ज्ञातपदार्थस्य संकीर्तनम्, अतः अप्राप्तं ज्ञातव्यं विधेया-
 न्नै न सः विश्वसत्यतायाः संसर्गस्य स्थापना क्रियते, अर्थात् द्वे इन्द्र यदिदं विश्वं
 सत्यमस्ति, तत् भवतः अकाट्यं व्रतस्यफलम्, एवं प्रकारेण संगति करणार्थं
 विश्वसत्यतायाः अनुवादः उक्तनिषेध्य पदार्थस्य समर्पणाय न । यदि हि
 विश्वं सत्यम् इयं श्रुतिः प्रत्यक्षा प्राप्त प्राप कत्वात् स्वार्थपरा नास्ति, तर्हि
 भिष्यात्त्वश्रुतिरपि विश्वं सत्यम् इत्यनयाश्रुत्या बाधितत्वात् स्वार्थपरा न
 भविष्यति, यतः अनुवादकत्वं स्वार्थपरत्वामात्रे हेतुः तथैव बाधितत्वमपि ।
 तस्मात् विश्वं सत्यम् वा युश्चान्तरीक्षं च एतदमृतं प्रापताः सत्यम् आका-
 शवत् सर्वगतश्च नित्याः मृत्तिका इत्येकस्य इत्याद्याः श्रुतयः विश्वसत्यत्वे

प्रमाणम् । तथा च कर्ताशास्त्रार्थं कृत्वात् इदं सूत्रमपि प्रपञ्चस्य सत्यत्वमेव अवगमयति । कर्ता च अयं जीवः स्यात्, कृतः शास्त्रार्थवत्त्वादिति । एवञ्च येनैतं जुहुयात् दधात, इत्येवं विधं शास्त्रं प्रपञ्चस्य सत्यत्वे सत्यैव अर्थवद् भवति । अन्यथा सर्वं शास्त्रं अनर्थकं स्यात्, तद्वि कर्तुं सतः कर्तव्यविशेषं उपदिशति न चासति कर्तृत्वे तदुपपद्यते, तथा च इदमपि शास्त्रमर्थवद् भवति । एषा हि द्रष्टा, श्रोता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता, विज्ञानात्मा पुरुषः इति । एवं एतत्सर्वं जीवे कर्तृत्वमोक्तृत्वं दृष्टृत्वं श्रोतृत्वादिकं सर्वं पारमार्थिकमेव अवगन्तव्यम् इति ।

प्रपञ्च मिथ्यात्वे प्रतिकूल तर्क निरूपणम्

यद्वैतवादिनः प्रपञ्चमिथ्यात्वात्साधेनायं प्रपञ्चो मिथ्यादृश्यत्वात्, शुक्तिरूप्यवत् इत्याद्यनुमानं प्रदर्शयति तत् प्रतिकूल तर्केण पराहतं भवति । तत्र वक्ष्यमाणेषु प्रतिकूल तर्केषु प्रथमः अयं तर्कः उपस्थाप्यते तथाहि विश्वं यदि कल्पितं स्यात्, साधिष्ठानं स्यात् इति अर्थात् प्रत्येकं शुक्ति रजतादि कल्पितं वस्तु यत्र कुत्राप्यधिष्ठाने अध्यस्तं भवति, किन्तु सम्स्तं जगदेव यदिकल्पितं तर्हि तस्याधिष्ठानं किं भविष्यति । अधिष्ठानत्वं च सामान्यरूपेण ज्ञातत्वे सति विशेषतः अज्ञात शुक्त्यादिकं वस्तुमेव अधिष्ठानं उच्यते । ब्रह्म तु सर्वथा सामान्य विशेषाभावरहितम्, अतस्त्वं विश्वकल्पनायाः अधिष्ठानत्वमसम्भवम् । किं च ब्रह्मरूपमधिष्ठानं तु सदा प्रकाशमानं अतिरिहितं च अधिष्ठानस्य स्तिराधानमन्तरा अध्यत्सस्य संभव एव नास्ति । यदि स्वयं प्रकाशरूपस्य ब्रह्मणः

तिरोधानमपि स्वीक्रीयेत, तर्हि तत्र अध्यस्तस्य अविद्यादेः प्रकाशानुपपन्नः
 एव भविष्यति । अपि च भवतामद्वैतवादिनामयं सिद्धान्तः यत् ब्रह्मपुण निन्द-
 रुमस्ति । न च तत् पूर्णत्वानन्दत्वादि धर्मकम् , तर्हि न कश्चित् धर्म विशेषः
 न च तस्य प्रमराय समये मानं भविष्यति, शुक्तित्वादि विशेषा धर्माणां ज्ञानं
 विना अध्यस्तस्य निवृत्तिरेव न स्यात् । एवं च आरोपित तर्कः उपस्थितो भ-
 वति , विश्वं यदि कल्पितं स्यात् तदा सप्रधानं स्यात् इति । अतः अध्यस्त-
 स्तु कथमपि औपचारिकी अथवा गौण प्रतीतिः, गौणप्रतीतिस्तु प्रधानं
 प्रतीति विना न संभाव्यते । यथा सिंहो माणवकः इयं हि गोणः प्रतीति
 तावत् कालपर्यन्तं न सम्भाव्यते, यावत् कालपर्यन्तं वास्तविकस्य अथवा प्रधान
 सिंहेत्य प्रतीतिर्न भवेत् । प्रधान सिंहस्य अनुमतेन जन्तु संस्कारा एव माणवक-
 रूप गौणासिंहस्य प्रत्यायको मन्यते तथैव आप पस्थ काल्पनिक रजतानुमतेन
 उत्पादित संस्कारः एव हि शुक्तिरूप्यस्य औपचारिक रजतस्य प्रत्यायको भवति,
 अतः निष्कृष्टं तथ्यमिदमस्ति, यत् प्रत्येक काल्पनिक वस्तुनः वास्तविकं प्रधानरूपं
 प्रसिद्धं भवति , अतः यदि दृश्यमानं प्रपन्नः अध्यस्तः अथवा काल्पनिकः तदा
 अस्य वास्तविकं प्रधानं रूपं अन्यत्र कुत्रापि अवस्थितं मन्तव्यम् । किन्तु न च
 एवं संभाव्यते, अतः नैवं विषं दृश्यमानं जगत् काल्पनिकम्युपगन्तव्यम् । एतदेव
 अमिप्रैत्य उक्तं न्यायामृतकारेण - 'तथा हि यदि विश्वं कल्पितं स्यात्, तदा
 सा धिष्ठानादिकं स्यात् । प्रातैरसदृशं सत्यं बाधिष्ठानं प्रधानं दौषमज्ञानं बाध-
 कज्ञानं द्रष्टारं दैहैन्द्रियादिकं च विनियोगात् । निस्सामान्ये निर्विरोधे चात्मनि
 अधिष्ठानत्वे तन्त्रस्य सामान्यतो ज्ञाततो सत्यज्ञातविशेषावच्च स्यामावात् ।
 उक्तं हि ----

अधिष्ठानस्य कस्यैर्ज्ञाने च न प्रमः ।

ज्ञाताज्ञातविभागस्तु निर्विशेषो न युज्यते ॥इति॥

ननु न सामान्य ज्ञानं सद्विशेषाज्ञानं च तत्र तन्त्रम् , गौरवात् ।
किं तु स्वरूपज्ञानं विशेषाज्ञानं च, लाघवात् । तच्च स्वप्रकाशे निर्विशेषो
चात्यन्यस्वीति चेन्न त्वन्मतेऽपि भ्रान्तैस्सं कारादित्रयजन्यत्वात् । सामान्या-
काराज्ञाने च संस्कारानुद्बोधात् । असद्विशेषाज्ञानस्य च बाधकालेऽपि सत्त्वात् ।
बल्मीके स्था पुंस्त्वप्रमान्निवर्तीकस्यापि पुंस्त्वप्रमस्य बल्मीकत्वप्रमानिवर्त्यत्वेनाततो
प्रमकालाज्ञाताधिष्ठानविशेषप्रमां विना प्रमानिवृत्तेश्च । (ननु) अथ प्रमविरो-
धिज्ञानामावृत्तौ तन्त्रम् , न तु विशेषाज्ञानम् । विश्वप्रमीपादानाज्ञानस्य च
श्रवणादिजन्यमात्ममात्रविषयं वृत्तिज्ञानं विरोधि न तु चिद्रूपज्ञानमिति चेन्न,
तस्याविधाविषयमी निरसिष्यमाणत्वात् ।

किं चात्मानात्मनोर्हृद्दृश्यत्वात्मत्वानामित्वादिना
मैदज्ञानान्न तदधिष्ठानाध्यस्तभावः । उक्तम् हि त्वर्थेव ---

तत्तदन्ते स्वतान्यत्वे त्वसाहन्ते परस्परम् ।

प्रतिद्विद्वितया लोके प्रसिद्धे नास्ति संशयः ॥इति॥

स्वयमात्मैति पर्ययो -इति च । अपि चाधिष्ठानतिरोधानं
विनाध्यासात् प्रमस्य तवापि सम्मतत्वात् प्रकाशमात्रस्वमाकस्य चात्मनः तिरो-
धाने प्रकानिहवत्वेन कथं तदधीनप्रकाशस्याविधादेरध्यस्तस्य प्रकाशः ? किं च

घटाद्यनुविद्धत्वेनाप्रतीतस्यात्मनः कथं तदधिष्णु नन्तवम् ? न च सन् घट इति स्फुरति घट इति चात्मा तदनुविद्धतया भातीति युक्तम्, चाक्षुषादिज्ञाने रूपादिहीनात्माप्रतीतेरित्युक्तत्वात् । न च स्वप्रकाश सवर्धमूतं घटाधिष्ठानं चैतन्यं स्वत एव भातीति युक्तम्, घटस्यापि तत्सम्बन्धेन स्फुरणसंभवे वृत्तिर्नै-
थ्यात् । घटः स्फुरतीत्यस्य च स्फुरणानुभवत्वेन घटानुभवत्वायोगात् । नन्व-
यापिन प्रधानं प्रमहेतुः, किंतु तत्संस्कारः, स च तत्प्रमयेव तद् प्रमेषापि । अत्र
च पूर्वपूर्वप्रपञ्चप्रम अनादिः । न च प्रमाजन्य एव संस्कारो प्रमहेतुः, सत्यपि
संस्कारे प्रमाजन्यत्वाभावेन प्रमामावादर्शनात् । न च तार्किकस्येवाध्यस्तमेव
देशान्तरादौ सदित्याक्योर्मतम् । मैवम्, एवं सत्याधीष्णु नवीरेव प्रमहेतुः, तद्वीश्व
प्रमरूपानादिरिति शून्यवादिरीत्याधिष्ठानस्याप्यसत्त्वापातनाधिष्ठानत्वेन
ब्रह्म सदिति त्वदुक्त्ययोगात् । अधिष्णुनवत्वप्रधानस्याप्यबाधात् । तथा च--

प्रधानमिव धोमात्रादधिष्ठानमपि प्रमे ।

हेतुस्सुगतीत्या स्यादवाक्यस्तु द्वयोस्समः ॥

एतत्प्रपञ्चास्य ध्यार्थीक्रियाकारि पश्च तात्त्विकप्रपञ्चांतरस्याभावे
स्वोचितार्थे क्रियाकारिणः श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्त्यादिकस्यास्यैवात्मनइव स्वी-
पाद्यो निषेधायोगेन तत्र तात्त्विकत्वापाताच्च । त्वन्मते प्रातिमासिकरूप्ये
त्रैकालिकनिषेधस्य व्यावहारिकरूप्ये विषयत्ववद् व्यावहारिक प्रपञ्चेऽपि नैह
नानेति त्रैकालिक निषेधस्य पारमार्थिकप्रपञ्चान्तरविषयत्वाकश्यंभावान्त्व ।
प्रातिमासिकस्यैव पारमार्थिकत्वाकारेण त्रैकालिकनिषेध इति तु निरस्तम् ।
कल्पाद्य प्रमायोगाच्च कल्पान्तरीय संस्काराद् प्रमात्पत्तौ च नारिकेरद्वीपवासिने
गुंजापुंजादावग्न्यारीपः स्यात् । एतज्जन्मन्यनमूतातिक्तरसस्यापि बालस्य
गुडादावाव्यगतपिषड्रव्यनिष्ठतिक्तत्वारोपस्तु अनन्यगतिक्त्वान्जन्मात्तरीयसं-
कारजन्यः । यद्वा माषाराशिस्थमष्यां मासामेदारोप इव गृह्यमाणारीपोऽयं

न तु संस्कारजन्यः किं च मैत्रेण मैत्रे संस्काराध्यासोऽपि मैत्रस्य प्रमादशीनाद्
जगद् भ्रम हेतु संस्कारस्य सत्त्वं दुर्वारम् । न च स्वनाथ्यस्तसंस्कारादेव भ्रमः प्रमा-
त्पूर्वं स्वस्य कार्यानुमेयसंस्काराव्यासिनियमामावात् ।

किं च बन्धस्य ब्रह्मण्यथ्यस्तत्त्वे तन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षा-
त्कारनिवर्त्यत्वं श्रवणादिनियमादृष्टसापेक्षाब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं च न स्यात् ।
न हि देवतानिदिध्याससाध्यतत्साक्षात्कारनिवर्त्यं दुरितं तत्राध्यस्तं न वा
दूरगमनादिनियमादृष्टसापेक्षासेतुदर्शननिवर्त्यं दुरितं तत्राध्यस्तम् । न च निय-
मादृष्टं न बन्धनिवृत्ति हेतुः, किं तु ब्रह्मापरोक्षा एवेति युक्तम्, अवधात्साध्य-
वे तुष्यान्त्यापूर्वस्यैव श्रवणसाध्यापरोक्षान्यमुक्तौव साक्षात्कारे श्रवणनि-
रपेक्षास्योपायान्तरस्याप्रसक्त्या तत्प्रसक्त्यधीननियमविध्ययोगात् । न च परो-
क्षाज्ञानमेव श्रवणादपरोक्षा ज्ञानं तु नियमादृष्टादिति युक्तम्, श्रवणविधौ परो-
क्षाज्ञानप्रवाहरूपनिदिध्याससाध्यापरोक्षाज्ञानस्यैव दृशिनीदेशात्, साक्षात्
कर्तव्यं हस्ति श्रुत्यन्तराच्च, त्वन्मते परोक्षाज्ञाने कामनायोगेन तस्योद्देश्यत्वायो-
गाच्च । अपरोक्षस्यैव नियमादृष्ट साध्यत्वेऽपि तत्साध्यदेवतापरोक्षनिवर्त्यं
दुरितवध्यस्तत्वायोगाच्च । किं च कल्पितत्वे स्वधीहैत्वान्द्रियासन्निकर्षात्
प्रतिर्कष्यवस्था न युक्ता स्यात् ।

किं च यदि जगत् कल्पितं स्यात्तदात्वमसिऽपि जन्मायस्य यत्
इति सूत्रे यतो वै त्यादि श्रुतौ च जन्मायुक्तिः ईदृशैर्न शिष्यम् इति सूत्रे तदेवातं
इत्यादि श्रुतौ च ईश्वरस्यैवापूर्वकर्तृत्वोक्तिः लोकवत् लोलाकेवत्यं इति सूत्रे

आप्तकामस्य का स्पृहेति श्रुती च प्रयोजनाभावोऽपि लीलायां सृष्ट्यायुक्तिः,
 वैष्णव्यनेर्ध्वेन सापेक्षात्वाद् इति सूत्रे पुण्येन पुण्यं लोकं नयतीत्यादिश्रुती
 च कर्मापेक्षात्वेनावैष्णव्यायुक्तिः, तैवीऽस्तस्याह्वाह इति सूत्रे वायोरग्नि-
 रित्यादिश्रुती च तेज आदेर्वाय्वादिजन्यत्वायुक्तिः, विपर्ययेण तु क्रमे इति सूत्रे
 पृथिव्याप्सु प्रलीयत इति श्रुती च पृथिव्यादीनामवादां लोकोक्तिरित्याद्युक्तम्
 स्यात् । न हि कल्पितस्य रूप्यजन्मादिकमीक्षा पूर्वस्वरूपत्वं वा तद्-
 भ्रान्तेः प्रयोजनापेक्षा वाजीवस्य सुखदुःखेश्वरादिविषयाय भ्रान्त्यपूर्वास्य वैष्ण-
 व्यादिप्रसङ्गित्वा एवस्य कल्पितस्य कल्पितान्तरादुत्पत्तिर्वा तत्र लोको वा दृष्टः
 युक्तो वा । रूप्यादौ च जन्मेकापूर्वसृष्टत्वाभावेऽध्यस्तत्त्वमेव तत्रम्, न तु तद्धि-
 शेष्टः प्रातिमासिकत्वं तत्रम्, ज्ञाननिर्कर्यत्वेऽपि तस्यैव तत्रत्वापातात्, अनुमान-
 मात्रोच्छेदस्योक्तत्वाच्च ।

न चेश्वरस्य मायाविवद् भ्रामयितृत्वात्प्रयोजनादिप्रसङ्गितः ।
 भ्रामयितुरोऽश्वरस्यापि सपरिकरस्य जीवैरध्यस्तत्वात् । नहीश्वरः स्वैन वा
 चिन्मात्रेण वाध्यस्तः । न च कल्पकं विना कल्पना । न च जीवानां वाय्वादि-
 म्योऽग्न्याद्युत्पत्तिप्रमो वस्तुस्थित्यः श्रुतेरालम्बनं स्यात् । न च भ्रान्तिं विना
 कल्पितमस्ति । न चैतद्धाव्यज्भ्रान्तिसिद्धालम्बनेनैव एतद्वाच्यस्य प्रामाण्यम्,
 बौद्धगमस्यापि तत्प्रसङ्गात् । त्वन्तैः भ्रान्तिहेतूनां देशेन्द्रियादीनां पृथिव्यादि-
 कार्यत्वात् । ईश्वरस्य चाभ्रान्तत्वात् । भ्रान्तत्वे वा तद्भ्रान्तेरपि वैहादिका-
 र्यत्वादिति दिक् । तस्मान्नानुमानं विश्वमिथ्यात्वे मानम् ।

चतुर्थऽध्यायः

आत्मनिरूपणम्

तत्र संसारं अस्मिन् द्वौ पदार्थौ विद्येते अत्मा-अनात्मा चेति,
दृग् दृश्यञ्च , प्रकाशं प्रकाशकश्चेति, नानाभिधानैरभिलक्ष्यमानौ । अद्वैतिनो
जीवात्मानं व्यापकं मन्यन्तै यथा न्यायिकाः । किन्तु तयात्वं द्वयोः साम्ये-
ऽपि स्वरूपेऽन्यत्विग्विशेषे महान् भेदः । न्याय नयं ज्ञानाधिकरणा-
त्मा , अद्वैतमते ज्ञानरूप एवात्मा, न्यायनये - जीवाद् भिन्नः परमात्मा ।
अतएव ते वदन्ति - आत्मा द्विविधः, जीवात्मा परमात्मा चेति । तत्र जीव,
प्रतिशरीरभिन्नः परमात्मात्वेक एव । अतदं विवेकव्युत्पत्तिशरीरं भेदस्वी-
कारे एकमेवात्मानो जन्मजन्मान्तरभेदेन शरीरभेदे आत्मभेदः प्रसज्येत प्रतिशरी-
रमात्मानो भेदस्याभ्युपगमात् । अतस्तस्याभिप्रायो वदितव्यः - प्रतिशरीरमात्मा
भिन्न इत्यस्यायमर्थः - एक - कालावच्छिन्नयोगशरीरभिन्नशरीरभेदव्यापकभेद-
वान् जीवात्मा इति । योगिनः एककालावच्छेदेन योगबलादनेकशरीरधारणेन
प्रारब्धभोगदर्शनादात्मभेदप्रसङ्गवारणाय योगिशरीरभेदप्रवेशः । जीवात्मानो
अन्यभेदप्रयोज्यशरीरभेदप्रयोज्यानेकात्मत्वप्रसङ्गवारणाय एककालावच्छिन्नत्व
प्रवेश इति पदकृत्यम् । एकमेव जीवस्य जन्मभेदप्रयोज्यात्मभेदस्वीकारे एकात्म-
नोऽनेकत्वप्रसङ्ग इत्येको दोषः , कृतहान्यकृत्याभ्युपगमप्रसङ्गश्च स्यात्तम् ,
अन्यशरीरावच्छिन्नात्मान्तरेण कृतस्य कर्मणो जन्मान्तरीयशरीरावच्छिन्न-
त्मानो देहभेदेन भेदात् तत् कर्तृत्वाभावात् तत्त्वमीपलभोगायोगात् । तथा
सति अतिप्रसङ्गात् । अनुभवस्मरणन्यायेनेककर्तृत्वस्यैव कृतत्वत्मागमोरभ्यु-
पगमाद् दर्शनादनुभवाच्च ।

यथाहि तद्विषयकानुभवज्ञानवान् यो भवति स एव तद्विषयक
स्मृतिज्ञानवान् नान्यः इति नियमः । तथा चोक्तम् ---

‘नान्यानुमृतिस्मृत्यन्योनैकैस्मृतमपक्रमात्’

इति । अतएव पातञ्जलयोगसूत्रे ---

‘अनुमृतविषयासम्प्रमोषाः स्मृतिः’ इति प्रोक्तम् ।

यद्यप्ययं नियमो नास्ति यद यावन्तो विषया अनुमृतास्तेषां
समेषां स्मृतिर्मेवैव, किन्तु या या स्मृतिर्भवति सा अनुमृतान्याविषयिणी एव ।
अनुमृतविषयातिरिक्तविषयकत्वामावो नियमो स्मृतो भवत्येवेति व्याप्तिः ।
अनुमृतविषयविषयकसंस्काराद् बोधामावै तद्विषयकस्मरणामावोपपत्तेः । अतएव
खण्डनखण्डसाथस्य व्याख्यायां शारदाख्यायां श्रीमन्तौष्ठविदवरिष्ठतराः शङ्क-
रचैतन्यभारतीस्वामिनः प्रकरणाक्षरे अविकल्पविषयः स्थाणुः पुरुषः श्रुतो-
अस्ति यः श्रुतिषु । ईश्वरमुन्यान्परं वदेनु मयापि तमधिगतम् इति महान्त-
श्लोकव्याख्यानाक्षरे प्रोक्तम् ----

अतएवानुमदस्य स्वसमानप्रकरे^१ स्मृतिजनकत्वमिति न नियमः,
किन्तु स्वीयप्रकारा न्याप्रकारकस्मृतिजनकत्वमित्येव, अतएव अनुमृतविषया सम्प्रो-
षाः स्मृतिः’ इति पातञ्जलसूत्रमपि सहजं चक्रे । अतो यथा स्मृति अनुमृत-

१- न्यायकुसुमाञ्जलिः ॥

२- योगसूत्रम् १।११ ॥

३- खण्डनखण्डसाथम् ॥

४- शारदाटीका पृ० २ ॥

विषयैव भवति नानुभूतविषयिका, न चानुभूतिक्रमणं च, अस्ति येन क्रमेणा-
नुभवस्तेनैव क्रमेण स्मृतिरपि भवेदिति नास्ति नियमः, व्युत्क्रमेण यत्किञ्चि-
द्विषयकत्वेन बोद्धव्याकृतात् स्मृतेरुपपत्तेः। यथा चोक्तम् —

“नानुभूतिक्रमाद् वषाः क्रमिका स्मृति गोरताः” इति । व्या-
करणमहाभाष्यस्य व्याख्यानोपव्याख्या यां ज्ञायायां केनान्यथायगुणै कृता-
याम् । अतः कथमपि एकस्य जीवस्य जन्मान्तरो मशिरभेदप्रयोज्यभेदवत्त्वं तस्य
न भवितुमर्हति, अनेकदोषाप्रसङ्गात् दर्शितत्वाच्च तेषाम् ।

अतएवादिनां मते जीवः सोपाधिकः । अस्ति शरीरान्तःकर-
णोपाधिजज्ञाद् ब्रह्मैव जीव संज्ञां लभते । कस्तुतस्तु जीवो ब्रह्मैव नापरः । तेषां
मते भेदोऽपि न पारमार्थिकः किन्तु व्यावहारिकः प्रातिमासिको वा सोपा-
धिकः । सोपाधिकभेदत्वं चोपाधिसंवाच्याप्यसंवाक्यम् । तेषां मते एकजीव-
वादः दृष्टिस्पृष्टिवादश्च मुख्यः । अतएव ते “तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादि
महावाक्यस्य मुख्यसामानाधिकरण्यमनुसृत्य जीवब्रह्मणोरैक्यमेव वेदान्तस्य विषयं
स्वीकुर्यन्ति ।

तन्न कदापि युक्तं न वाक्यमपि उपपन्नमिति हेतोः माध्वाः
जीवमण्डू मन्यन्ते परस्परान्व भिन्नम् । परमात्मा तु ब्रह्मभिन्न एव । अतएव
माध्वरीत्या पञ्चविधो भेदः प्रसिद्धः । जीवब्रह्मणोरैक्यं कदापि न सम्भवति ।
महावाक्यानां “तत्त्वमसि” अहं ब्रह्मास्मि” इत्यादीनां सोऽर्थो या निरादितो-
ऽद्वैतिभिः ।

‘ईश्वरौ अहमहं मां गौ सिद्धौ अहं बलवान् सुखी’ इति गीताविरो-
धात् । अहमीश्वरः इति ज्ञानस्य तात्पर्यमुक्तं गीतायाम् । उपनिषादि
अपि काठकोपनिषद्गीते गतिरत्र नास्ति^१ इति स्पष्टतया दर्शनाच्च । अनन्य-
रूपेण अभिन्नरूपेण जीवब्रह्मणोऽज्ञाने अहमेव ब्रह्म नान्यदस्तीति प्रोक्तं
गुरुपदिष्टं स्वीकृतं वा सति गतिः सद्गतिर्मांसाः नास्ति । इत्यर्थं उपनिषा-
द्वाक्यस्य ।

अस्तिनस्तु^२ अहमेव ब्रह्मैहि ज्ञानमेव मां वासाधनं वदन्ति पश्यन्तु
पाठकाः यदा श्रुतिः स्वयमेव स्वहृदयं तात्पर्यमाह तदा तत्रान्यथान्यथाक-
ल्पनां कृत्वा बलान्तदर्थस्यानर्थकरणमन्याय्यम् । यत्तु तत्र शङ्कराचार्यैः
वदादन्तैः कतिपया अधादिशिताः किन्तु ते प्रसिद्धिविरोधाजुपेक्षयाः, आग्रहग्रह-
ग्रस्तता तेषामाचार्याणाम् । अतो महेश्वरित्या अणुस्वरूपस्य जीवनस्य च-
सत्ता भिन्ना व्यापकस्य सर्वत्रस्य भगवतो ऋणोः सत्ता भिन्ना इति प्रसिद्धः
सिद्धान्तो बुद्धिमयोऽवाध्योऽविरुद्धश्च । तत्रा चोक्तं रामरुद्रमहाचार्यैः
‘यद्यपिमान्सान्य प्रत्यक्षां प्रत्येव महत्त्वस्य कारणत्वोपगमे नैषादोषाः । अतएव
माध्वादिमते जीवानामणुत्वमवाह्यं^३ लोक्तम् इति ।

मध्वमतानुयायिनः आनन्दतीर्थीयपदव्यवहारार्थं आत्मानमनुमेव
मन्यन्ते । यथा रामानुजाचार्यमते जीवात्मा अणुः परमेश्वरौ व्यापकस्त्येव

१- गीता ॥

२- काठकोपनिषद् ॥

३- रामरुद्रीव्याख्या-पृथक् दासपंथे मुक्ताकीर्तये पृ०-१५६ ॥

मध्यमतेऽपि बोध्यम् । मध्यमते प्रमाणानां स्वतः प्रमाणत्वं वेदान्तानाम-
पौरुषीयत्वं प्रपञ्च रात्मत्वं भेदपञ्चकपारमार्थिकत्वं च मान्यम् । अतएव यथा
शोधप्रवन्धेऽस्मिन् पूर्वमेव प्रपञ्चात् सत्यत्वं, अभिव्यक्तीयत्वं शब्दनं वेदान्ताना-
मपौरुषीयत्वं च यथा बुद्धि यथा पूर्वाचार्येभ्यः सुविस्तरमुपदर्शितम् । येन क्वमपि
मध्यमतमनभिज्यक्तं न भू । मध्यमतं सर्वदृष्टी दर्शितदर्शन सर्वस्वं पूर्णप्रज्ञदर्शन-
प्रकरणे श्रीमद्भिमविवाचार्थः---

“तद्वैतद्राभाभुजमतं जीवाणुत्वदासत्वं वेदापौरुषीयत्वं सिद्धार्थं
बोधकत्वं स्वतः प्रमाणत्वं प्रमाणभिन्नत्वं पञ्चरात्रोपजीव्यत्वप्रपञ्चभेदसत्य-
त्वादि साम्येऽपि परस्परविरुद्धभेदादिपदान्यकद्विज्वरेण चापि कपदा-
निर्दिष्टमित्युपेक्ष्यमाणः” स आत्मा तत्त्वमसि इत्यादिवेदान्तवाक्यजातस्य
महत्त्वान्तरेण धर्मान्तरपरत्वमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसाविचरणव्याजेन आनन्दतीर्थः
प्रस्थानान्तरमास्थिष्यत इति ।

मध्यमते जीवोऽणुः परमात्मा व्यापकः । तयोर्भेदः वदन्ति
अद्वैतिनः । द्वैतिनो माध्वास्तु जीवश्रवणैः पारमार्थिकमनोपाधिकत्वं भेदं
मान्यन्ते । “तत्त्वमसि” अहं ब्रह्मास्मि इत्यादि महावाक्यानां भेदार्थकत्वमेव
मान्यन्ते । तथा बोद्धं सर्वदर्शनसर्वस्वं - न च तत्त्वमस्यादितादात्म्यव्याकोपः ।
श्रुतितात्पर्या परिज्ञान विवृण्मणात् ।

१- सर्वदर्शनसंग्रहः पूर्णप्रज्ञदर्शनम् ॥

आश्रित्यपरिणामं तु त्वच्छब्दो ह्यविशेषतः ।
त्येवञ्चापरीक्षायां त्वादीक्यं कथं भवेत् ॥

आदित्येषूप इतिवत्सादृश्यायां तु सा श्रुतिः । इति त था
च परमाश्रुति --

जीवस्यपरमेक्यं तु बुद्धिसारूप्यमेव तु ।
एकस्थानानिवेशो वा व्यक्तित्वात्मनोपेक्ष्य सः ॥
न स्वरूपेकता तस्य मुक्तस्यापि विरुपतः
स्वातन्त्र्यपूर्णतैल्यत्त्वपरतन्त्र्ये विरुप्यते ॥ इति ॥

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र स स्वात्मा स्वातन्त्र्यादिगुणोपेत-
त्वात् । अतत्त्वमसि त्वं तत्र भवसि तद्वद्वितत्वादित्यैकव्यक्तिशैवेन निराकृतम् ।
तदाह अतत्त्वमिति वा हेतुतेनैक्यं सुनिराकृतम् । इति तस्माद् दृष्टान्तवत्कल्पे
स यथा शकुनिः सूत्रेण प्रवदः^१ इत्यादिना भेद एव दृष्टान्तमिवानान्नायक-
भेदोपदेश इति तत्त्ववादरहस्यम् इति ।

जीवब्रह्मपरमदे श्रुतिरेकसाक्षात् वाधिका अनन्यप्रोक्ते गति-
रत्र नास्ति^२ ।

१- सर्वदर्शनसंग्रह पूर्णप्रज्ञदर्शनम् प्रकरणे पृ० २७३, २७४ ॥

२- कठोपनिषद् ॥

किं च मस्तर्केणानुसन्को सधर्मः वेति नेहनरः इत्युक्तैः चावा-
काद् मिन्ना सर्वे दार्शनिकाः आत्मादि सत्त्वे परलोकसाधने चानुमानस्य
प्रामाण्यमङ्गीचक्रुः । तच्चानुमानवाधिता व्यभिचरित सम्बन्धरूपा व्या-
प्तिरैव । अतोऽनुमानस्य प्रमाणत्वं सर्वेषामिष्टम् । अतएव श्रुतिरपि तर्क-
नुमानमनुते श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्च इति । मनन्व तर्कः । स
च द्विविधः कुतर्कः, सतर्कश्च । तत्र कुतर्क एव शास्त्रे निषिद्धः । तर्क्यतां मां
कुतर्क्यताम् इत्यादिना । सतर्कस्तूपासनरूप एव । अतएव उदयनाचार्यैः ----

न्यायचर्चयमीशस्य मननव्यपदेशमाक ।

उपासनेव क्रियते श्रवणान्तरमागता ॥ इति ॥

प्रोक्तम् । तर्क प्रवहस्यैव समाधिरुपत्वमुक्त्यन्तो महामान्या
विद्वन्मूर्धन्या अद्वैताचार्याः कृष्णमक्ताः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणा मधुसूद-
नसरस्वतीस्वामि कर्माः सिद्धान्त विन्दु ग्रन्थे । तत्रा वेदमाकृतं यदनुमानं परमं
प्रमाणमिति । अत एव न्यायशास्त्रप्रवर्तका आचार्याः प्राचीना अर्वाचीनाश्चानू-
मान स्रष्टे महान्तं मर्त्तं चक्रुः । अत एव वदन्ति जनाः न्यायेऽनुमानम्, वाल्मी-
कीयं हनुमान् इति । तच्चानुमानं प्रमाणं जीवब्रह्मणोर्मदमेकाग्रयति । क्वमपि
जीवहमणोरिक्त्वं भवितुं नार्हति । यस्तु जीवमणुमल्पज्ञं पराकीनं कर्मवशगमीश्व-
रांशं ब्रह्म वदति स तु प्रायश्चित्तस्य भाजनम् । बृहदारण्यकशाङ्करमाख्ये तथैव
प्रतिपादितम् । कामं शङ्कराचार्यैः सपदाः पूर्वपदातया नीतं इत्यन्यदेतत् ।

तच्च सर्वाचार्यानुमतप्रामाण्यमुमानं जीवब्रह्म मेदं निराबाधं
साधयति । यथेष्टं यथा शक्तिः स्वविवारितान्यपि अनुमानस्वरूपाणि
प्रदर्शयितुं शक्यानि तथा न्यायामृतकारानुमतार्थकत्वादपार्थक्यान् प्रदर्शयन्ते,
किन्तु व्यासराजमतिवर्यः प्रयुक्तानि तानि ऊहायन्ते । तथाहि --

जीवब्रह्ममेदं अनुमानविवारः

सत्यनुमानानि (१) ईश्वरः जीवप्रतियोगिकतात्त्विकमेदवान्,
सर्वशक्तित्वात्, सर्वज्ञत्वात् सर्वकार्यकर्तृत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च व्यतिरेकेण जीववत् ।
(२) जीवो वा ब्रह्मप्रतियोगिकतात्त्विकमेदवान् अल्पशक्तित्वात्, अल्पज्ञत्वात्
अल्पकर्तृत्वात् संसारित्वाच्च, नहि व्यतिरेकेण ब्रह्मवत् । परमैऽपि जीवब्रह्मणो-
र्व्यविहारिकमेदस्य सत्त्वात् पक्षे दृष्टान्ताभावः । अन्यथा परस्यापि जीवज्ञा-
त्मान एव तत्त्वतः परमात्मनो नमिन्नाः आत्मत्वात्परमात्मवद् इत्यादि
न स्यात् । एतेन सर्वाद्वैतवादिनं प्रति साध्यावेशिष्यादिदोषान्नमेदं अनुमानो-
क्तिर्युक्तेति निरस्तम्, परेणापि स्वव्याहृतिनिरासाय व्यवहारिक मेदमात्रेण
हेतुसाध्यादि व्यवस्थायाः स्वीकृतत्वात् । मेदस्य कस्तुस्वरूपत्वेऽपि विशेषण-
त्वात् कस्तुविशेषणत्वं वास्तीत्युक्तत्वात् मेदवत्त्वं न बाधितम् । न चाप्रसिद्ध-
विशेषणता, जीवब्रह्ममेदं निष्ठग्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वेन तद्विपर्ययस्याष्टद्रव्याति-
रिक्तद्रव्यादेरिवानुमानयोग्यत्वात् । यद्वा (३) जीवः किञ्चिद्वर्त्मिकप्रतियोगि-
ज्ञानावाध्यमेऽप्रतियोगि, अधिष्ठानत्वाच्छक्तिवदित्सामान्यतस्तत्सिद्धेनाप्रसिद्धिः ।

केचित्तु जीवाद् मिन्नः इत्येकाध्यम्, तथा च नाप्रसिद्धिः ।
मिथ्या मेदेन सिद्धसाधनं तु निरसिष्यते । यद्वा ब्रह्मजीवप्रतियोगिकवर्त्मित्वासमान -

सत्ताकमेवदिति साधनान्नाप्रसिद्धिर्नापि सिद्धसाधनम् । न चोभयत्राप्यसाधारणम् । तस्या गृह्यमाणविशेषावस्थायामेव दोषात्वादित्याहुः । इतरे तु ब्रह्म जीवप्रतियोगिक तात्त्विकमेवदनेति साधनाप्रसिद्धिः । परपक्षेऽपि घटाद्जीवेन तात्त्विकमेव मावादित्याहुः ।

अपरे त्विह साध्यस्य जीवप्रतियोगिकतात्त्विक सैदस्यान्वोन्यामावरूपत्वान्नाप्रसिद्धिर्दोषः । सा हि व्याप्तिग्रहविघटकत्वेन दोषाः । पक्षेता तु सिद्धावधिषाविरहसहकृत्साधकप्रमाणमावत्वादिरूपा सन्देहानपेक्षा । सापेक्षात्वेऽपि शब्दोऽभिधेय इत्यादाविव जीवब्रह्मणोर्मेदतात्त्विकत्वमस्ति न वेति सन्देहेमेव सा युक्ता । न तु ब्रह्म जीवात्तत्त्वतो भिन्नं न वेति सन्देहसापेक्षा व्यतिरेकिणि च साध्यामावस्य व्याप्तिः । अत्र च सध्यामावो जीवामेदो जीवे प्रसिद्धः । यत्र तु व्यतिरेकिणि मावः साध्यः, तत्रामावस्य मावज्ञानधीत्वात् सा दोषा इत्याहुः । यदा ब्रह्म जीवाद् भिन्नम् । दुःखानुभवितृत्वात्, धवादिति प्रयोगान्नाप्रसिद्धविशेषात्तात्वासाधारण्ये । न च मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनम्, भेदरूपार्थे साध्येऽर्थेऽन्यप्रान्त्या सिद्धसाधनोक्तयोगात् । एतदनुमिति विषयतया प्रामाण्यकत्वेन सिद्धयतो भेदस्य मिथ्यात्वा योगाच्च । अन्यथा त्वदीयेषु मिथ्यात्वानुमानेषु कल्पितमिथ्यात्वादिना सिद्ध साधनं स्यात् । तात्त्विकत्वविशेषाणां अपि तात्त्विकत्वेन कल्पित भेदेन सिद्धसाधनमिति च स्यात् ।

(१) यदा ब्रह्म जीवप्रतियोगिकत्वमिदं सममज्ञानसत्ताकमेवदत् दुःखानुभवितृत्वात्, अप्रान्तत्वाद्, असंसारित्वाच्च, घटवत् । (२) जीवो वा ब्रह्म -

प्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकमेदवान्, असर्वशक्तित्वाद्, असर्वशत्त्वाद्, अस्वतन्त्र-
त्वाच्च, घटवदितिप्रयोगान्नदोषाः । अत्र च जीवब्रह्मशब्देन त्वन्मतेऽपितत्त्वमसि-
इत्यत्र तत् त्वं पदार्थां जीवाः परमात्मनः तत्त्वतो न भिद्यन्ते, आत्मेत्वात्
परमात्मवदित्यत्र च जीवपरमात्मशब्दाभ्यां ये विवक्षिते, ते संसाराधारानाधा-
रवैतन्ये विवक्षिते । ते च सत्ये इति न सिद्धसाधनम् । न च ब्रह्मणो धर्मित्वा
मावादबाधः, धर्मित्वामावं प्रति धर्मित्वाधर्मित्वाभ्यां व्याघातात् । इह
धर्मिशब्देनाश्रयमात्रस्य विवक्षितत्वाच्च । धर्मिशब्दस्य च पित्रादिशब्दवत्सम्ब-
न्धिशब्दत्वान्न मित्यात्वं प्रतिधर्मिभूतशक्तिरूप्यसमानसत्ताक प्रातिमासिकभेदेन
सिद्धसाधनम्, न हि माता पूज्येत्युक्ते स्वसुतमाता भार्या पूज्यते । धर्मिपदस्था नै-
स्वपद वास्तु । सत्तात्रिविध्यं वदतस्तव मतेऽपि ब्रह्मणि बाधामावरुपाया वा
तदुपलक्षितस्वरुपरुपाया वा सत्तायाः एत्वान्न बाधः । यद्वा धर्मिसत्तासमा-
नसत्ताकैति पदस्थाने पारमार्थिकैति यावत्स्वरुपमनुवर्तमानेति वा स्वज्ञानाकार्येति
वा स्वज्ञानावाध्यैति वा विशेषणं दैकम् । स्वशब्दस्य च च समविध्याकृततत्-
वर्धपरत्वस्य व्युत्पन्नत्वान्न कश्चिद्दोषः । अन्यथा तवापि स्वप्रागमाव व्यति-
रिक्तैत्या युक्त स्यात् । न चाध्यायै साध्ये दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम् । घटी
जीवप्रतियोगिक (स्वज्ञानावाध्यभेदवानिति) टिप्पणसंमतः पाठ । प्रतियोगि-
ज्ञानावाध्याभेदाप्रतियोगितत्त्वज्ञानावाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवद्, यथा दूरस्थ
वनस्पत्यौरेक इत्याद्यनुमानेन तत्सिद्धेः ।

यद्वा ब्रह्म, तत्त्वतो जीवाभिन्नं नैति, साध्यम्, एवं च न साध्य-
वैकल्यशंकाऽपि । त्वन्मतेऽपि कल्पिते घट अकल्पिताज्जीवात्तात्त्विकभेदवत्
तात्त्विकभेदस्याप्यमावात् । न चान्तःकरणस्यैव दुःखानुभवितृत्वात् तदनु-
भववितृत्वं जी- नैकान्तम्, त्वन्मतेऽपि दुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वेऽपि व्याव-
हारिकस्य स्वतोऽन्यरूपदुःखानुभावात्मक बन्धस्य मोक्षसामानाधिकरण्याय

जीवस्थत्वाशयम्मागत् । त्वन्मतेऽपि पदर्थरूपमहं दुःखीत्यनुमवितृत्वं जीवस्य
तदभावो हेतुरिति न कश्चित्दुष्टोपश्वः । न चासंसारिकत्वादेव ब्रह्मसिद्धिः
जीवेनकान्त्य वा , त्वन्मतेऽप्योषाधिकश्यामत्वादिवत्तस्य व्यवस्थितत्वात् ।
एवं च जीवेश्वरो धर्मिज्ञानावाध्यपरस्परप्रतियोगिक भेदवन्तो, विरुद्धधर्माधि-
करणत्वात् दहनतुहिनवदित्यावपि सुस्थम् ।

विरोधश्च यद्यपि न सहानवस्थानम्, अद्वैतितं प्रत्यक्षासिद्धेः ।
नापि वध्यधातुभावः, नाजातएकोऽन्यं हन्ति, नाप्यन्याधार इति न्यायेन तस्य
भेदासंभक्तत्वात् । नापि परस्पराभावव्याप्यत्वं परस्पराभावरूपत्वं वा काल-
भेदेन नीलरूपं रक्त रूपं नीलरूपप्रागभावं च प्रत्याश्रयेपटे व्यभिचारात् । तथापि
परस्परात्यन्ताभावव्याप्यत्वं वा परस्परात्यन्ताभावरूपत्वं वा कालभेदेनापि
सामानाधिकरण्यायोग्यत्वं वा विरोधः । संयोगतदत्यन्ताभावयोश्च सामाना-
धिकरण्यं नैत्यावर्ण्यमिति न तदाश्रये व्यभिचारः । तादृशविरुद्धधर्माश्च स्वत-
न्त्रत्वादयः । न चासिद्धिः --

अल्पशक्तिरसार्वज्ञं पारतन्त्र्यमूर्णता ।

उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः ॥

स्वामाधिकं तयोरेतन्नन्यथा तु क्यन्वनेत्यादि श्रुतेः । न च
कल्पितायाः सार्वज्ञासार्वज्ञादिव्यवस्थाया वर्णं दीर्घत्वह्रस्वत्वव्यवस्थाकल्प-
तभेदेनोपपत्त्या तात्त्विकं भेदं प्रत्यप्रयोजकत्वं सगुणवादोक्तन्यायेः कृतसार्वज्ञादेः
ब्रह्मणि प्रत्यक्षाप्रामाण्यवादोक्तन्यायेनित्यनिर्दिष्टानुमवरूपसाक्षादिसिद्धासार्वज्ञा-

देश्च जी वै सत्यत्वात् । एवं ब्रह्म रुक्मानावाध्यजीवप्रतियोगिकमैदवत्, पदार्थ-
त्वात्, घटवत् । जीवस्यापि जीवान्तराभिन्नेत्वात् न व्यभिचारः । चैतनत्वं
जीवत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्मणि ज्ञानावाध्यमैदवद्वृत्तिः, सर्वचैतनवृत्तित्वाच्चे-
तनावृत्तित्वरहितत्वाद्वा, शब्दार्थत्ववदित्यादीनि चानुमानानि जीवेश्वरमैदे
प्रमाणानि । विपक्षी ब्रह्मणोऽपि जीववत्संसारार्थपिप्तिः । एतेन ---

अप्रमैयैऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथं चन ।

प्रमैयस्य त्वनात्मत्वाच्च न भेदानुमेष्यते ॥

इति निरस्तम्, त्वन्मतेऽप्यात्मनः शब्दलिङ्गादिजन्यवृत्तिव्या-
प्यत्वात् । अन्यथा ----

अप्रमैयैऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथं चन ।

प्रमैयस्य त्वनात्मत्वाद्धैक्यानुमिति कथम् ॥

जीवानामन्योन्यमैदेऽनुमानादि विचारः

जीवानामन्योन्यं मैदे तु (१) क्षेत्रो क्षेत्रप्रतियोगिकवर्षितानावा-
ध्यमैदवान्, क्षेत्रानुसंहितदुःखानुसंधातृत्वात्, घटवद् इह च वहन तुहितादौ क्लृ-
प्ततयाऽनुसन्धानानुसन्धानरूपविरुद्धवर्मयोरेव प्रयोजकत्वात् । (२) विगतं
सुरमिधूमरहितं चन्दनप्रभववहिनरहितत्वादित्यादाविवासिद्धिवादकविशेषणत्वं

न दोषः । (३) एवं चैत्रोमेप्रतियोगिकतात्त्विकामेदवान्न, भेदमृत्सर्वस्मृत्वात्,
 मैत्रानुमृत्सर्वानुमवितृत्वाच्च, परवत् । (४) विमतो बन्धर्वसः स्वप्रतियोगिता-
 वच्छेदकावाच्छिन्नाधारप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यमेदवनिष्ठः, बन्धर्वस-
 त्वात्, सम्मतवत् । (५) जीव संसारो वा संसारकसाधारो वा स्वज्ञानावा-
 ध्यजीवप्रतियोगिकमेदवन् स्कानावाध्यसंसारिप्रतियोगिक मेदवान्वा स्काना-
 बाध्य संसारध्वंसाधिकरणप्रतियोगिकमेदवान्वा पदार्थत्वात्, घटवत्, विपक्षो बाध-
 कस्य वक्ष्यमाणत्वात् नामाससाम्यम् । आत्ममेदमात्रे तु आत्मा, आत्मप्रतियोगिक
 स्वज्ञानावाध्यमेदवान्, पदार्थत्वाद्, घटवत् । विमत आनन्दः स्वनिष्ठ युःखविरो-
 धित्व व्याप्यधर्मेण सजातीयप्रतियोगिकरचद्वानाबाध्यमेदवान्, दुःखविरोधित्वात्,
 दुष्प्रसामाववत् । आत्मैवमवपक्षो आकाशः आत्मप्रतियोगिकमिर्मज्ञानावाध्यमेदा-
 धारविशेषागुणवद्विमुव्यतिरिक्तः, द्रव्यत्वात्, पृथिवीवदित्यापि द्रष्टव्यम् । के-
 चित्तु पृथिवीत्वं जलत्वजैतस्त्ववायुत्वमनस्त्वैतरद्रव्यत्वसादाद्रव्याप्यजातिभिन्नं
 भ्यत्वात्, जलत्ववत् । गगनत्वजातिवादिनं प्रति गगनत्वैतरेत्यपि विशेषणीयम् ।
 न चोक्तजातिमत्पदार्थान्तरसिद्धयर्थान्तरम्, लाघवेन क्लृप्तै धर्मिणि धर्मिणि
 धर्ममाणेणानुमानपर्यक्सानात् । सत्ता द्रव्यत्वान्यात्यनिष्ठजात्यन्या द्रव्यत्वं वा
 सत्तान्यात्मनिष्ठजात्यन्यत्, भ्यत्वात्, घटत्ववत् । आत्मापुत्वमते आत्मा द्रव्य-
 त्व व्याप्यजातिमान्, अविमुद्रव्यत्वात्, पृथिवीवदित्यादिभिरात्यत्वजातिसिद्धौ
 तात्त्विकात्मध्येदसिद्धिः । जातेर्धर्मिज्ञानावाध्यमेदं विनाशयोगात् । अन्यथा
 व्यक्त्यमेदः चापि दोषो न स्यात् । विपक्षो आत्मत्वस्य जातित्वे लाघवम् ।
 औपाधिकत्वे तस्योपाधि ज्ञानाधीनत्वेन गौरवं बाधकम् । आकाशादिकं तु
 धर्मिग्राहकमाननेक्तया सिद्धमिति नाकाशत्वं जातिरित्याहुः । जीवानामन्योन्य-
 मेदनुमानानि ।

भेदपञ्चकेऽनुमानविचारः

जडैर्मदे जडजीवमैदं च (१) ब्रह्म जीवो वा अनात्मप्रतियोगिक-
धर्मिज्ञानावाध्यभेदवान्, पदार्थत्वाद्, घटवत् । (२) ब्रह्म जीवो वा घटप्रति-
योगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान्, घटासम्बद्धकालसम्बन्धित्वात्, तदसम्बद्धदेशस-
सम्बन्धित्वात्, तज्जनकाजन्यत्वाद् वा पटवत् । (३) ब्रह्मजीवो वा जडप्रतियो-
गिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान्, जडानात्मकत्वाद्, यदेवं तदेवं यथा दूरस्थवनस्यत्यो-
रैकः । विपक्षौ तु घटसिद्धयेव ब्रह्मसिद्धया वेदान्तकथ्यम् । ब्रह्मणो जडत्वानित्य-
त्वापत्तिः । मुक्तिसमानाधिकरणं संसाराधारस्य जीवस्य जडवन्नित्यत्वा-
पत्तिः, गौरोऽहमित्यादिज्ञानं च प्रमा स्यादित्यादिबाधकम् ।

(१) जडानामन्योन्यं भेदं तु घटस्तत्त्वतश्चुक्त्यभिन्नो न
शुक्तिसम्बद्धकालसम्बन्धित्वात्, तज्जनकाजन्यत्वात्, शुक्त्यारोपितरूप्यवत् ।
परमर्तुऽपि व्यावहारिक भेदस्य सत्त्वान्नासिद्ध्यादि शङ्क्यम् । अन्यथा भेद-
सिद्ध्यासिद्धयोर्दोषतदभावाद्योश्चामेदेन स्वक्रियादि विरोधः स्यात् ।

(२) अनात्मा स्ववृत्तिधर्माधार ज्ञानावाध्यान्तर्गी पक्षभेद-
वान्, पदार्थत्वाद्, आत्मवत् । विपक्षौ दूरस्थवनस्यत्योः शुक्तिरूप्ययोश्चामेद-
ग्राहि प्रत्यक्षां तत्त्वावेदकं स्यात् मुक्तिसंसारादि सांकर्यं च स्यादित्यादिबा-
धकम् । आत्मनां परस्परमात्मानात्मनोश्च तात्त्विकभेदे अनात्मा, स्वावृत्ति-
धर्माधिकरणप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदाधिकरणं यत् स्वावृत्ति धर्मा-
धिकरणम्, तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदाधिकरणम्, पदार्थत्वाद्, आ-
त्मवत्, पक्षौ स्वावृत्तिधर्माधिकरणमात्मा ततो भिन्नादात्मान्तराभिन्नत्वेन
साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते च स्वावृत्तिधर्माधिकरणं जडम्, ततो भिन्नात् जडा-

न्तरात् भिन्नत्वेन । भेदस्य तात्त्विकवार्थं प्रतियोगिज्ञानावाध्यंति विशेष-
णम् । जीवस्य ब्रह्मतो जीवाच्च जड़स्य सत्यभेदे पृथिवी, ब्रह्मप्रतियोगिकवर्मिज्ञाना-
वाध्यभेदाधिकरणं यदप्त्वायनधिकरणं तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेद-
वती, कस्तुत्वात्, अंशुक्त् । अप्त्वादीत्यादिशब्देन तत्तद्वाचिनः प्रति तत्तद्वादि-
सिद्धाः पृथिवीत्वादभ्ये जड़निष्ठा धर्मा विविदिताः । पक्षो ब्रह्मभिन्नाज्जी-
वादिभिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु ब्रह्मभिन्नात्पार्थिवादिभिन्नत्वेनेति
ज्ञेयम् । जीवस्य ब्रह्मजीवान्तराभ्यां जीवाच्च जड़स्य भेदे । पृथिवी, ब्रह्मप्रतियो-
गिकवर्मिज्ञानावाध्यभेदाधिकरणम् यदप्त्वायनधिकरणं आन्तर्गणिकमेव च
तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदवती, कस्तुत्वात्, अंशुक्त् । अत्र जीवस्य
जीवान्तरादपि भेदार्थं पूर्वस्यादधिकमात्तर्गणिकमेव वादिति विशेषणम् ।
अत्र पक्षो ब्रह्मतः परस्परं च भिन्नाज्जीवादिभिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते
तु ब्रह्मतः परस्परं च भिन्नात्पार्थिवाद् भिन्नत्वेनेति ज्ञेयम् । जीवस्य ब्रह्मजीवा-
न्तराभ्यां जड़स्य च जीवाद् ब्रह्मणो जडाच्च भेदे पृथिवी, ब्रह्मप्रतियोगिकवर्मिज्ञाना-
वाध्यभेदाधिकरणं यदप्त्वायनधिकरणं आन्तर्गणिकमेव च तत्प्रतियोगिक-
प्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदवत्वे सति अप्त्वायनधिकरणसंसारिवर्मिज्ञाना-
वाध्य भेदप्रतियोगिनी, कस्तुत्वाद् अंशुक्त् । अत्र च ब्रह्मणो जडादपि भेदार्थं पूर्व-
स्यादधिकमप्त्वायनधिकरणसंसारित्यादिविशेषणम् । अप्यपक्षो अप्त्वायनधि-
करणसंसारि ब्रह्म, तद्वर्मिभेदप्रतियोगित्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु अप्त्वा-
यनधिकरणसंसारि पार्थिवं, तद्वर्मिभेदप्रतियोगित्वेनेति ज्ञेयम् ।

भेदमात्रे तु (१) ब्रह्मभेदहीनं नावतिष्ठते स्वज्ञानावाध्यभेदवद्वा,
पदार्थत्वाद् घटवत् । (२) अनात्मा स्वान्यज्ञानावाध्यभेदाधिकरणम्, पदार्थ-
त्वाद्, अस्मिन् । (३) ब्रह्मभेदो न सर्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, ब्रह्मनिरु-

प्यत्वाद्, ब्रह्मभेदवत् । (४) ब्रह्मज्ञानं, स्वाबाध्यभेदबद्धिषयम्, ज्ञानत्वात्
शुक्तिज्ञानवत् । (५) घटो घटसंसर्गनिवच्छिन्नप्रतियोगिकताकपदादिधर्मिक-
त्रैकालिकभावप्रतियोगी, द्रव्यत्वात्, पटवत् । अत्र विपक्षान्ते बाधकानामुक्तत्वं
त्वात् नामाससाम्यादि । (६) एवं समानाधिकरण कर्मप्रागभाक्समानकालीन
ज्ञानवायायोग्यो (थ्यो) भेदः परमार्थसन्, प्राप्तिमासिक्त्वानधिकरणत्वे सत्य-
सत्त्वा नधिकरणत्वात्, स्वासत्त्वागीचरप्रमां प्रति साक्षाद्विषयत्वाद्, वारो-
पितमित्यात्वकत्वात्, कल्पकरहितत्वात्, स्वविषयकसाक्षात्कारात् पूर्वमावि-
त्वाध्यात्मवत् । (७) जीव ब्रह्मभेदः परमार्थसन् अनादित्वादात्मवत् । (८)
साक्षाद्वैधः सुखदुःखादि भेदः परमार्थसन्, अनिर्वाच्यत्वेन दौष्टाज्यज्ञानं प्रति
साक्षाद्विषयत्वाद्, आत्मवत् । (९) धर्माधर्म्यागदानादिभेदः परमार्थसन्, श्रुति-
तत्पर्यविषयत्वाद्, ब्रह्मवदित्यत्याध्वयम् । सत्यत्वमानप्रस्तावे कृतवति ।

भेदभेदनामिरासः

यत्तु भेदपन्वकानुमानमह पाय कृतः प्रयासः विदुषा मधुसूदनसरस्व-
तीस्वामिना स्वरचिते केतसिद्धि ग्रन्थे स सर्वां अपि दर्शितेन भेदपन्वकरनायका-
नुमानप्रमाणेन निरस्तो वेदितव्यः । यच्च तद्ग्रन्थव्याख्यानग्रन्थे लघुबन्धिका-
स्ये च्छब्दक्रमणं कृतं तन्मागनिर्णयना ब्रह्मानन्दसरस्वतीनाम केनाद्विताग्रहग्रन्थेन
तत्सर्वमपि सरयुक्तिनिर्मलवारिवाराथी तमानेदितव्यम् । यच्चाद्वैतसिद्धौ भेदस्य
व्यावहारिकत्वाधनेन पारमापिकतासिद्ध्या पारमार्थिक भेदस्यैव पारमार्थिका

१- ज्यायामृत द्वितीयः परिच्छेदः ॥

तासिद्ध्या पारमार्थिक भेदस्यैव पारमार्थिकभेदविरोधाद् विरोधान्नभेद-
सिद्धिरिति साधनाय द्वितीयपरिच्छेदोऽस्तसिद्धौ कृतमरण्यरोदनंस्वामिना तत्तु
पूर्वोक्तत्रिविधसत्त्वनिरासयुक्त्यैव निरस्तमिति न तन्निरासप्रयासायाहं प्रयते
सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । यद्यपि निर्दिष्टप्रकरणप्रोक्तवचोविन्यास निरासाय
पनुश्च किञ्चिद्वक्तव्यं नावशिष्यते । किन्तु यत्तानुरूपो वालिः इति न्यायेन
तदनिराकरणं तासां पृथगुक्तानां दोषाणां व्रजेपायित त्वकथमपि निरासा-
सम्भवादिकं कथयैपुरेति नोऽन्ये च प्रेक्षायन्तोः उपसीना भूमे व्याप्तकत्याः
स्युस्तै त्वा न कथयिषुः श्रोतारश्च याथार्थ्यं जानन्तु इति धियाऽहं मूर्ख यथा-
शक्ति यथाज्ञानं यथाप्रमाणं भेदं पारमार्थिकं माध्यवृत्तसिद्धम सप्रमाणमुपस्था-
पयामि पुनरत्वशिष्टं विपरीतोक्तम्याकर्तुमत्र प्रवृत्तः । तथाहि --

अथा भेदपञ्चकेऽनुमानमङ्गः

एवं जड़शभेदे जड़जीवभेदे च तात्त्विके प्रमाणानास्ति (१) ब्रह्मजीवो
वा, अनात्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्य भेदवान्, पदार्थत्वात्, घटवत्, (२) ब्रह्मजीवो-
वा घटप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान्, घटसंम्बन्धिकालसंम्बन्धित्वात्, तदस-
म्बन्धित्वसंम्बन्धित्वात् तज्जनकाजन्यत्वाद्वा पटवत् (३) ब्रह्मजीवो वा, जड़-
प्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदवान्, जड़ानात्मकत्वात्, यदेव तदेवं, यथा ब्रह्मस्थवन-
स्यत्योरैक इत्यादिषु, पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः परिच्छिन्नत्वस्य जड़त्वस्य जन्य-
त्वस्य चापधिदत्त्वात्, अग्रयोजकत्वात् च, जीवो ब्रह्म वा, आत्मप्रतियोगिक-
तादृग्भेदाधिकरणम्, पदार्थत्वादित्यामास साम्याच्च । न च घटभेदे घटसिद्धयेव
तत्सिद्ध्या वेदान्तैक्यार्थम्, ब्रह्मणो जड़त्वानित्यत्वार्थापत्तिः, मुक्तिसमाना-
धिरण वन्वाधारस्य जीवस्य जड़वन्नित्यत्वापत्तिः, गीरोऽहमित्यादि प्रतीतिश्च

प्रमा स्यादित्यादिविपक्षाबाधकान्निमाससाध्यादिकमिति वाच्यम्, स्वप्रकाश-
 त्वेन सर्वप्रत्ययवैधत्वेन च ब्रह्मसिद्धावपि सविलासाज्ञाननिवर्तक ज्ञानाय वेदान्त-
 साफल्यस्य बहुधाभिधानात्, घटादी कल्पितव्यक्त्यन्तरेणाकाल्पितमेदस्या-
 मावेऽपि न यथा कल्पितव्यमत्यात्मकत्वं तद्वत् प्रातिमासिकत्वं तद्वद्विशेषदर्श-
 ननै निवृत्तिर्वा कल्पितव्यवत्त्यन्तरेण ज्ञानप्रमात्वं वा, तथा प्रकृतेऽपि कल्पित
 जडैः तदमावेऽपि न तदात्मकत्वादिति न विवक्षा बाधकत्वात्प्रसरः, एवं
 जडानामन्योन्यमेदेऽपि नानुमानम् । (१) घटः, तात्त्वतः शुक्त्यभिन्नो न
 शुक्तिस्त्वद्वालासवन्निवत्वात्, तज्जनकाजन्यत्वात्पितरप्यवत्, व्यावहारिक
 मेदस्य त्वपाप्यङ्गीकारेण न पक्षा दृष्टान्तानुपपत्तिः, अन्यथा मेद सिद्धसि-
 द्धौ दोषात्तदमावयोश्चामेदन स्वक्रियाविरोधः स्यादिति । अत्र तात्त्विकसु-
 क्त्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः, तत्त्वतः इत्यस्य नैत्यत्र
 विशेषापत्वे सुतरामप्रसिद्धेः, घटादिसम्पन्नाक्रमेदमात्रेण हेतोरुपपत्त्या अप्रयोजक-
 त्वाच्च, मेदस्य तात्त्विकत्वे बाधकस्योक्तत्वेन बाधोच्च । (२) अनात्मा, स्व-
 वृत्तिधर्माभावाज्ञानवाध्यान्तर्गणिक मेदवान्, पदार्थत्वादात्मकत्वं विपक्षो च
 दूरस्थ दूरस्थ वनस्थत्योः शुक्तिरप्ययोश्चामेद ग्राहिप्रत्यक्षां न तत्त्वावेदकं
 स्यात् मुक्तिस्सारितदिसाक्षी च स्यादित्यादि बाधकमिति यत्, तन्न एकै घटे
 कल्पिता ये अनेके घटाः, तेषु स्ववृत्तिधर्माधिकरण घटज्ञानवाध्य मेदवस्तु
 व्यभिचारात् । यत्किञ्चित्स्ववृत्तिधर्माधारोक्तो घटत्वानधिकरणपर ज्ञाना
 बाध्यमेदनात्मज्ञानबाध्यमेदनात्मज्ञानवाध्येनाथन्तिरम् । स्ववृत्त्यशेषधर्माभावा-
 रोक्तो तदमते ब्रह्मणेऽपि वाच्यत्वादिकेवकान्वसिधर्माधारत्वेन साध्याप्रसिद्धेः,
 कल्पितेन सह तात्त्विकमेदामाववत् तात्त्विकमेदस्याप्यभावेन उदाहातस्थले
 तत्त्वावेदकत्वात्ताड्योऽपि नामप्रसङ्गात् ।

यत्तु आत्मनामात्मानात्मनीश्च परस्परं तात्त्विक भेदे अनात्मा,
स्वावृत्तिधर्माधिकरण प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानात्वाध्यभेदाधिकरणं, मत्स्वा-
वृत्तिधर्माधिकरणं तत्प्रतियोगिक प्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदाधिकरणं, पदार्थत्वा-
दात्मवत् पदो स्वावृत्तिधर्माधिकरणमात्मा ततो भिन्नादात्मात्तराद् भिन्न-
त्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते च स्वावृत्तिधर्माधिकरणं जडं, ततो भिन्नात्,
जडान्तरात् भिन्नत्वेन साध्यसत्त्वमिति, तन्न, पदादृष्टानायाः स्वपदार्थप्रति-
योगिपदार्थयोरनुगमेन व्याप्यत्वासिद्धिः, अजडत्वस्योपाधिकत्वा च, जडत्वेन
व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपदाच्च । यद्यपि जीवस्य ब्रह्मतो जीवाच्च जडस्य सत्य
भेदे पृथिवी ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानावाध्यभेदाधिकरणं यदप्त्वायनधिकरणं
तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यमेवती, वस्तुत्वात्तीयवत्, अप्त्वादीत्यादि-
शब्देन तत्तद्वादिनः प्रति तत्तद्वासिद्धाः पृथिवोत्वभिन्नाः जडनिष्ठधर्मा वि-
वक्षिताः । पदो ब्रह्मभिन्नाज्जीवात् भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः, दृष्टान्ते तु
ब्रह्मभिन्नपार्थिवमिन्नत्वेनेति तन्न । अप्त्वायनधिकरणत्वज्जीवत्वानधिकरण-
त्यापि विशेषणं दत्त्वा जीवब्रह्मभिन्नात्मनी अपि साधनप्रसङ्गात्, गन्धाधार-
त्वादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपदासंभवाच्च, धर्मिदविकल्पनिबन्धनदोषाता-
दवस्थ्याच्च ।

एतेन जीवस्य ब्रह्मजीवान्तराभ्यां जीवाच्च जडस्य भेदे पूर्वप्रयोग-
स्य जीवस्य जीवान्तराद्भेदसिद्ध्यर्थमन्तर्गता वनेदवदि त्वानधिकरणेत्यत्र
विशेषणं दत्त्वानुमानम् । अत्र च पदो ब्रह्म परस्परं च भिन्नाज्जीवात्
अत्र च पदो प्रथमणा परस्परं च भिन्ना जीवात् भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः,
दृष्टान्ते तु ब्रह्मणः परस्य सन्ध भिन्नात् पार्थिवात् भिन्नत्वेनेति निरस्तम्,

जीवस्य ब्रह्मजीवान्तराभ्यां जडस्य च जीवात् ब्रह्मपते जडाच्च भेद पृथिवी ब्रह्म-
प्रतियोगिकवर्मिज्ञानावाध्यभेदाधिकरणं अप्त्वायनधिकरणमन्तर्गापि कमेदवच्च
यत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानावाध्यभेदवत्सति अप्त्वायनधिकरणसंसारिधर्मिक
वर्मिज्ञानावाध्यभेदप्रतियोगिनी, कस्तुत्वादम्बुवदित्यत्र ब्रह्मपते जडादपि भेदार्थं
पूर्वस्यादधिकमप्त्वानधिकरणसंसारित्या दिविशेषणम् । अत्र पदो अप्त्वाय-
नधिकरणसंसारि ब्रह्म, तद्धर्मिकमेदप्रतियोगित्वेनसाध्यसिद्धिः दृष्टान्तन्तेत्व-
प्त्वायनधिकरणसंसारि पामिवम्, तद्धर्मिकमेदप्रतियोगित्वेन ज्ञेयम् । अत्र जीव-
त्वानधिकरणत्वस्य अप्त्वानधिकरणेत्यत्र विशेषणत्वेन पूर्ववदामाससाम्यात्,
पक्वगुणाधिकरणत्वादिना सत्प्रतिपदाच्च, कर्मादिपदविकल्पग्रासाच्च ।

एवं भेदमात्रेऽपि नानुमानम् । (१) ब्रह्म, भेदहीनं नावतिष्ठते
स्वज्ञानावाध्यभेदवद्धा, पदार्थत्वात्, घटवत्, इति, मुक्तन्यसहवृत्तित्वस्य जडत्व-
स्य चापेक्षितत्वात्, स्वपदविकल्पग्रासाच्च । (२) एतेन अनात्मा, स्वान्यज्ञाना-
वाध्यभेदाधिकरणम् पदार्थत्वात्, आत्मवदिति निरस्तम् । (३) ब्रह्मभेदो न सर्वनि-
ष्ठान्तामावप्रतियोगि, ब्रह्मनिरूप्यत्वात्, ब्रह्मभेदवदित्यत्र ब्रह्ममामिन्नावृत्ति-
त्वमुपाधिः : ब्रह्मभेदस्याब्रह्मनिरूप्यत्वेन तदनिरूप्यतया साधनवैकल्यं च ।
(४) ब्रह्मज्ञानं, स्वावाध्यभेदवद्विषयकम्, ज्ञानत्वाच्छुक्ति ज्ञानवदित्यमानात्मवि-
षयत्वमुपाधिः । स्वपदेन ब्रह्मज्ञानोक्तो तदवाध्यभेदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः,
शुक्तिज्ञानोक्तो तदवाध्यभेदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः, शुक्तिज्ञानोक्तो सिद्ध-
साधनम् । (५) घटो घटसंसर्गनिवच्छिन्नप्रतियोगिताक पदादिधर्मिककालिका-
मावप्रतियोगि, द्रव्यत्वात्, पटवदित्यत्र काल्यनिकामावस्थापि कालत्रयवृत्तित्व-
संभवेन सिद्धसाधनम्, घटसंसर्गनिवच्छिन्नेतिक्तादात्म्यानवच्छिन्नेत्यापि विशेषणं

दत्त्वा पञ्चममावसाधनस्यापि प्रसङ्गाश्च, विपदावाधकामावस्य उभयत्र सत्त्वात् ।
 (६) समानाधिकरण कर्मप्रागमाक्समानकालीनज्ञानबाधायोग्यो भेदः, परमार्थसन्,
 प्रातिमासिकत्वानधिकरणत्वेत्यसत्त्वात्, वानधिकरणत्वात्, स्वासत्त्वागोचर
 प्रमां प्रति साक्षाद्विषयत्वात्, आहोपितमिथ्यात्वकत्वात्, कल्पकरहितत्वात्,
 स्वविषयकसाक्षात्कारात् पूर्वमाधित्वात्, आत्मवत् । (७) ब्रह्म जीवप्रतियोगि-
 गिको भेदः, परमार्थसन्, अनादिसाक्षात्मात्मवत् । (८) साक्षाद्विषयसुखदुःखादिभेदः
 परमार्थसन्, अनिर्णीध्यत्वेन दोषाजन्यज्ञानं प्रतिसाक्षाद्विषयत्वात् । (९)
 धर्मापेक्षयागदानादिभेदः, परमार्थसन्, श्रुतितत्पर्यविषयत्वादित्यादिष्वत्मा-
 साधारण धर्माणां चैतनत्वादीनामुपाधिकं जडत्वादिना सत्प्रतिपदाश्चमिथ्या-
 त्वसाधकानां प्रावर्त्यस्योक्तत्वेन तैर्वाधश्च । अथैव प्रातिमासिकत्वस्य दो-
 षाप्रयुक्तमानत्वात्मकत्वे असिद्धिः, ब्रह्मज्ञानैतरेषां व्युत्पत्तौ धर्मवृत्त्यव्यवहित
 प्रातिमासिके व्यभिचारश्च । द्वितीयं हेतौ तादृक् प्रमाविषयत्वस्य भेदपार-
 मार्थिकत्वसिद्धयधीनत्वेन साध्याविशेषणपर्यक्सानम् । तृतीये चरमवृत्त्यन्यबा-
 धमिथ्यात्वकत्वस्योपाधित्वम् । चतुर्थे अवधारणपक्षक सत्त्वेनासिद्धिः । पञ्चमे
 दृष्टि सृष्टिपक्षे असिद्धिः, इतरत्राप्रयोजकता । अनादित्वं च अज्ञानादौ व्यभि-
 चारि । दोषाजन्य ज्ञानं प्रतीत्यत्र श्रुतितत्पर्यं विषयत्वादित्यत्र चासिद्धिः,
 साक्ष्यवज्जैदकत्वं दोषाजन्यत्वात्, मुख्यतस्तत्पर्यस्य तत्राभावात् । तस्मात् भेदपञ्चकं
 नानुमान विषयः इति परद्वैत वादितां मतं तत्सर्वथा युक्तिहीनम् यतः भेद-
 पञ्चके प्रमापसिद्धत्वात्त्वं अनुमानप्रमाप पूर्वमेवसाधितत्वात्, तादृक् हा सुपर्णा
 सप्रजासखायोदिति तथा च 'जुष्ट यदा वध्यत्यन्यमीकां अस्यमहिमान वीतशोकः'
 इत्यादि श्रुतिभिः भेदपञ्चकमेव साधितं भवति ।

भेदश्रुतेरनुवादकत्वविचारः

किं च^१ द्वा सुपर्ण^२ य आत्मनि तिष्ठन्^३ नित्यो नित्यानां
चतनश्चैतनानाम्^४ अजीह्यको जुषामापोऽनुश्रुते जहात्येनां भुक्तमीगामजीऽन्य
इत्यादि श्रुतिभिः ----

नैतदिच्छन्ति पुरा षामेकं कुरु कुलोद्भवः ।

अन्यश्च परमो राजस्तप्यान्ः पंचविक्रः ॥

यथैश्वरश्च जीवश्च सत्यभेदो परस्परं मित्यादि स्मृतिभिश्च
भेदव्यपदेशाद्, भेदव्यपदेशाच्चान्यः, शरीरश्चैवमपि हि भेदेनैवमधीयते पृथगु-
पदेशात् इत्यादिमिनिर्णायिकपूत्रैश्च सिद्धो भेदः । न च श्रुतिरनुवादः, जातु
सत्यत्वश्रुतेरनुवादकत्वप्रस्तावीकन्याये जीवत्विच्छिन्नजीवभेदस्याप्राप्त्या न
हिंस्र्यादिवचनानुवादकत्वोपपत्तेः । शास्त्रान्तरस्थ विधिवाक्यस्यैव पुंविशेषं प्रत्य-
क्षैवत्वाच्च । "द्वयोः प्रणयन्ती" त्यादिनद्धर्तमानमात्र । ग्राहिप्रत्यक्षा प्राप्तकाल
त्रयाबाध्य भेद प्रापकत्वोपपत्तिश्च । ऐरूपे षड्विधतात्पर्यलिङ्गवद्वाद्यार्थत्वाच्च ।
षड्विंशतिरित्येव यादिति कर प्रति प्रसार्थत्वाच्च । प्रत्यक्षास्याप्रमाध्ये
श्रुतेरनुवादकत्वा योगाच्च । श्रुतेः प्रत्यक्षानिरपेक्षानुवादयेन धारावाहिकद्विती-
यदि ज्ञावत् प्रकात्वोपपत्तिश्च । विद्वद्वाक्यवत् सप्रयोजनानुवाक्येन स्वार्थपरत्वा-
त्तस्य । यत्तन्नैत्यादिनिर्णोपायानुवादलिङ्गमावेन विधेयान्तरश्चपे न च निर्णोपाया-

१- श्वेता० ४।६ ॥

२- शतब्रा० १४-५।५।३० ॥

३- क्लृ० ५।१२ ॥

४- श्वेता० ४।५ ॥

नुवादायोगात् । विधानाथानुवादे चानुवादास्य तात्त्विकत्वनियमाच्च ।
अनुवादकत्वेऽपि यथाथ्यरूप्यप्रामाण्यहानेश्च ।

किं चापनिषदस्य ब्रह्मपरैःशास्त्रेणाप्राप्तेः तद्वैर्मिक्तस्य तत्प्रति-
योगिकस्य वा भेदस्य कथं शास्त्रनिरपेक्षाप्रत्यक्षादिना प्राप्तिः ? न च शास्त्र-
साधेनाप्राप्तया शास्त्रस्यानुवादकता, भेदमात्रस्य प्राप्त्यनुवादत्वे तु घटेन घटक्य-
श्रुतिरिष्यनुवादः स्यात् ।

भेदश्रुतेर्व्यावहारिकभेदपरत्वाविवारः

न चानुवादकत्वेऽपि बाध्यव्यावहारिक भेदपराश्रुतिः, अप्रामा-
ण्यापातात् । न चाभेदश्रुतिविरोधादिष्टम्, तस्या लक्षणा अलक्ष्यचिन्मात्र-
पदत्वेन भेदाविरोधत्वात्, वैपरित्यस्यापि सुवचत्वात् । यदि तु भेदश्रुतिः प्रत्य-
क्षाप्राप्तार्थत्वाद् दुर्वला, तद्वैक्यश्रुतिरपि तद्विरुद्धत्वात् स्यात्, मानान्तर-
प्राप्तित्वात् तद्विरोधयापि दोषित्यहेतुत्वात् । यदि वैक्यश्रुतिः प्रत्यक्षाविरुद्ध-
कम्परा, तर्हि भेदश्रुतिरपि तदसिद्धत्रिकालाबाध्यभेदपराऽस्तु । न च षड्विध-
तात्पर्यलिङ्गवत्त्वादेक्यश्रुतिः प्रबला, लिङ्गानां तात्पर्यमात्रं ज्ञापकत्वेनार्थत्वा-
त्वाज्ञापकत्वात् । स्वीकृतं च भेदश्रुतेरनुवादकत्वं त्यजता त्वयापि भेदपरत्वम् ।
अस्ति चात्रापि अस्ति अनन्तरं, पूर्णं परं जीवसंघोद्वयपूर्णं, इत्याद्युपपत्तिरुपं,
सत्यंभिदा सत्यं मिदित्यादावप्यासरुपं च तात्पर्यलिङ्गम् । तद्वहुत्वं च त्वत्प-
दो प्रमाणसंप्लवद् व्यर्थमित्युक्तम् । वक्ष्यते च भेदश्रुतेरपि षड्विधलिङ्गवत्ता ।
निषेध वाक्यत्वाद् ऐक्यश्रुतिः प्रबलति तु निरस्तम् । किं च भेद एवैक्यनिषेध
रूपः । किं च भेदश्रुतौ प्रबला, अनुपसंज्ञातविरोधित्वात्, प्रत्यक्षादिसंवादात् ,

निरवकाशत्वाच्च । उक्तं हि --

स्वातंत्र्ये च विशिष्टत्वे स्थानमत्येक्योरपि ।
सादृश्ये चैक्यवाक्यम्यक्तावकाशा यथेष्टतः । इति ॥

किं चायं भेदो व्यावहारिकः, मुक्तावपि भेदस्य स्मृतौ श्रुतेश्च ।
न च साम मुक्तिदवाचरा ,

हृदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता ।
सर्गेऽपि नोपजायन्तै प्रत्ये न व्यपद्यन्ति च ॥

इत्यादिस्मृतौ सन्निधिमावोक्तैः ।

न यत्र माया किमुतापरे तौरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता ।

श्यामायदाताः शतपत्रलोचनाऽपि शङ्ख (स्त्रा सुचःसु) स्त्रा
भरणाः सुपेशसः । इति स्मृती माया निर्गोवाच्च ।

यो वैद निहितं गुहायां परमे व्योमन् ।

सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विष्णुश्चिता ॥

इत्यत्र शुद्ध ज्ञानपल्लवत्वोक्तेश्च । त्वयः अपि शुद्धब्रह्मविषयत्वेन
स्वीकृताया भूमिविधायाः फलोक्त्यवसरे तस्य सर्वेषु लोकैकामचारो भवति,
स एकत्वा भवति विधा भवति पञ्चधा भवति सप्तथैति भेदोक्तेश्च । परं ज्योति-
रसंपद्य स्वैक्यैषा मिनिष्यते स त्वं प्रीतिं ब्रह्मन् किञ्च रसमाण इत्यादी +

स्वरूपाभिव्यक्त्युक्तेश्च । तदा विद्वान्पुण्यपाये विधूय निरंजनः परमं
साम्यमुपैति तत्र कर्मदायोक्तेश्च । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमान-
मिति बीतशोकः । पृथगात्मानं प्ररितारं च मत्वा जुष्टस्तत्स्तेनामुक्तवमेती-
त्यादौ भेदज्ञानान्योदायोक्तेश्च । त्वत्तत्तैऽपि भेदमोगादिपरेषु फलाध्याया-
न्त्यपादस्थेषु जगद्व्यापारवर्जसंकल्पादेव च तच्छ्रुतेः, मोगमात्रसाम्यलिङ्गा-
न्वेत्यादिदूत्रेषु प्रक्रान्तशुद्धशक्तिविद्याफलस्यैव क्लव्यत्वाच्च ।

जीवेशभेदशब्दान्तरादि विचारः

पूर्वमीमांसायाः द्वितीयाध्याये कर्मभेदक प्रतिपादकानि षट्
प्रमाणानि उक्तानि तथाहि (१) शब्दान्तरः (२) अभ्यासः (३) संख्या
(४) संज्ञा (५) गुण (६) प्रकरणान्तर । एभिर्मार्गैः जीवेशकार्योभेदोऽपि
सिध्यति । (१) एषा सर्वं जीवं प्रणीष्यति एतस्मात् जीवः उत्तिष्ठति विरु-
द्धान्तर्ध्वं वातुनिष्पन्नं आख्यातकर्म शब्दान्तरमस्ति । (२) नित्यः परो नित्यः
जीवः इत्थं प्रकारेण अविशेषः पुनः अवधारणः अभ्यासः । (३) अशब्दम्
'जनश्चन' इत्यादि गुणान्तर उपदेशकै विधेते येन जीवस्वस्योभेदः जायति ।
'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादि वाक्यैः प्रकरणान्तरस्य उपस्थिति र्भवति ।
'जीवेश' इत्यादिस्थाने नामधेयस्य भेदेनापि भेदस्य वर्णनं वर्तते इति ।

१- कठौ० ३।१५ ॥

२- मु० ३।१।१ ॥

३- तै०उ० २।४।१ ॥

४- नृ०उ०ता० -६ ॥

भेदश्रुतेः षड्विधतात्पर्यलिङ्गविचारः

तात्पर्यग्राहक षड्विधलिङ्गप्रस्तामिः श्रुतिभिः अवगम्यमानस्य भेदस्य कथमतात्त्विकत्वं वक्तुं शक्यते ? अयमेवैवमुष्णकोपनिष्ठादि^१द्वा सुवार्म इत्येवं उपक्रमः । एवं परमं साम्यमुपैति अयं उपसंहारः । तयोरन्यः अनशनन् अनशनन् अन्यं तथा अन्यमीशम् अयं हि अभ्यासः । शास्त्रैकसमधिगम्य ईश्वर-प्रतियोगिक त्रिकालावाध्यभेदः शास्त्रं विनानाधिगम्यते इत्येव अस्य भेदस्य अपूर्वता (इतरप्रमाणानधिगतत्वात्) । एवमेव पुण्यपापे विध्यते । इयं हि फलश्रुतिः । अस्य महिमानम् अयं हि स्तुतावकः अर्थवादः, एवं अपत्ति अन-मनन् अन्योद्देश्योः प्रदर्शनमेव जीवश्वरमात्रं भेदस्य अपत्तिः । अत्र मायामा-त्रमिदं द्वैतम् इत्यादि वाक्येषु यथा द्वि शब्दः भेदस्य वाचकः अथवा भेदस्य साक्षीपकः अथवा द्वित्व संख्येव अभेदस्य विरोधिनीरस्ति । तथैव उपक्रमस्य द्वित्वं अथवा भेदविषयकः निश्चितः अस्ति एव प्रकारेण उपसंहारे यत् परमं साम्यं अथवा सादृश्यस्य प्रतिपादनमस्ति, सोऽपि भेदविषयकः एव । यतः तदिमन्मत्वे सति तद्गतबहुधर्मयोगित्वमेव सादृश्यमुच्यते, नहि केवलं तद्धर्मयो-गित्वम् । सादृश्यमेक्यं ऐतद्वयं परस्पर विरोधिधर्मा विधेते । अत्र च एकस्य विधाने सति अपरस्य स्वतः निषेधो भवति, यथा नायसः, किन्तु तत्सदृशः । नायं तत्सदृशः किन्तु स एवायम् । गगनं गगनाकारम् एतत् यदभिन्नेऽपि वस्तुनि सादृश्यं व्यवहृत्यते, तस्य तात्पर्यं तु गगनसदृश कृत्वन्तरतायाः निषेधमात्रे अथवा गगनेकदेशस्य तस्य अनेकदेशेन सह सादृश्यस्य प्रतिपादनं कृतम् विधेते । सर्वथा परमं साम्यमुपैति अयं उपसंहारः सर्वथा भेदविषयकः एव सिद्ध्यति । अभ्यासस्य

१- मुष्ण ३।१।१ ॥

६-मु० ३।१।२ ॥

२- मुष्ण ३।१।३ ॥

७-गीहका ० १।१७ ॥

३- मुष्ण ३।१।३ ॥

४- मु० ३।१।३ ॥

५- मु० ३।१।२ ॥

६-

अविशेषापुनः श्रुतिः अस्मिन्लक्षणं अपि अर्थतः अविशेषता अथवा एकप्रकारता
एवमभ्यते न शब्दतः, अन्यथा सासनादि विशिष्ट व्यक्तिभिप्रायेण उच्चरितेन
गी शब्देन सह पृथिव्याः एवं वाचः अभिप्रायेण प्रयुक्तः यत्र गीः गीः शब्दः तत्र
गीर्गीर्गीः इत्यादि स्थले अभ्यासः स्वीकरणीयो भविष्यति, यतः न शब्देषु
किमपि अन्तरम् । फलतः अभ्यासोऽपि भेद विषयकः एव । अन्यमीशतम् यत्र
समभिव्याहृतपश्यति पदेन उपस्थापितः जीवः एव ईशगत अन्यत्वस्य प्रतियोगी,
तथैव भवति यथा सप्तमं पदं वृहणति एतद्विविधवाक्यस्य पदस्य तत्समभिव्या-
हृत एकहायन्या सोमं क्रीणति अनेन वाक्येन उपस्थापितः गीरेव प्रतियोगी
भवति फलतः अभ्यासोऽपि भेदविषयकः एव इति ।

भेदपरतायाः निणायिकं षड्विधलिङ्गापेक्षं अन्तर्यामिब्रह्मणं
(बृह ० उ० ३।८) भेदवादे एके नितान्तं प्रवलं प्रमाणमस्ति । तत्र च षड्विध-
लिङ्गानां स्थितिः इत्थं भूतं नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिपम् ? अयं तावद्-
पक्रमः एषा त आत्मान्तर्यामी अयं मन्त्र माग एकविंशतिवारं पठिताम्या सः ।
ब्रह्मवत् अन्तर्यामि अपि सर्वथा उपनिषद् प्रमाणैव अधिगतोऽस्ति इतर प्रमाणीः
बोधिता नास्ति, ऐतदेव अस्य अपूर्वत्वम् । स वै ब्रह्मवत् इयं हि फलश्रुतिः
तच्चेत् त्वं याज्ञवल्क्य । सूत्रमविद्वांसं चान्तर्यामिणं ब्रह्मणीः उदज्ज्ञे (ब्रह्मविदे
उपहृता गाः नयसि) मूर्धा ते तिष्ठति इयं हि सूत्रात्मनः अज्ञानस्य निन्दा-

-
- १- जेष्ठ ० ४।१।२५ ॥
२- बृह ० उ० ३।७।१ ॥
३- बृह ० उ० ३।७।१ ॥
४- बृह ० उ० ३।७।१ ॥
५- बृह ० उ० ३।७।३ ॥

तज्ज्ञानस्य प्रशंसा (अर्थवादोऽस्ति) । सर्वस्य पृथिवीशरीरं यं पृथिवीन वैद^१
 ह्यं हि उपपत्तिः अस्याः श्रुतेः भेदपरत्वम् । शरीरम्यज्ञोमयेऽपि हि भेदेन मधी-
 यते^२ अस्य सूत्रस्य माष्ये स्वोक्तं वर्तते । शरीरश्च नान्तर्यामीष्यते^३ इति
 माष्यम् । एभिः सर्वेदपि प्रमाणैः सद्देशां वेदाक्तानां सर्वथा भेद एव तात्पर्य-
 मवसीयते । एवं वादावली ग्रन्थेऽपि श्रीमद्विष्णुः ज्यतीर्थः भेद सत्यत्वं विस्त-
 रेण प्रतिपादितं तद्विस्तृतमुपस्थाप्यते ।

भेदसत्यत्वप्रतिपादनम् :---

ननु कथं भेदसत्यता युक्तिमती? विमता आत्मानः परमात्मनः
 परमार्थतो न मिथ्यन्ते, आत्मत्वात्, परमात्मवत् इत्यनुमानेन विरोधादिति
 चेन्न, आत्मत्वस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । अस्तु तर्हि ---

विमतं तात्त्विकस्वात्तमेदहीनं मतत्त्वतः

यदित्थं ततथा मद्वत्त्वं तथेदं तत्तस्या ॥

इत्यनुमानविरोध इति चेन्न, विचारागोचरत्वात् । तथाहि-
 किमत्र स्वान्तर्भेदहीनताशब्देन प्रत्येकं पदार्थानां स्वागतभेदराहित्यमुच्यते ? उत
 भेदाधिकरणत्वविरोधः ? नायः, सिद्धसाधनत्वात् । नोत्तरः, साध्यविकलत्वाद्
 दृष्टान्तस्य । यथाकाशस्वागतभेदो नास्ति तथा जगदाख्ये पदार्थसमुदायेऽपि
 न तादृशभेद इति चेत् - अपि कोऽर्थः ? यथाकाशस्याप्याकाशप्रतियोगिको
 भेदो नास्ति तथा जगतोऽपि तत्प्रतियोगिको भेदो नेत्यर्थस्युपगमे सिद्धसाधनम् ।

१- बृह० उ० ३।७।३ ॥

२- ब्रू० १।२।२० ॥

अथ यथा घटाकाशमाकाशयोर्निर्भेदः, तथा जादंशयोरपीति चेन्न, साध्य विकल्-
त्वाद्दृष्टान्तस्य । व्योम्नोऽपि संयोगित्वेन सावयवत्कसावनादित्यलम् ।

मेदो मिथ्या भेदत्वाच्चन्द्रभेदवदित्यनुमानम् स्थिति चेन्न, सा-
ध्यानिरुक्तैः । दृष्टान्तैः सावनविकलत्वश्च तत्र तद्भेदासत्त्वेन भेदत्वस्यैवामा-
वात् । परमार्थतस्तदमावेऽपि कथञ्चिदस्ति भेदः, अतो भेदत्वमपीति चेन्न, जा-
दशस्य भेदत्वस्य पक्षोऽनन्वयात् । अवधूयैव वाधितत्वादिविशेषाणां भेदत्वसा-
मान्यस्यैव हेतुतेति चेन्न । धूमवाष्पयोर्धूमत्वत्कसामान्यस्याप्यमावात् । अन्यथा-
नवधारितवाधितत्वावाधितत्वादिविशेषेण धूमत्वमात्रेण हृदादेरपि सदहनता
पातात् । अप्रमाणगम्यत्वमुपाधिश्च । भेदत्वादेव तदपि स्यादिति चेन्न,
प्रातिमासिककृत्याप्यापातात् । अत्र व्यवहारनिर्वाहकताप्रतीयते इति चेत्
तर्ह्यत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धतां च किन्न पश्यसि ? ननु क्वं प्रत्यक्षास्य भेद-
ग्राहकत्वम् ? तत्किं भेदमेवोचयेदुत कस्त्वपि ? नाथः, धर्मिप्रतियोगिप्रतीति-
मन्तरेण भेदप्रतिपत्तेरयोगात् । द्वितीये भेदपूर्वं कस्तु वस्तुपूर्वं वा भेदं युगपद्वोमं
गीचयेत् ? नाथः, क्वोत्तरत्वात् । न द्वितीयः, बुद्धेर्विरम्यव्यापारायोगात् ।
नापि तृतीयः, कार्यकारणबुद्ध्यगिपथायोगात् । तद्भेदस्य भेदान्तरभेदजनवस्थानम् ।
अनन्तभेदाप्युपगमेषु मूलदातेरमावान्नानवस्थादोषा इति चेन्न । अयमितोमिन्न
इति वानयोर्भेद इति वा ? नाथः, विशिष्टत्वेनैव प्रतीतिनियमात् । न द्वि-
तीयः, भेदे भव विज्ञातस्य विशेषणत्वात् । ततश्च पूर्वपूर्वभेदप्रतीतिमन्तरेणो-
त्तरभेदाप्रतीतेरनन्तत्वाद्युपत्पत्तीत्ययोगाः मूलदातेरनवस्था सुस्थैवेति । विषयान-
स्य भेदस्य स्वरूपेण गृहीतस्य विशेषणतोपपत्तौ किं भेदाप्रतीतिः करिष्यतीति
चेन्न । दूरस्थवनस्पत्योः दूरिरीरयोर्वास्वरूपतो विद्यमानभेदयोरपि स्फुरतोः

संयुक्तत्वादिप्रतीत्यदर्शनात् । तत्र समानाभिधातदोषादप्रतीतिरिति चेन्न ,
विद्यमानभेदयोः स्वरूपेण स्फुरतीविशेषाण्यविशेष्य भावग्रहणस्थलस्य
सम्प्रतिपन्नस्याभावात् । किं च धर्मिणोभिन्नत्वेन प्रतीतस्य प्रतियोगिता?
अप्रतीतस्य वा ? नाथः , परस्पराश्रयतापातात्, स्तम्भात्कुम्भभेदसिद्धौ कुम्भात्
स्तम्भभेदसिद्धिरिति । न द्वितीयः आत्मनोऽपि प्रतियोगितापातात् ।

ननु निर्विकल्पकसंविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपदङ्गुलित्रयवद-
वमासे पुनः सविकल्पक धिया तद्विशेषाण्यविशेष्यभावग्रहणोपपत्तिः कथमितरेतराश्च
इति चेन्न । निष्प्रतियोगिकभेदग्रहणस्थे वायोगात् । सर्वत्र प्रतियोगिघटित
एव तस्मिन्प्रमाणप्रसयत् ।

किं च किमयं भेदो भिन्नमेव धर्मिणं परिरमते ? उताभिन्नम् ?
नाथः अनन्तभेदाभ्युपगमप्रसङ्गात् । सन्त्वनन्तभेदाः , किं नश्चिन्नमिति चेत्
तद्वन्ताः किं क्रमेण भेदा धर्मिणं परिरमन्ते ? युगपद्वा ? नाथः , क्रमेण परि-
रममाणानन्तभेदसम्बन्धाय धर्मिणोऽनादिनित्यतापालत् , प्रतिज्ञापयैके कमेदम्ब-
न्धेऽप्यनन्तज्ञाणवृत्तित्वस्य दुष्परिहरत्वात् । न द्वितीयः , भिन्नं भेदस्थिति-
रिति पदादातैः भेदसं सम्बन्धं विना भिन्नत्ववाचोयुक्तैर्युक्तत्वात् । तत्स-
म्बन्धमेव च भिन्नत्वे केन भेदेन निश्चिष्टे कस्यभेदस्य स्थितिरिति नियामकामावा-
दोषां कलहान्नेकोऽपि भेदो निविशेत् । तथापि वैच्छवाप्वहोऽनन्तमदानभ्युपेति,
तदाभ्युपेतुं यदि भेदपरम्परा संविदमध्यारोहेत् । न द्वितीयः , विरोधादेव, सर्व-
त्राप्यतिप्रसङ्गाच्च । धर्मिणं परिरम्येव भेदो जायते, अतो नोक्तदोषा इति
चेत् मेवम्, धर्मिणा सहैव धर्मोत्पत्तेरभ्युपगमात् । अभ्युपगमे नोत्पन्नं द्रव्यं दाण-
ममुणं तिष्ठतीति कल्पनाकथयति, गुणानां द्रव्यजन्यत्वे धर्मिणामपि तथा त्वात् ।

तस्मान्न भेदे प्रत्यक्षां प्रमाणम् । यदा तु भेदे न प्रत्यक्षां प्रमाणं तदा का
 वार्ता कृपादोपजीविनो वराकस्यानुमानस्याप्रमाणतायाम् । आत्मभेदस्तु न
 प्रमाणगन्धमनुभवति । न तावत्तत्र प्रत्यक्षां प्रमाणम् परमात्मनोऽप्रत्यक्षात्वात्,
 प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाभेदस्य वायुवनस्पतिसंयोगवदप्रत्यक्षात्वात् । आत्मा आत्मप्रति-
 यौगिक भेदवान्, आत्मत्वादित्याद्यनुमानस्य दृष्टान्तालामुष्टत्वात् । विप्रति-
 पन्नानि शरीरापि स्वसंख्यासंस्थैवात्मवन्ति, शरीरत्वादित्यस्यातीतानागत-
 शरीरेषु व्यभिचारः । वर्तमानशरीरत्वहेतीयौगिशरीरे व्यभिचारः । व्यवस्था-
 नुपपत्तिश्च दुर्निष्पत्तयेन भेदासाधकत्वम् । तथाहि - किं व्यवस्थापदेन धर्मभेदो
 विवक्षितः ? भिन्नाधिकरणधर्मभेदो वा ? विरुद्धत्वं वा ? नाथाः । धर्मि-
 भेदामात्रेऽपि धर्मभेदोपपत्तिः । न द्वितीयः परस्परार्थत्वात् । न तृतीयः नाजात-
 एकोऽन्यं हन्ति, नाप्यन्यमन्याधारः इति न्यायेन सहावस्थानापेक्षाणात् ।
 तस्मान्न महात्मनां भेदसिद्धिरिति ।

अत्र प्रष्टव्यम् - किं भेदस्य प्रतीतिरेव निराश्रियते ? उततस्याः
 कारणजन्यता ? निर्दोषाकारणजन्यता वा ? नाथः, भेदस्य प्रतीतिमनुपजीव्य
 निराकृतिमव्यव्यत्वात् । न द्वितीयः, तत्किमजन्यतया स्यात्, अकारण जन्यतया
 अतत्कारणजन्यतया वा ? नाथ अनन्युपगमात्, भेदप्रतीतिर्नित्यतापत्तिः स्वप्राप्तिक
 कृत्याचरणप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः, व्याघातात्, तन्निवृत्तेरप्यकारणत्वाप-
 त्त्याप्रयत्नायोगाच्च । नापि तृतीयः, तदुत्पादकस्यैवतत्कारणतया व्यवहा-
 रात् । न ह्यनुत्पादकादुत्पद्यते इति सम्भवति, नाप्यन्योत्पादकात् । तृती-
 येऽपि किं तर्केणैव सदोषात्वाध्यक्षायः ? अथ स्फुटतरवाचकत्वात् ? नाथः
 वेदान्तवाक्यवृत्तेरप्यविश्वसनीयतापातात् । दोषाश्चात्राविधेव परस्येष्टा । सा

च यदि वेदान्तानामपि मूलं तर्हि प्रत्यक्षो प्रवेष्टाः किं निबन्धनः । न द्वितीयः,
निरवकाशस्य तस्यानुपलभ्यात् । कल्प्यमानमपि बाधकं किं भेदमेव गोचरयेत् ?
उताभेदतम् ? यद्वा यत्किञ्चित् निरालम्बनस्यानुक्यात् । नाथः साधकत्वात् ।
द्वितीयेऽपि तदन्यः तद्विराधी तदभावा वा नर्थी वाच्यः । पक्षत्रयेऽपि दुष्प-
रिहरो भेदः । भेदामावगाहिणापि प्रतियोगिक्लृप्ता यथा स्वविषयो व्यवस्था-
प्यः । नापि तृतीयः अविराधादेव बाधकत्वायोगात् ।

किं च नायं भेद इति वा, नास्त्यत्र भेद इति ना, अन्यदेव भे-
दात्मना प्रत्यमादिति वा, बाधकत्वात् न भवितव्यम्, भेदं रजतं इत्यादिवत् ।
तदैतत्सर्वथा भेदावगाहीति कथं तत्परिग्रहमावमाकलयेत् । तस्मात्कलृप्तवि-
षयत्वान्नानवस्थादेरुत्थानम् । उत्थितस्य वा भवेदाभासत्वम् । पारमार्थिक
भेदान्म्युपगमेषु व्यावहारिकाङ्गीकारेण विकल्पानिराकरणेऽपि पक्षिरिति
चेन्न, स किं प्रत्यक्षाधाकलितो वा अन्यो वायो निराक्रियते । बाधे कथमङ्गी-
कृतस्य निराकरणम् ? अन्यश्चाङ्गिनिषिध्यताम्, न तो हानिः । न च प्राति-
मासिक स्वायं भेदः, असिद्धान्तापातात् । नापि परप्रसिद्ध्या परबोधनम्,
परस्य स्वव्रियास्वन्यायविरुद्धविकल्पसाधुत्वाप्रसिद्ध्या बोधयितुमशक्यत्वात् ।
कथन्वात्रापादनक्रमः ? यदि भेददर्शनं स्यात्, तदा अन्योन्याश्रयादिकं स्यात्, यदि
भेददर्शनं वास्तवं स्यात्, तदा अन्योन्याश्रयादिकं स्यादिति वा ? यदि भेददर्शनं
धर्म्याङ्गिपक्षे स्यान्तर्हीति वा ? नाथः, यदि भेददर्शनं न स्यात्तर्हि सकलव्य-
वहारविधुर परः प्रसज्येतति प्रतिकर्मराहतत्वात् । न द्वितीयः, व्याप्तवैक-
ल्यात् तृतीयेऽपि सापेक्षातामार्गं निवर्तताम्, दर्शनस्य किमायातम् ? प्रकारान्त-
रेण निर्वहकल्पनस्य शक्यत्वेन प्रतीतेरपह्वायोगात् । अन्यथा स्वाभिलषित-

स्याप्यमेदस्यासिद्धे क्तवात् । इयन्वात्र दर्शनस्थितिः न मेदो युगधर्मः,
किन्तु वैकृत्य धर्माभ्यरेण निरूप्यः द्वयी भिन्तावित्यत्रापि स्तम्भात्कुम्भस्य मेदः,
कुम्भात्स्तम्भस्य मेद इत्येवार्थः । अनयोर्थेऽ इति तूमयधार्मिकं मेदद्वयमेव । एक-
वचन तु अनयोः स्वरूपम् इति वत् । स च मेदो धर्मिणस्वरूपमेव । अन्यथा
स्वरूपं प्रतीयमान सर्वात्मिना प्रतीयेत । तथा चात्मन्यपि घटोऽहमिति प्रतीति-
प्रसङ्गः । न हि दृष्टपदार्थस्य पुरुषस्य वस्तुवन्तरात्तस्य मेद संशयः क्वचिद्-
दृष्टः । न च सर्वतो व्यावृत्त्यनुमे सावज्ञ्य अपत्तिदोषाः, सामान्यतः सर्वस्य
साक्षादसिद्धत्वाद् णीकराच्च । अन्यथा सावीचिकव्याप्तिपरिज्ञानासम्भवेन
सर्वानुमानतर्कोच्छेदप्रसङ्गः । न च विशेषज्ञानापेक्षा, मेदस्वरूपमात्रप्रतीतेस्तदन-
पेक्षायात् । न च संशयामावप्रसङ्गः, कुतश्चिद्व्यावृत्तस्य वस्तुनः प्रतीताक्षेपि
व्यावृत्तिविशेषाग्रहणवशादेव संशयोत्पत्तैः । अन्यथा सर्वकौट्यक्लम्बी संशयः स्यात् ।

मेदोज्जीवनग्रन्थेऽपि अद्वैतसम्भत् मेदनिरासयुक्तयः प्रदर्श्य निरा-
कृताः सन्ति । मेदे सत्यत्वे प्रमाणानि युक्त्यः च प्रदर्शितानि सन्ति । तत्रत्य
पूर्वपक्षादनन्तरोग्रन्थो म्या अत्र उपस्थाप्यते - अत्रायं परिहारः यत्तावदुक्तं
प्रत्यक्षां न जीवेश्वराद्यैः प्रमाणमिति तत्र ब्रूमः । ईश्वरधर्मिकोजीवप्रतियोगि-
कोमेदईश्वरस्यप्रत्यक्षाः । (ईश्वरस्य) तस्य तादृश प्रत्यक्षासद्भावे उत्तमः पुरुषा-
त्वन्यः इति तद्वचनं प्रमाणं । ईश्वरस्य जीवाध्यक्षीकरण दाम्त्वान्नचोथा-
वकाशः । ईश्वरप्रतियोगिकोजीवधर्मिकोमेदोजीवस्यप्रत्यक्षाः । सप्रतियोगिकपदार्थ-
प्रत्यक्षां न प्रतियोगिप्रत्यक्षां तत्र । इयं गौर्गव्यसदृशी इहघटोनास्ति स्तम्भः
पिशाचोनेत्यादौ व्यभिचारात् । एतेनान्योन्यामावप्रत्यक्षायोग्यतायाः प्रतियो-
गिक प्रत्यक्षायोग्यताधीनत्वादयो ग्येश्वरप्रतियोगिकान्योन्यामावस्य कथं
प्रत्यक्षायोग्यतेति निरस्तं । स्तम्भः पिशाचो न भवतीत्यादौ व्यभिचारात् ।

अन्योन्याभावविषयत्वात्तस्य । एवं यज्ञदत्तप्रतियोगिकोविष्णुमिश्रधर्मिकोभेदो-
विष्णुमिश्रस्य प्रत्यक्षा इत्याद्युध्यं । ननु नाहं निर्दुःखो न सर्वज्ञ इति निर्दुःख-
त्वादिसंसर्गमावएवात्मन्यनुभूयते नेश्वरप्रतियोगिकान्योन्याभाव इति चेन्न ।
मयिनिर्दुःखत्वसर्वज्ञत्वादि कं नास्तीत्यनुभव एव तत्संसर्गमावविषयकः । निर्दुःख-
त्वस्यैवप्रतियोगितयास्त्रोपादानात् । नवास्यनिर्दुःखत्वात्यंता भावो विषयः ।
धर्मिप्रतियोगिनोस्तादात्म्यं सामानाधिकरण्येन प्रसज्य तस्यैवनिषेधात् । प्रत्यक्षा-
प्रामाण्यं तु सूक्ष्ममन्यत्रोपपादितमस्याभिः । अनुमानानि च ---

जीवः ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकमेदाधिकरणं ब्रह्माननु-
संहितदुःखानुसंधातृत्वात् व्यतिरेकेण ब्रह्मवत् । ब्रह्म वा जीवप्रतियोगिकधर्मि-
सत्तासमानसत्ताकमेदाधिकरणं जीवानुसंहितदुःखानुसंधातृत्वात् व्यतिरेकेण जीव-
वदिति । अत्र जीव ब्रह्मप्रतियोगिकभेदयोः घटसत्तयाव्यावहारिक्यासमान सत्ता-
कयोः व्यावहारिक्योः भेदयोः घटप्रसिद्धत्वान्नाप्रसिद्ध विशेषणत्वं जीवब्रह्म-
णोर्दुःखानुसंधातृत्वेतदभावलक्षणमुक्तौपुरुषार्थत्वं प्रसंगात् निरंजनत्वश्रुतिवि-
रोधाच्च तदभावावश्यंभावान्नासिद्धिः । नन्वत्रजीवशब्देनानवच्छिन्नचेतन्यकि-
वदायांतस्य दुःखाननु संधातृत्वैनासिद्धिप्रसंगादंतः करणं न वा ज्ञानेनवा वच्छि-
न्न चेतन्यं विवक्षाणीयं । न च तथुक्तं । अवच्छिन्नस्यमिथ्यात्वेनतत्सत्तासमान-
सत्ताकत्वेनसिध्यतोभेदस्यपारमार्थिकत्वासिद्धिरिति चेत्कस्तर्हितवापि जीव शब्दार्थः ।
अवच्छिन्नमेवेति चेत्तर्हि जीवस्यमुक्तिर्मिथ्यास्यात् । ननु जीव भाव एव मिथ्या
चेतन्यं तु सत्यमेवेति चेत्तत्रचेतन्ये मिथ्याभूतो जीवभावस्तत्सत्यमेव । तदेव चेतन्यं
जीवशब्देनास्माभिर्विवदितात्मिति सन्तोष्यम् । तदेवचेतन्यदुःखानुसंधात्रितिना-
सिद्धिः दुःखानुसंधातृत्वंमिथ्यैवेति चेत्कमेनेनाकांस्तावेन । न ह्यस्माभिरस्त-
त्सत्यत्वं हेतो विशेष्णपी कृतम् ।

ननु जीवब्रह्मणीः भेदसिद्धेः पूर्वकं पदा दृष्टान्तमाव इति चेन्न ।
 त्वयाभ्युपगतेन व्यावहारिकभेदेनैव पदा दृष्टान्तमावोपपत्तेः । यद्वा जीवो ब्रह्मप्रति-
 योगिकतात्त्विकतादात्म्याधिकरणं न भवति, ब्रह्म वा जीवप्रतियोगिकतात्त्विक-
 तादात्म्याधिकरणं न भवति । पूर्वहेतोर्व्यतिरेकसाध्यनिर्देशो द्रष्टव्यः । न चेष्टा-
 मप्रसिद्धविरोधोऽणत्वं दोषाय । तद्विषयः कोटिप्रसिद्धेः साध्यतदमावयत्त्वेन
 संदेहानुपपत्त्या ताविघटनद्वारापदाधर्मताविघटकत्वेन दोषः । उताप्रसिद्धसाध्येतेन
 हेतोर्व्याप्तिग्राहपाययोगिनव्याप्तिविघटनेन वा उभयविघटनेन वा । नाथः । ब्रह्म
 जीवप्रतियोगिकतात्त्विकतादात्म्यापन्नं न वेति संशया भावेऽपि जीवप्रतियोगिक
 तात्त्विकतादात्म्यं ब्रह्मण्यस्ति न वेति संदेहमात्रेणामिधेयत्वायकानुमान इव
 पदातो पपत्तेः । न द्वितीयः । केवलव्यतिरेकिणिसाध्याभावस्यैव व्याप्तिग्राहकः ।
 अत्र साध्याभावस्य जीवतादात्म्यस्य जीवप्रसिद्धेः । यत्र व्यतिरेकिणमावः साध्यः
 तत्राभावस्य व्याप्त्युपयोगिनोभावज्ञानाधीनत्वात्साध्याप्रसिद्धदोषाय । प्रकृतत्व
 भावस्य साध्यत्वान्न दोषः । न तृतीयः । उभयविघटने नादूषणत्वात् । व्याप्ति
 पदाधर्मतान्यतरविघटकत्वेहि दूषणम् । यद्वा ब्रह्मप्रतियोगिकभेदो न जीवधर्मिकः
 ब्रह्मधर्मिको वाऽभेदो न जीवप्रतियोगिकः । जीवानुसंहितदुःखानुसंधातुरभेदत्वात् ।
 व्यतिरेकेण जीवप्रतियोगिकजीवधर्मिकैक्यवत् । जीवप्रतियोगिकमेक्यं वानब्रह्मधर्मिकं
 जीवधर्मिकमेक्यं न ब्रह्मप्रतियोगिकं ब्रह्मानुसंहितदुःखानुसंधातुरभेदत्वात् । व्यति-
 रेकेण ब्रह्मधर्मिकब्रह्मप्रतियोगिकैक्यवत् । एवं यज्ञदत्तादिभ्यो देवदत्तादीनां भेदः साध्यः ।

ननु औपाधिक भेदमात्रे पदः खानुसंधातृत्वोपपत्तेः । पारमार्थिक
 भेदसाधनेऽग्रायोक्तत्वातिवैयर्थ्यं । औपाधिकभेदपियोगिनो नानादेहजन्यसुखाद्यनु-
 संधानस्यैव दर्शनात् । अत्र देहस्यांतःकरणस्योपाधेर्मिन्नत्वात् । न ह्यन्यदेहस्थमंतः
 करणमन्यदेहस्थं मति । तत्राविधौपाधिरेकत्वमवतीति चेदिहाप्येकजीववादिन -

एकएव । बहुजीववादिनस्तु सुप्तावपिकारणात्मनांतः करणानुवृत्तिं वदतो
नाविधावच्छेदो जीवमावहेतुः । किं तद्भूतः करणमेव । ततश्च तदेकन्यात्मकं
वाच्यं । तच्च योगिष्वपिविधत इत्युक्तम् ।

आत्मत्वजातिसिद्धिद्वारा आत्मभेदाधनम् :---

अपि च पृथिवीत्वं जलत्वं तैजस्त्ववायुत्वमनस्त्वैतरद्रव्यत्वसा-
दाद्याप्य जातिभिन्नैम् । जातित्वात्प्रमेयत्वात् जलवत् । न च पृथिवीत्वे -
तत्त्वमुपाधिः । तस्यपक्षोत्तरत्वात् । अनुवृत्तकर्षां वक्ष्यमाणात्वाच्च । एव-
जलत्वतैजस्त्ववायुत्वमनस्त्वपक्षीकारेणानुमानवतुष्ट्यगूढनीयम् । द्रवत्वं पृथिवी-
त्वजलत्वतैजस्त्ववायुत्वमनस्त्वैतरजातिं प्रतिसादाद्यापकं सत्तासादाद्याप्य
जातित्वात् गुणत्ववत् । सर्वाणिमनांसि स्वरानिधिरणद्रव्यत्वसादाद्याप्य-
जातिमद्भ्यतिरिक्तानि द्रव्यत्वात् सत्ताधिकरणत्वात् प्रमेयत्वाद्वा पृथिवीवत् ।
दिग्भेदादिनां तु सर्वत्रदिक्त्वानधिकरणत्वग्रहणकार्यम् । सर्वापि पृथिवी जलत्व-
तैजस्त्ववायुत्वमनस्त्वाथनधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमद्भ्यतिरिक्ता द्रव्यत्वात्
सत्ताधिकरणत्वात् जलवत् । सत्ता द्रव्यत्वान्यात्मनिष्ठजात्यन्याजातित्वात् न
प्रमेयत्वात् घटत्ववत् । द्रव्यत्वं वा आत्मनिष्ठसत्तान्यजात्यन्यतरत् जातित्वात्
घटत्ववत् । आत्मानुत्ववादिनां तु आत्मा द्रव्यत्वव्याप्य जात्यधिकरणं
अविमुद्रव्यत्वात् पृथिवीवदित्याधनुमानान्यात्मभेदं साधयन्ति । न च द्रव्यत्व-
व्याप्यजातिमत्पदार्थांतरसिद्ध्यर्थोत्तरत्वं । क्लृप्तेष्वभिपिणधर्मवैशेषासाधनमात्र-
ए अनुमानपर्यक्सानसंभवे तद्विशिष्टेष्वभिप्यनुमानपर्यक्सानेगोरात् । नचात्मनो-
द्रव्यत्वासिद्ध्यसिद्ध्यदिः ।

आत्मनिनिर्गुणैरुपाधिगुणाभावेऽप्ययावद्व्यवसायिनां द्वित्वाद्विगुणानां
 व्यावहारिकापामङ्गीकारेवावकाशमावात् । गुणार्थतमविप्रसंगाच्च प्रव्यक्त-
 सिद्धिः । न चानुल्लेख्यमावावप्रयोजकत्वामासमानयोग्योपत्तौ । आत्मपदप्र-
 वृत्तिनिमित्तस्य जातित्वाङ्गीकारेलाभवं । औपाधिकत्वे तु (औपाधिकमभिम्बित्वाङ्गी-
 कासैतु) तस्य औपाधिकज्ञानात्तापेदात्वेन गौरवमित्यनुल्लेखकैरदाकोपितत्वात् । तुल्य-
 व्यक्तित्वादीनां च वाचकानामभावात् । व्यक्त्यर्थेऽपि न वाचकः । तथाहि
 आत्मत्वजः तिमैदसाधनद्वारा आत्ममैदः साध्यः । स च सदिग्वः । न च साध्या-
 भाक्संकेहानुमानं निरूपयति । अन्ययानुमानमात्रोच्छेदप्रसंगात् । एवंतीर्हिगगन-
 त्वादिकमपि जातिः स्यादिति चेन्न । तेषां धर्मिग्राहकमानेनलाघवानुगृहीतेन
 क्तवसिद्धेः । नचैवंप्रवृत्तैः धर्मिग्राहकप्रत्यक्षास्य भेदग्राहकत्वेनोपपादनात् । नचा
 पारमार्थिकमैदेनाप्युपपत्त्यर्थतत्त्वं । जातेधर्मिस्त्वसमानसत्ताकमेवद्व्यवसाय-
 क्त्वात् । अन्यथागगनत्वस्यापि जातित्वापत्तिः । नन्येतावतात्मत्वजातिमात्रं
 सिध्यति नात्यमैदः ।

न च तथात्वेव्यक्त्यर्थेऽपि वाचकः स्यात् । सद्भ्यनुगतव्यवहारामा-
 वैनानुगत व्यवहाररूपजातिविषयक प्रमाणाविधत्तेन दूषणं । नचात्यत्व-
 जातावन्नातव्यवहारः । येन तद्विधत्तेनजातिरेव न सिध्येदिति व्यक्त्यर्थे
 दूषणं स्यात् । किन्तुत्वदुक्कानुमानान्येव । ततः कथं भेदसिद्धिरिति चेत्
 सत्यं । नात्रव्यक्त्यर्थे जातिः प्रमाणाविधत्तेन दूषणम् । येनैवमुपलभ्यमहि ।
 किं तर्हि लक्षादविधत्तेनद्वारा । नित्यमैकमेकानुगतमितिहितलक्षणं । एवं
 च आत्मा धनसितासमान सत्ताकात्मप्रतियोगिकमेदाधिक्यम् । इव्यत्वाद्वदक-
 दित्यारदीन्यपिसुस्थानि) । दीन्यन्यथासिद्धानि । नैशरीरं वस्तुतो भव

शरीरस्वामिभिन्मस्वामिकं तद्विरुद्धवेष्टाक्षरीत्वादित्यत्रैत्रशरीरं व्यतिरेक
 दृष्टान्तः । जीवेशीयमिस्तसमास्तस्यैवमेवन्तो विरुद्धवर्माधिकरणत्वात्
 संमतवत् । विरोधश्च न सहानवस्था न निमित्तदाणः । ऐक्यवादिनोसिद्धैः किं
 तर्हि नित्यत्वानित्यत्वादाविवक्ष्यधातुकमावलदाणः । तादृशश्चर्मः सर्वज्ञत्वा-
 सर्वज्ञत्वादिः । न चोपाधिमेदमात्रेण तद्व्यवस्थोपपत्तिः योगिनिमेददर्शनात् । एवं
 देवदत्तातः करणं यज्ञदत्तातः करणावच्छिन्नवैतन्यादस्तुतोभिन्मवैतन्या कच्छेकं
 तद्व्यवस्थानिवर्त्यनिवर्तकत्वात् व्यतिरेकेण यत्र दत्तान्तः करणवत् । एवं देवदत्तस्य स्म-
 रणं वस्तुनो न यज्ञदत्तीयं यज्ञदत्तानुमवाजन्यत्वात् व्यतिरेकेण यज्ञदत्तस्मरणव-
 दित्यादीनि मेदसाधकान्युहनीयानि । न चासिद्धिः । देवदत्तानुमतेयज्ञदत्तस्य-
 स्मरणानुदयात् । आत्मनां च स्वामाविकामेदपारमार्थिसुदुःसादिव्यवस्था-
 नुपपत्तिर्वाधिका इति ।

:०:-----:०:

पञ्चमोऽध्यायः

ब्रह्मस्वरूपविमर्शः

अद्वैतमतोपरिस्थायकम् :-

अद्वैतिनां मते ब्रह्मसर्वथा निर्गुण निराकारं निर्विकारं शुद्धं सजा-
तीय विजातीय स्वगत मेद शून्यं सत्यं ज्ञानमबन्तं ब्रह्म इत्यादि स्वरूपलक्ष-
णोपलक्षितम् । ब्रह्मपः तटस्थ लक्षणं तु जन्माद्यस्य यतः यती वा इमानि
भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद् ब्रह्म ।
लक्षणस्य लक्षणं तु असाधारण धर्मः । लक्षणस्य असाधारणत्वं तु लक्ष्यता
वच्छेदक सम्भियतत्त्वम् । समन्वितत्वेन व्याप्यत्वेति व्यापकत्वम् । एवं विधे
ब्रह्मणि नामरूपात्मकं सर्वं जातु कल्पितम् । एवं यैरपि धर्माः ब्रह्मणि श्रुति
स्मृत्यादिना प्रतीयन्ते तेऽपि सर्वे काल्पनिका एव । यथोक्तं सुरेश्वराचार्यः--

‘आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्व चेति सन्ति धर्माः’ इति
एतै सर्वेऽपि धर्माः ब्रह्मणि संसार दशायां अज्ञानेन रू सन्नि समन्विताः
कल्पिताः तथा चोक्तं चित्सुखाचार्यैः तत्त्वप्रदीपिकायाम् ---

‘अदामा’ भवतः केषां साधकत्वप्रकल्पने ।

किं न पश्यसि संसारं तत्रैवाज्ञान कल्पितम् ॥ इति ॥

१- तत्त्वप्रदीपिकायाम् ॥

एवं बृहन्तोऽप्यधर्माः सत्य कामः सत्यसंकल्पः इत्यादयो
 यैऽपि धर्माः श्रुतिषु प्रत्यादिताः दृश्यन्ते, तेऽपि सर्वेऽपि कल्पिता एव ।
 न हि वासां श्रुतीनां ब्रह्मणि समुपतायाः प्रतिपादने तात्पर्यं किन्तु सगुण
 प्रकरणे पठितानां श्रुतीनां उपासनाविधिविषयीभूत विशेषणानां दोष-
 मात्रै एव तात्पर्यविज्ञात् । न हि कस्तुतः ब्रह्मणि सगुणतायाः प्रतिपादने
 तासां श्रुतीनां तात्पर्यम् । अत एव वेदान्त वाक्यानामलक्षार्थत्वमपि सिद्धयति ।
 तथाहि ---

संसर्गसिद्धिर्नास्त्यङ्गं धो हेतुता या गिरान्तिम् ।
 उक्ताल्लक्षार्थता यदा तत्प्रातिपदिकार्थता ।

अपययि शब्दानां संसर्गागोचर प्रमिति जनकत्वमल्लक्षार्थत्वम् ,
 अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यक्सायित्वमल्लक्षार्थत्वम् ।

एवञ्च ब्रह्म शुद्धं स्वरूपकाशं आनन्द धनं लघुत्वं चित्स्वरूपमेव
 ब्रह्म पः वास्तविक स्वरूपम् । तथा च ब्रह्म सर्वथा निर्वच्यं मेदत्रयं शून्यं च ।
 लोके लनात्मन्यथा मेदत्रयं प्रसिद्धं यथा ----

वृक्षाख्य रूपातो मेदः पत्र पुष्प फलादिभिः ।
 वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ इति ॥

१- वेदान्त परिभाषायाम् ॥

२- पञ्चदशी ॥

अयं भावः- लोके यथा पत्र पुष्पफलादिभिः वृक्षास्य स्वगती
 भेदः प्रसिद्धः, तादृशो भेदः ब्रह्मणि नास्ति । एवं च वृक्षान्तरा सजातीयो
 भेदः प्रसिद्धः तादृशोऽपि भेदः ब्रह्मणि नास्ति । एव शिलादितः वृक्षास्य यथा
 विजातीयो भेदः प्रसिद्धः सादृशोऽपि भेदः ब्रह्मणि नास्ति । एवं एकमेवा-
 हितीयं कौ न श्रुतिवाक्येन अनात्यन्त्रियं यथा प्रसक्तं तथा सङ्ख्यास्वस्तुन्यपि
 प्रसक्तं स्वगतादिभेदत्रयम् । ऐक्यावधारणहेतुप्रतिषेधविधायकैः त्रिभिर्पदैः ब्रह्मण
 निवार्यते अत एव उक्तम् ---

सतो नावयवाः शब्दोक्त्यास्तदंशस्यानिरूपणात् ।
 नामरूपे च तस्यांशो तयोरथाप्यनुद्भवात् १॥

एदन्व --

सदन्तरं सजातीयं न वैलक्षण्यवर्जनात् ।
 नामरूपोपाधिभेदं विना नैव सतो मिदा ॥
 विजातीयमस्तु न स्वत्वस्तीति गम्यते ।
 नास्यातः प्रतियोगित्वं विजातीयादिमदाकुलः २ ॥ इति ॥

तथा च अशब्दमरूपमव्ययम् अस्थूलमनघृष्टस्वमदीर्घम्
 केवली निगुणश्च ह्यमाः सर्वाऽपि श्रुतयः ब्रह्मणः निर्गुणत्वं निर्विकारत्वं

१- पञ्चदशी ॥

२- पञ्चदशी ॥

च प्रतिपादयन्ति । एवं यच्चक्षुषापश्यति येन च शृणि पश्यति इति ।
यच्चोक्तं केशिचद् सत्यकामः सत्यसंकल्पः इत्यादि वाक्यं सुमानान्तरेण
अनधिगतं सत्यकामादि प्रमाणात्तरेण अधिगतानां सत्यकामादि गुणानां
प्रतिपादनं करोति । अतः तदवाक्यानां सत्यकामादि गुणानां मुख्यमेव
तात्पर्यं मन्तव्यं तदसंगतम् ।

यद्यपि सत्यकामः सत्यसंकल्पः इत्यादि वाक्यं अपूर्वगुणानां
अविधायकम् तथापि अन्यविधिवाक्यानां वाक्यशेषात्त्वेन तेषां त्वत्पर्यं नहि
गुणानां प्रतिपादने स्वीकरणीयम्, यथा अग्नि चयन प्रकरणे उक्तम् - 'जर्ति-
त्यवाग्वा वा जुहुयाद् गावोधुक्त्यवाग्वा जुहुयात् , न ग्राम्यान् पशून् हिनस्ति,
नारप्यान्, अथो स्रुवाहुः - अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवोधुकाश्च पयसा आनि
होत्रं जुहोति' अत्र हि जर्तिल शब्देन कृष्ण तिलस्य एवं गवोधुक् शब्देन वन्यस्य
गौधूमस्य विधानं कृतम् । पुनश्च तन्निन्दापि कृता । न च ते हव्य द्रव्ये
वस्तुतः उक्त वाक्यस्य न जर्तिलादीनां विधौ तात्पर्यं न च निन्दायाम्, यतः
तदर्थवादमात्रम् । अस्य एकवाक्यतापन्नविधिना विहितस्य पयसः स्तुती तात्प-
र्यम् । 'अजदगिरेण जुहोति' आपस्तम्बीय विधि वाक्यम्, अत्र जमिनि सूत्रस्य
सुबोधिनी कृता अयं विचारः यथा उक्त वाक्यस्य जर्तिलादि विधानेन तात्पर्यं
नास्ति, तथैव कृता अस्य धर्माः इत्यादि वाक्यस्यापि ब्रह्मणि गुणविधाने

१- का० ८।१।५ ॥

२- तैत्ति० ५।४।२ ॥

३- जे०सू० १४।८।७ ॥

तात्पर्यं नास्ति, अपितु निर्गुणप्रकरणपठित गुणनिर्णयपरक वाक्यापेक्षित
निर्णयकृत गुणानां समर्पण मात्रै एव तात्पर्यम्, अतस्तदन्यथासिद्धम् । यदिय-
मुक्त्यतः भेदनानास्ति किंचन अस्य वाक्यस्य किंचन इत्यनेकपदेन सामान्यतः
ब्रह्मातिरिक्त गुणादि निर्णय मात्रस्य अपरिस्थितिर्भवति । अतः सत्यकाम
सत्य संकल्पः इत्यादि विशेषार्थक वाक्यानां निर्णय समर्पकं न मत्वा
गुणविधिपरकमेव मन्तव्यम् । इति तन्न युक्तम् यतः उपास्यभूतस्य ब्रह्मणः
गुणाः लोकै न प्रसिद्धाः, अतः उपासना वाक्यानां प्रसिद्धिर्भवति, अतस्त-
न्निपुण्यर्थं सत्यकाम सत्यसंकल्पः इत्यादि वचनमुक्ताम् । न्यायामृतकारेण
यदुक्तं यदि धृति विहितलक्षणां श्रुत्यैव निर्णयः स्वोक्तो भवेत्, तदा न
हिंस्यत् सर्वा भूतानि इदं वाक्यं आनीषामीत्यं पशुमालमेतं अनेन वाक्येन
विहित हिंसायाः नातिरात्रि षोडशिनं गृह्णति इदं वाक्यं अतिरात्रि षो-
डशिनं गृह्णति अनेन वाक्येन विहित षोडशीगृहपस्य असद्वा हृदमग्न
आसीत् एतद् वाक्यं सदैवसाम्यमग्न आसीत् अनेन वाक्येन प्रतिपादितस्य
ब्रह्मसत्त्वस्य निर्णयकं तथा हि सुषणं इत्यादि भेद परकं वाक्यं तत्त्वमसि
इत्यादि वाक्यैः प्रतिपादितस्य भेदस्य निर्णयकं मविष्यति । न्यायामृतकार-
स्यापि इदं कथनं अतएव निरस्तं भवति, यत् प्रकृतौ केवलो निर्गुणश्च इत्यादि

१- वृ० उ० ४।४।१६ ॥

२- मे० उ० ४।७।६ ॥

३- तै० उ० २।७ ॥

४- छा० ६।२।१ ॥

५- मा० उ० २।१।१ ॥

६- छा० ६।८।७ ॥

७- श्वेता० ६।१ ॥

वाक्यं यस्याः गुणकथायाः निषेधं करोति, तत्र श्रुति प्राप्तम् । श्रुतिप्राप्त-
स्य पदार्थस्य द्रुत्यैव प्रमितः कर्तव्यः, न केवलं श्रुति प्रसक्तः यतः गोणरूपमेव
प्रसक्तस्य जर्तिलादैः व्यत्यन्त निषेधः अपांरुपदर्शितः । ब्रह्मणि गुणकथा न श्रुति
प्रमिता । 'न हि स्यात्' इदं वाक्यं अग्नीसोमीव हिंसायाः निषेधः एवं न
त्रिभ्यते यत् तत् यागीय हिंसायाः अतिरिक्त हिंसां विषयीकरोति । अतः
समानविषयकत्वं नास्ति, यदि च समानविषयायै स्वीक्रियेत, तदा षोडशी
ग्रह पाग्रहणवत् हिंसाअहिंसयोश्चापि विकल्पः प्राप्नुयात् । षोडश्याः ग्रह-
पाग्रहणप्रकाशक वाक्येषु न्युनाधिकवलवत्त्वं स्वीक्रियेत्, तदा विकल्पो न
भवेत् । ब्रह्मात सत्त्वस्य मैदस्य प्रतिपादक वाक्यानां स्वार्थे तात्पर्यं नास्ति,
सत्त्वस्यअभेदस्य च बोधक वाक्यानां स्वार्थे एव मुख्यं तात्पर्यं भवितुमर्हति । अतः
तत्र प्रबल दुर्बल सद्भावात् बाध्यधातक भावः भवति । अतः सर्वथा ब्रह्मनिर्विशेषं
निर्गुणं निराकारमेव प्रतिभाति ।

अत्र च श्रीमद्भागवतस्य श्लोक उक्तं उदाहरणरूपेण उपस्था-

प्यते -----

सर्वे न देवासुरयत्यित्यिह ०

न स्त्री न बाण्डौ न पुमर् न जन्तुः ।

नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्

निषेधशेषा ज्यतादशेषाः ॥

(श्रीमद्भा० ८।३।२४) ॥

रूपं यत् प्राप्नुव्यक्तमायं

ब्रह्मज्योतिः निर्गुणं निर्विकारम् ।

उत्तमात्रं निर्विशेषं निरीहं

स त्वं साक्षात् विष्णुरध्यात्मदीपम् ॥

(श्रीमद्भा० १०।३।२४) ॥

अस्मिन् श्लोक द्वये अध्यात्मदीपस्य परब्रह्मणा निर्विशेषत्वं स्पष्ट रूपेण प्रतिपादितम् । एवं भगवत्पूज्यपादाः श्रीमदाद्यशंकराचार्याः अपि ब्रह्मणः निर्विशेषात्त्वमेव शृणु कुर्वन्ति । अत्र श्रीमद्रामानुजाचार्यः मध्वाचार्यः रामानन्दाचार्य प्रभृतयः तद्विचारकाः ब्रह्मणः सविशेषात्त्वमुपदिशन्ति । अत्र तावद् अस्यां परिस्थितौ ह्येवं तावत् विवेचनीयम्, यत् किमत्र युक्तमिति, यत् श्रुतिषु द्विविधं हि ब्रह्म प्रतिपाद्यते सविशेषं निर्विशेषञ्च उक्तं हि बृहदारण्यकौपनिषदि द्वौ भाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तन्वामूर्तन्व । एवं हि द्विविध श्रुतिदर्शनेन ब्रह्म सविशेषं निर्विशेषञ्च सिद्ध्यति । अत्र लोके सर्वस्यापि पदार्थस्य सविशेषात्त्व दर्शनात् नास्ति किञ्चिदपि निर्विशेषं एवं ब्रह्मपि नित्यत्वं शुद्धत्वाद्विधमं विशिष्टतया सविशेषमेव पूर्वमदिष्टमाशयः । अत्र हि ह्येवं विवेचनीयं भवता हि निर्विशेषं वस्तु निराक्रियं, अथवा निर्विशेषं वस्तुनः सत्त्वं स्वीकृत्य असत्त्वं वा ? यदि सत्त्वं स्वीकृत्य तप्त निर्विशेषावस्तुनो निषेधो न स्यात् स्वतः निषेधायोगात् । यत्सत्त्वं स्वीकृत्य तदा निर्विशेषो वस्तुनो निषेधो न सम्भवति, शशशृङ्गादिवदसतः निषेधायोगात् ।

अत्र हि एवं अपूर्वपक्षाः विमृश्यते । नाहं निर्विशेषं वस्तु निषेधमिति किन्तु ब्रह्मपि निर्विशेषात्त्वं प्रतिषेधमिति । भवत्वेवं पूर्वपक्षा परिष्कारस्तथापि अयं प्रश्नः उपस्थितो भवति ब्रह्मणि सतो निर्विशेषात्त्वस्य निषेधः अस्तौ वा ? उभयथापि निषेधा योगः । न सम्भवति सतो निषेधः नापि शशशृङ्गादिवदसतः । ब्रह्म तु एकं एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सविशेषात्त्वं निर्विशेषात्त्वं उभय स्वीकर्णं तु सर्वथा परस्पर विरुद्धम् । ब्रह्मविषयाः श्रुतयस्तु उभयलिङ्गा प्रसिद्धाः "सर्वं कर्मा सर्वं कानः सर्वं गन्धः सर्वरसः" इत्येवमाद्या सविशेषा लि-

लिङ्गाः । एवं निर्विशेषलिङ्गं च अस्थूलमनपुद्गलस्वमदीर्घम् इत्येवमाथाः ।

अत्र च अयं विचारणीयो विषयः यत् ब्रह्मणि प्रमाणं तु श्रुतम् । अत एवोपनिषदं पुरुषं पृच्छामि इति श्रुत्यनुरोधेन ओपनिषदं ब्रह्मेत्युच्यते । श्रुत्यस्तावत् उभयलिङ्गाः तर्हि अस्यां परिस्थितौ श्रुतीनां मुख्यं तात्पर्यं उभय लिङ्गौ ब्रह्मणि स्वीकर्तव्यं । आहोस्ति अन्यतरलिङ्गौ वा । अन्यतरलिङ्गैः मुख्यं तात्पर्यं चेत् तर्हि सविशेषो निर्विशेषो वा ? उभय लिङ्ग श्रुत्यनुरोधेन उभयलिङ्गं ब्रह्म स्वीकर्तव्यं इति तु न युक्तम् । यतः पर ब्रह्मणः स्वभावतः उभयलिङ्गात्वासम्भवात् । नध्येकस्यैव कस्तुनः नामरूपा विराहित्यन्व पामरेणापि स्वीकर्तुं शक्यम्, तमः प्रज्ञाशक्तयोः परस्परं विरोधात् । यदि च उपाधि कशात् ब्रह्मणः सविशेषात्वमपि स्वभावः इति तु न समीचीनम् । यतः उपाधि प्रभावमात्रेण कस्यापि वस्तुस्वभावस्य परिवर्तनं न संभवितुमर्हति । नहि स्वभावतः स्वच्छः स्फटिकः ज्वाकुसुमाद्युपाधियोगात् अस्वच्छस्वभावो भवति । अतश्च अन्यतर लिङ्गं परिग्रह वाक्ये समस्त विशेषा रहितं निष्प्रपञ्चं निरञ्जनं निविकल्पकमेव ब्रह्मसर्वथा आदरणीयं न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मप्रतिपादनपरासु श्रुतिषु^१ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्^२ इत्येवमादिषु निरस्त समस्तोपाध्यनवच्छिन्नं निर्विशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते । अतो निर्विशेषमेव ब्रह्मणः वास्तविकं स्वरूपम् । यत्र कुत्रापि ब्रह्मणः सविशेषा प्रतिपादनपराः श्रुतयो दृश्यन्ते अ सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः^३ अथ य एषा^४ऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः

१- क ३।१५, मुक्ति० २।७२ ॥

२- छान्दो० ३।१४।२ ॥

पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु हिरण्यदेशः^१ अथ य एवोऽन्तरिक्षाणि पुरुषो
दृश्यते इत्येवमाद्याः इति । तत्र आसां सविशेषब्रह्मपराणां श्रुतीनां प्रा-
माथ्यं उपासनायामेवावगन्तव्यम् । अत्र च अयमात्मा ब्रह्म प्रज्ञानं ब्रह्म तत्त्व-
मसि^२ अहं ब्रह्मास्मि इत्यादीनि चत्वारिमहावाक्यामिति अखण्डं निर्गुणं
निराकारं निर्विशेषमेव ब्रह्म अवगमयन्ति ।

वस्तुतः अद्वैतवादे मुख्यतः सर्वासां श्रुतीनां प्रामाथ्यं निर्विशेषा
ब्रह्म प्रतिपादने एव न सविशेष प्रतिपादने यतः निर्विशेषत्वं हि ब्रह्मणः पा-
रमार्थिक रूपं सविशेषात्त्वरूपं तु केवलउपासनायैः आरोपितं अपारमार्थिकं
इति । अथ च निर्विशेषं ब्रह्मेव साक्षात्कृत्य जीवः कृतकृत्यतां प्राप्नोति । अतः
एव श्रुती उक्तं ब्रह्मविदः ब्रह्मेव भवति तमेव विदित्व अतिमृत्युमेति नान्य पन्था-
विष्यतेऽनाय इत्यादि श्रुतिः निर्विशेषपरब्रह्मणः साक्षात्कारस्य मोक्षासा-
धनत्वं प्रतिपादयति । निर्विशेषा ब्रह्म साक्षात्कारस्य ब्रह्माभ्यासात् । स च
श्रवणमनननिदिध्यासनादि साधनरूपः । अतएव इदं स्मर्यते । ---

तच्चित्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।

एतदेकपरत्वञ्च ब्रह्माध्यासं विदुर्बुधाः ॥ इति ॥

एवं स एव पुरुषाः परब्रह्ममभ्यस्तुं योग्यः सक्षमश्च । यश्च
विवेक वैराग्यादि सम्पन्नः उक्तं हि भगवत्पूज्यपादेः श्रीमद्भगवद्गीतायाः
द्वितीयाध्याये भाष्ये शमदमादिसाधनसंज्ञितं हि मनः आत्मसाक्षात्कारे

१- ब्रा० १।६।६ ॥

२- ब्रा० १।७।५ ॥

न दाम् इति किन्तु ब्रह्मसाक्षात्कारे बाधकम् । अतः अद्वितीयात्म विज्ञा-
नादेव मोक्षाख्यं फलं प्राप्यते । अद्वैतं हि ब्रह्म मुक्तं प्राप्यम् । अत्र हि हि
शब्दपूर्वकाद् इण घातोः कर्तृवाच्यै क्त प्रत्यये सति द्विती शब्दः सिद्ध्यति
तस्यार्थः द्वि प्राप्त कर्ता, द्विती शब्दाच्च मावे अपि प्रत्यये सति द्वैत शब्द
निष्पद्यते । न द्वैतमद्वैतं इत्यनया युत्यत्या अद्वैत शब्दस्यामर्थः, द्वयोः पदार्थयोः
अस्तित्वात्मावः अथवा द्वितीयत्वाभावः इति, अथवा यत्र द्वयोः प्राप्तिर्न
मयेत् इति सैव अद्वैत शब्दार्थः । निर्विशेषब्रह्म अद्वैतमेवः मन्दपुरुषोः सगुणमेव
ब्रह्म उपासयितुं शक्यम् । अतः सविशेषत्वं मायोपाधिकल्पितम् । अतएव कै-
श्चिद् उक्तम् ---

पारमार्थिकमद्वैतं द्वैतं मननहेतवे ।

मवत्यर्थं मवद्वैतं द्वैतयद्वैतादपि सुन्दरम् ॥ इति ॥

अपि च ---

निर्विशेषं परब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः ।

ये मन्दास्तेऽनुराम्यन्ते सविशेषानिरुपणैः ॥

वशीकृतौ मनस्येषां सगुणं ब्रह्मशीलनात् ।

तदेवाविर्भावित् साक्षात्कर्तृतापाधिकल्पनम् ॥ इति ॥

ननु न्यायामृतकारेण योऽद्यादोषः उपस्थापितः निर्विशेषो
ब्रह्मणि किं प्रमाणमिति ? तत् ज्ञानस्य विषयै? अथवा अज्ञान निवृत्ति विषयै,
अपि निर्विशेषस्य ज्ञानं केन प्रम पौ न मति अथवा निर्विशेषस्याज्ञानं केन
प्रमाणेन निवर्त्यते ? एवं विधाः प्रश्नाः अभिप्रेताः ? प्रथमस्तत्तावद प्रश्नः

असङ्गतः, यतः निर्विशेषं ब्रह्म स्वयं प्रकाशः, तस्य प्रकाशः ज्ञानं वा न
 केनापि प्रमाणेन जायते, द्वितीयस्य प्रश्नस्य इदमुत्तरं निर्विशेषं ब्रह्म उपनिषद्
 प्रतिपाद्यम्, अतः केवलं उपनिषद् प्रमाणेन तस्याज्ञानं निवृत्तिं न भवति । यथा
 वार्तिककारेण उक्तम् ----

माहात्म्यमेतच्छब्दस्य यदविधां निरस्यति ।

सुषुप्त इव निद्राया दुर्वलत्वाच्च वाधते ॥ इति ॥

अतएव प्रत्यक्षम् अनुमानं वा ? अयं प्रश्नोऽपि नोत्थितो
 भवति ।

अपि च उपनिषदः निर्विशेषा वस्तुनि मुख्यावृत्तैः गोणीवृत्तैर-
 मावेऽपि लक्षणायाः वृत्ति संभवोऽस्ति । लक्षकमदानां स्वार्थोपस्थापने न
 शक्यार्थं सम्बन्धितायाः अवच्छेदक धर्मस्य अपेक्षा भवति न च पदमात्रे अपेक्षित
 अन्वयितावच्छेदक धर्मस्यापेक्षा, यतः संसर्गबोधक वाक्यघटकपदैर्धैव उक्त धर्मा-
 णामपेक्षा भवति, न अलक्ष्यार्थघटकपदानाम् । वेदान्तवाक्यानां संसर्गविगाहि
 ज्ञानस्याजनकत्वेऽपि असंदिग्ध अविपर्यस्त निर्विकल्पक बोधजनकत्वात् प्रमाणत्व-
 मयुपगच्छन्ति । एवं आकांक्षादिविशिष्टत्वात् वाक्यमपि उच्यते । वेदान्त-
 वाक्यानां निर्विशेषा वस्तुनि कस्यापि वृत्तेरमावेऽपि सुषुप्तपुरुषास्योत्थापक
 वाक्यवत्, निर्विशेषार्थं पर्यवसायित्वात्, वार्तिककारेण वेदान्त वाक्यानां
 प्रमाणत्वमयुपगतम् । उक्तं हि ----

१- बृह० वा० ० - ६०५ ॥

अगृहीत्वेव सम्बन्धं अभिमानाभिधेययोः ।
हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुप्रप्ले बोधिताभ्यः ॥

अयमाशयः - पार्श्वस्थाः पुरुषाः उत्तिष्ठत जाग्रते एवं विधवाक्यं श्रुत्वा सुषुप्त पुरुषाः वाक्य वाक्यार्थयोः सम्बन्धं अगृहीत्वेव जागर्ति । एतदनुभवसिद्धं यत् जन्मवत्सुषुप्तत्वे जाग्रदवसुषुप्तस्थायी शब्दार्थयोः संगतिः ग्रही न भवति । अतः वार्तिककारः इदं त्वयं स्पष्टमुक्तवान्, यत् अगृहीत शक्तिमपि पदं बोधकं अतएव प्रमाणम् । लक्षणास्वीकार पक्षे तस्यैव व्यक्तेः प्रमाणाभिधानमन्तरा अपि निर्विशेष वस्तुनः ज्ञानं भवत्येव । यस्य अन्तःकरणं शुद्धं अस्ति, अतः यस्य अन्तःकरणं शुद्धं नास्ति तदर्थं प्रमाणाभिधानं प्रसङ्गो न अस्ति, यतः शक्यं संबन्धं ज्ञानं बहूनां पुरुषाणां भवत्येव । किन्तु तात्पर्यज्ञानं तु यस्य कस्यापि विशिष्टस्य पुरुषस्य अस्ति । एवं विधः पुरुषाः कश्चित् विरलः एव, न च सर्वस्य पुरुषस्य तात्पर्यं ज्ञानम् । पुरुषगतविशिष्टता अन्तःकरणस्य शुद्धिरुपाप्रतिबन्धकता उच्यते । उक्तं हि--

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां जायात् पापस्य कर्मणः

अतः प्रतिबन्धकं निवृत्तौ सत्यां संबन्धं ज्ञानं विनापि वेदान्तवाक्ये आत्मसाक्षात्कारः भवत्येव । अस्य विषयस्य विवेचनं गीतायाः गूढार्थ-दीपिकायां कृतं वर्तते ।

अपि च संशयनिवृत्तौ ज्ञानमात्रमेवविचारस्य फलं संशयनिवृत्तिस्तु
 अनिमित्त कौटिप्रतिदोषकोपलादिना निष्प्रमाव धर्मिज्ञानेनापि जायते, अतः
 संशय निवृत्त्यर्थं सप्रकारकज्ञानमनिवार्यम् । सप्रकारकं निष्प्रकारकं एतदुभयविधं
 निश्चयं यदि संशयस्य निवर्तकस्वीकृतं भवेत् तदा गौरवं स्यात्, यतः प्रमाण-
 सिद्धपदार्थः लघु वा भवेत् गुरु वा भवेत्, स च स्वीकरणीयः एव । तस्मात्
 सगुणत्वे साधकामावात्, बाधकसद्मावाच्च निर्गुणत्वे सद्मावात् निर्गुणमेव
 ब्रह्म इति सिद्धम् ।

मध्वमत प्रतिपादनम् :---

यदेतद् अद्वैतिर्म्यदुक्तं तन्न सहन्ते मध्वाचार्यः । तेषां ह्येवं मतं
 नहि ब्रह्मनिर्विशेषं निर्धर्मकं निर्विकष्टं निर्विकल्पकं निरंशः किन्तु ब्रह्म हि सगुणं
 सविशेषं सधर्मकमिति । "वृहन्तोऽयधर्माः" इति भावति श्रुतिरेव ब्रह्मणः
 सविशेषात्वं सगुणत्वं सप्रतिपादयति । एवं ---

ब्रह्मेशानादिभिर्दैवैः समैतैर्यद्गुणं शकः ।

नाकसाययितुं शक्यो व्याचक्षाणोऽब्रह्म सर्वदा ॥

इत्यादिस्मृत्यापि ब्रह्म सगुणं सविशेषं इति । इयं हि स्मृतिः
 इदं प्रतिपादयति यत् ब्रह्मादयः शंकरादि सर्वे देवगणाः परस्परं मिलित्वाऽपि
 यस्य ब्रह्मणः एकाशस्यापि सम्यक् व्याख्यां न कर्तुं पारयन्ति । तत्र ब्रह्म अनन्त
 गुणसम्पन्नं तथा च अनुमानप्रमाणैनापि ब्रह्मणः गुप्तवत्त्वं प्रतिपाद्यते ।
 तथाहि ब्रह्म धर्मवत् पदार्थत्वात् घटादिवत् । अनेनानुमानेनापि ब्रह्मणि धर्म-
 वत् पदार्थत्वात् घटादिवत् । अनेनानुमानेनापि ब्रह्मणि धर्मवत्त्वं निश्चीयते ।

उक्त श्रुत्यादि प्रमाणैः ब्रह्मणः धर्माः अपि ब्रह्मसमान सत्तत्त्वाः साधिताः अतः
काल्पनिकाम् धर्मान् स्वीकृत्य सिद्धसाधनतायाः उद्भावनं न कर्तुं शक्यते ।

एवं हि ब्रह्मणः सगुण सविशेषप्रतिपादिकाः वहव्यः श्रुत्यः
प्रमाणत्वेन उदाहृत्यन्ते, तथाहि सर्वे कर्माः सर्वकामः सर्वगन्धः इति । अथ य
एषांऽन्ततदित्ये हिरण्य ममः पुरुषां दृश्यते^१ हिरण्यश्मश्रु हिरण्यकेशः^२ ?
अथ य एषां अन्तरदिशि पुरुषां दृश्यते^३ इति । आसां श्रुतीनां सविशेष
ब्रह्म प्रतिपादनं तात्पर्यं न भवेत्, तदा आसां सविशेष ब्रह्म परा पां सर्वासां
श्रुतीनां प्रामाण्यादुरूपरिहरम् । अतः आसां श्रुतीनां प्रामाण्यानुरोधेन ह्यमाः
सर्वाः श्रुत्यः सविशेष सगुणमेव ब्रह्म प्रतिपादयन्ति । एवं सत्यकामः सत्यसं-
कल्पः मनोमयः प्राणशरीरः इत्यादि श्रुति वाक्यान्वयपि अधिगतानां सत्य
कामादिगुणानां प्रतिपादनं कुर्वन्ति । अतः उक्त वाक्यानामपि सत्यकामत्वादि
गुणानां प्रतिपादनं एवं मुख्यं तात्पर्यं अवगन्तव्यम् ।

यै हि अद्वैतवादिनः ब्रह्मणि धर्माः न सन्ति, अतः ब्रह्मनिर्धर्मकं
इति वदन्ति तान् प्रति अग्रमाज्ञापः तथाहि ----

१- छा० ३।४।२ ॥

२- छा० १।६।६ ॥

३- छा० १।७।५ ॥

ब्रह्मणि तात्त्विकधर्मसाधनाय अनुमानानि :---

(१) ब्रह्मधर्मसत्तासमानसत्ताकधर्मवद्, उक्तसत्ताक्यावरूपधर्मवद्वा,
यावत्स्वस्तरूप मनुवर्तमान धर्मवद्वा, उक्तविशेषाणवद्वावरूपधर्मवद्वा, स्वज्ञाना-
बाध्यमावरूपधर्मवद्वा, धर्ममविरूपधर्मैर्वा हीनं नावतिष्ठते पदार्थत्वाद्, भावावाद्,
अभाव विलक्षणत्वाद्वा, घटवत् ।

(२) ब्रह्म स्वज्ञानावाध्यप्रकारवत्, स्वारीपितव्यावर्तकस्वज्ञाना-
वाध्यप्रकारवद्वा, अधिष्ठानत्वाच्छुक्तिवत् ।

(३) ब्रह्म स्वज्ञानावाध्ययुः स्वव्यावृत्तिमत्, स्वज्ञानावाध्यबुः स्व
व्यावर्तकधर्मवद्वा, दुःखानात्मकत्वाद् घटवत् ।

(४) ब्रह्म स्वज्ञानावाध्य प्रकारक ज्ञान विशेष्यम्, संदिग्धत्वाद्,
विचार्यत्वात् निर्णेतव्यत्वाच्च, स्थाप्यवत् ।

(५) ब्रह्म वेदान्ततात्पर्यगोचर प्रकारवद्, वेदान्तविचारविषय-
त्वात्, यदेवं तदेवं यथा कमीकाष्टविचारविषयो धर्मः ।

(६) ईश्वरः सदाऽवाप्तसमस्तकल्याण गुणः, सदा तत्प्रेप्सुस्त्वे
सति तत्र शक्तत्वाद्, यो यदा यत्प्रेप्सुस्त्वे सति यज्ज्ञातः, स सदा तद्वान्, यथा
क्षेत्रः ।

(७) ईश्वरः सदा त्यक्त समस्तदोषाः सदा तज्जिहासुस्त्वे सति
तत्त्यागे शक्तत्वाद्, यो यदा यज्जिहासुस्त्वे सति यच्यागे शक्तः, स तदा
त्यक्तातदोषा, यथा क्षेत्रः । तत्प्रेप्सादिकं च प्रेक्षावत्त्वादिना विपक्षोऽधिष्ठा-
नत्वं संदिग्धत्वादिकं न स्यादित्याद्यनुकूलतर्कसाधनानुमानानां च सत्त्वात् ।

न चानवस्थानिरासाय कश्चिद्वयं निर्धर्मक इति तत्राथहेतोर्व्यभिचारः,
साध्यस्वरूपस्य निर्धर्मकस्य पदार्थं त्वात्मकस्य हेतुरूपस्य च धर्मस्य भावामा-
वाप्यां व्याघातात् । प्रयसत्त्वामिधेयत्वादीनामवाधितानुभववलेन त्वदभिमतमि-
थ्यात्वदृश्यत्वादिवत् स्ववृत्तित्वाच्च । गोत्वादेरपि गोव्यक्तित्वेव वा गोत्वं
वा तं स्वाश्रय व्यक्तित्वं प्रति अन्यस्माद्व्यावर्तकत्वं वा व्यावर्तकमिति न दुःखा
नात्मकत्वस्य तत्र व्यभिचारः ।

न च श्रुतिः सगुण ब्रह्मपरा, न तु ब्रह्मपरा इति वाच्यम्, सगुणा-
तिरिक्तस्य परस्याथाप्यसिद्धेः । त्वत्पक्षोऽपि तात्त्विकपक्षव्यक्त्यन्तरामा-
वाच्च । पर पराणाभित्यादिस्मृतौ, परात्परत्वोक्तेश्च । अन्यथा सदैव सोम्येदम्
असदा हृदम्, इति सदसच्छ्रुतौ अपि परापरब्रह्मविषये, ग्रहणाग्रहपश्रुती अपि
परापरयागविषये स्याताम् । असन्नेव स भवति असर ब्रह्मेति वेद वेदिति श्रुति-
रपि नासत्त्वानिन्दार्था, किं तु शून्यतापत्तिरुपपरमोदारेति स्यात् । न
वेदान्ती सगुणं दशान्तरे तु निर्गुणम् । त्वात्वेऽपि गणानामनित्यत्वमात्राप-
त्त्यात्त्वदभिमतमिथ्यात्वासिद्धेः ।

ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या कलं नित्यं परात्मनः ।

एषा नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य ॥ इति ॥

इत्यादि श्रुतेश्च । "एषा नित्यः" इति श्रुतिश्च ब्रह्मपरा पूर्वत्र
नावेदविन्मुने तं बृहन्तं मिति ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् । उत्तरत्र न कर्मणा वर्धते
नो कनीयाम् । तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापेकैनेति
ब्रह्मलिं गात् । बृहदारण्यके सर्वस्यवशी सर्वस्येष्टानः सर्वस्याधिपतिः । स न

साधुना कर्मणा मूयान्नो एवासाधुना कनीयान् । एषा सर्वेश्वर एषा मूता-
धिपतिः एषा मूतपाल इत्यादिना ब्रह्मोक्त्वा तत्र संमतित्वेन तदेतद्वचाम्युक्त-
मिति एषा कर्तृत्वं इत्यादिर्मेस्योदाहृतवाच्च । अन्यथा ब्रह्मदानीं सदृशा-
न्तरं तत्सदिति स्यात् । न चापाधिकाधर्माः, अपाधिकत्वस्य सापाधिकाध्य-
स्तत्त्वरूपत्वे श्रुत्यप्रामाण्यापातात् । वक्ष्यमाणसत्यत्वश्रुतिविरोधाच्च । उपा-
धिकृतत्वरूपत्वे तुक्तनित्यत्वश्रुतिविरोधाद्, अन्तःकरणदिग्गोपाधिसृष्टेः
प्रागैवेदितृत्वातिश्रुतेश्च । स्वामाविकी ज्ञान बल प्रिया वै स्यादिश्रुतेश्च ।
न च योगलब्धयोगिशक्त्यादिवैधर्म्यमात्रेण तदुक्तिः, संकोचकामावेनोक्तनित्य-
त्वश्रुत्यनुसारेण स्वामाविक ज्ञानसमिव्याहारेण चापाधिसात्रनिर्णयात् ।
अन्यथा ब्रह्मणः सत्त्वमोपाधिकं असत्त्वं तु स्वामाविकमिति स्यात् । न चा-
तात्त्विका गुणाः श्रुत्या गुणमात्रोक्त्या तात्त्विकानुक्तेरिति वाच्यम्,
नित्यत्वोक्तिसाम्यं, विषयाबाधलक्षणाप्रामाण्यस्योत्सर्गिकत्वात्, सत्यः
सौख्य महिमेत्यादि श्रुतेश्च तत्सिद्धेः । अन्यथा सत्यं ज्ञानं तत्त्वमसीत्यादि
श्रुत्युक्तं ब्रह्मसत्त्वैक्यादिकमपि तात्त्विकं न स्यात् ।

ननु सगुणवाक्यं वाचं धनुमुपासीत इत्यादिवदुपासनार्थम्, उपासनायाः
कर्तृव्यत्वे गुणेषु च तात्पर्यं वाक्यमदादिति चेन्न ---

उपासनायाः कार्यत्वे विष्णोरात्मत्व एव च ।

उभयत्रापि तात्पर्यमात्मापासादिके विधौ ॥

इति स्मृतिविरोधात् । यः सर्वत्र इत्यादौ उपासनाविवेक-
श्रवणाच्च । कल्पस्य च निर्गुणवाक्येऽपि शक्यत्वात् ।

अपि च सादृशी चैता केवलीनिर्गुण इति वाक्यात् पूर्वोत्तरत्र
च गुणानि केतस्तन्मध्यस्थं निर्गुण वाक्यम् उपांशुयाजन्यायेन तदनुगुणं नैयम् ।
किं च निर्गुणशब्देन गुणमात्रनिषेधोऽयुक्तः सादृशी चैतत्यादिभिर्द्रष्टृत्वादि-
विधानेन व्याघातादिति संकोचोऽस्तु सादृशात्वादेरतात्त्विकत्वादविरोध
इति तु निरस्तम् । उक्तं च ----

युक्तोऽयुक्तश्च यत्रार्थ आगम्य प्रतीयते ।
स्यात्तत्र युक्त एवाथौ न वाक्यायुक्तिरिष्यत ॥

एवं च ----

उपक्रमदिन्यायेन श्रुतिलिङ्गन्यात् तथा ।
विशेषसामान्यन्यायान्निरवकाशतः ॥
बाहुल्यन्यायतश्चोपजीव्यत्वन्यायतस्तथा ।
पशुदागन्याच्चैव सविशेषन्यात् तथा ॥
उपांशुयाज न्यायेन युक्तामुक्तन्यात् तथा ।
आहतत्त्वात्सूत्रकृता प्रवृत्ता सगुणश्रुतिः ॥

तस्मादहिंसावाक्यमग्नीषोमीयैतरहिंसाया इव निर्गुणं वाक्यं
श्रीत्सार्चस्यादीतरतर्कमासंप्राप्तहेयसुखादिगुणानां निषेधकमिति न तद्विषयम् ।
एवं च ----

हिंसाअहिंसावाक्यसाम्यादगुणनिर्गुणवाक्ययोः ।
अविरोधेऽप्यमानत्वं ब्रूणी सोऽसौदृढात् ॥

किं निर्विशेषात्वरूपविशेषमावामावाभ्यां मूकोऽभिहितवत्
 स्वव्याघातः । यदि निर्विशेषात्वरूपविशेषोऽप्यनेनैव निषिध्यते, तर्हीय-
 मपि वचनक्रिया मूक इत्यनेनैव निषिध्यत इति समम् । तदुक्तम् - निर्विशेष-
 त्वमेतन्न मूकोऽभिहितवद् मवेदिति । किं च ब्रह्मणः शून्यादनिर्वाच्याच्च
 तत्त्ववत्तौ विशेषणमावे तत्त्वतस्तदेव स्यात् । मावे तु सविशेषात्त्वम् । किं
 च ब्रह्मणो निर्विशेषात्त्वे वेदान्तविचारविषयत्वमुक्तम् । तदुक्तम् ---

इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् ।

इत्थं मादो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता ।

इति ।

किं च ब्रह्मणि धर्मरूपार्थमेव केचिद्धर्माः सत्याः स्वीकार्याः
 इदंत्वादिना ज्ञात एव शुक्त्यादौ धर्मनिरारोपात् । तदुक्तम् ---

धर्मरूपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने ।

सर्वधर्मविहीनस्य धर्मरूपः कृ दृश्यते ॥ इति ॥

समावरणधर्माः सन्तीति चेन्नाभावत्वं तत्र हेतुः, अतिप्रसङ्गात् ।
 किं तु प्रामाणिकत्वं तच्च भावेऽपि समम् । यदि चाभावो ब्रह्माभिन्नः यदि
 वा पञ्चमप्रकारो न तु सन्निति सद्वेताविरोधो, तर्हि भावोऽपि त्यास्तु ।
 तस्मात् ---

ब्रूतेऽसतोऽपि मवेहादीन्दोषान्विष्णोर्गुणान् सतः ।
निष्ठुते परमे तत्त्वे द्वेषादेवासुरो जनः ॥

तस्माद् ब्रह्म सगुणमेव इति ।

विशेषपदार्थ निरूपणम्

द्वैतवादिभिः यत् सनिरौषं ब्रह्म स्वीकृत्यते तत्सर्वथा असह्य-
तमेव विशेषपदार्थस्य निरूपणसंभवात् । तथाहि नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव
वर्तन्ते एव ये ते विशेषाः इति लक्षणं यदुक्तं तदपि दुष्टमेव, यद्यः नित्य
द्रव्यैकवृत्तित्वयोगपरिहारतः । न लक्षणमिति व्याप्तेः तदात्मत्वमनस्त्वयोः
इति । अत्र नित्यद्रव्यवृत्तयो अन्त्याः विशेषाः अस्य माष्यस्य व्याख्याना-
क्सरे कन्दलकारैः इदं लक्षणमुक्तं नित्यान्नेष्व द्रव्येष्वेव वर्तन्ते एषा ये ते
विशेषाः तदिदं कन्दलिकारोक्तं लक्षणं नोचितम् । अत्र वर्तते एतावन्मा-
त्रकथनेन कादाचित्कत्वं प्राप्तुं शक्यते । कदाचित् नित्यद्रव्यैः विशेषस्य आयो-
गोऽपि भविष्यति । अस्य अयोगस्य व्यावृत्त्यर्थ उक्तं वर्तते एव । एतावता
अयं सिद्ध्यति सर्वनित्यद्रव्येष्वेव सदा वर्तमानः पदार्थः विशेष इत्युच्यते इति ।
इदं लक्षणं आत्मत्वमनस्त्वयोः अतिव्याप्तम्, यतः आत्मत्वं मनस्त्वं च नित्य-
द्रव्येष्वेव सदा वर्तन्ते । यथैवमुच्येत कालाकाशादिषु अवर्तमानत्वात्, आत्मत्वं
मनस्त्वं च न सर्वनित्यद्रव्यवृत्ति इति । विशेषास्तु मेवं विधा भवतु, तर्कमयं
नियमः सर्वद्रव्यनित्येषु वृत्तित्वेव भवेत् । तदिदमपि कथं नोचितम्, यतः एवं
विधं लक्षणं सर्वविशेषेषु अव्याप्तं नहि सर्वे विशेषाः सर्वत्र सम्भवन्ति अर्थात्

विशेषात्वनन्ताः भवन्ति । एकस्य द्रव्यस्य विशेषः अपर द्रव्येषु न भवति,
अतः सर्वे विशेषाः सर्वनित्यद्रव्येषु न भवन्ति । यदि च हृदमुच्येत यज्जाति-
विशिष्टस्य पदार्थस्य सर्वनित्यद्रव्येषु वृत्तिर्भवति, तज्जाति विशिष्टः पदार्थः
विशेषा इत्युच्यते इति । हृदमपि लक्षणं न वक्तुं शक्यम्, यतः नहि विशेषो
विशेषात्वात् जातिस्वीक्रियते । इदं च पूर्वमेव उक्तम् । यद्यपि जातिस्थाने उपाधेः
प्रवेशेति उक्तदूषणस्य वारणं कर्तुं शक्यते । तथापि इदं लक्षणं व्यर्थमेव,
यतः विशेषात्वमेव यदि उपाधिः तदा विशेषात्वं लक्षणं भविष्यति । एवं
विशेषात्वरूपोपाधेः असिद्धी सत्यां उपाधि घटितं लक्षणमेव न भविष्यति ।

एतदभिप्रायेणैव उदयनाचार्यः किरणावली ग्रन्थे (पृ० २५) उक्तम्
‘एतेन एक द्रव्याः स्वरूपसन्तः इति लक्षणं सूचितम्’ (अर्थात् एकमात्रद्रव्याश्रितः
सत्त्वारहितः पदार्थः विशेषा इत्युच्यते । किन्तु एतदपि लक्षणं क्लृप्तमेव, यतः
एक द्रव्यत्वमेव दुर्निरूपम् । तथाहि एकद्रव्यत्वस्य कोऽर्थः ? किम् एकविविशिष्ट
द्रव्ये वर्तन्ते तथा सत् स्वरूपा अपि, तत्र अन्याकाचन् सत्ताजातिः न स्वीक्रियते ।
एवं द्वितीय पदा स्वीकारे ह्यं जिज्ञासा उदेति यत् अद्विष्टत्वस्य कस्तावदर्थः ?
क्वचिद् वृत्तिविशिष्ट अन्यावृत्तित्वं ? अथवा स्वाश्रयभिन्नावृत्तित्वं ? प्रथमपदा-
स्वीकारे जातिष्वेव अतिव्याप्ति दूषणं स्यात्, यतः गुणगतं जातयः गुणा-
दन्य विशेषादिषु अवृत्तयः । अतएव द्वितीयोऽपि पदाः न समीचीनः यतः
सर्वत्रावृत्तित्वात् स्वाश्रयभिन्नै जातयः न सन्ति । यदि च स्वाश्रयभिन्ननिरूपित
वृत्तित्वस्य अधिकरणता अयमर्थः स्वीक्रियेत तर्हि स्वशब्देन प्रकृतविशेषस्य ग्रहणं
आत्माश्रयो दोषाः भवति । यदि उच्येत प्रत्येक विशेषस्य पृथक्-पृथक् लक्षणं
भविष्यति, यथा अस्मिन्नात्मनि वृत्तिः सन् अस्याद् भिन्न नित्यद्रव्येषु वृत्तिर्न
भवत्, स एव अस्य आत्मनः विशेषाः उच्यते । तर्हि हृदमपि कानं न युज्यते, यतः
अन्योन्याश्रय दोषाग्रस्तत्वात्, तथाहि वैशिष्टिकाः नित्यद्रव्याणां भेद जानर्थ

विशेषपदार्थं मन्यन्ते, अतः विशेषस्यसिद्धौ सत्यां नित्यद्रव्याणां मेदं जानन् ,
 एवं नित्यद्रव्याणामेदं ज्ञानं सिद्धौ विशेषस्य ज्ञानम् । अतः तद् ग्रहसापेक्षा-
 ग्रहसापेक्षा विषयत्वरूपः अन्योन्याश्रय इति । यदि च नित्य द्रव्याणां मेद-
 ज्ञानं अन्येनानुमानादिप्रमणेन यदि भवेत्, तदा विशेषः पदार्थान्मुपगमः एव
 व्यर्थः ।

एवं आत्मत्वमनस्त्वाभ्यां भिन्नः नित्यमात्रं सवेत संचारहितः
 पदार्थः विशेष इत्युच्यते । इदं च शिवादित्यमिश्रौक्तं लक्षणमपि न साधु
 यतः परममहत्त्वजाती अतिव्याप्तित्वात् । इदं परममहत्त्वं अन्या अनुगतं प्रती-
 त्या बोध्यं परममहत्त्वं जातिपरममहत् परिमाणैः सिद्धम् । एवं महत् जातिः
 व्यञ्जकस्यापि अभावो नास्ति, यतः परममहत् परिमाणं त्वमेव तस्याः व्यञ्जकम् ।
 एतस्यां परिस्थितौ अस्मादेव व्यञ्जकाद् परममहत् व्यवहारोऽपि सेत्स्यति ,
 जाति कल्पना व्याधाः इति । नायं संशयो युक्तः, यतः व्यञ्जककारानिरा-
 क्रियमाणेन यागजातोगोत्वादौऽपि निराशो भविष्यति, इत्थं परमाणुत्वमपि
 जातेः स्वीकर्तव्या भविष्यति, अयमपि संशयो अनुक्तिः एव, यतः परमाणुत्वस्य
 जाति स्वीकारे पृथिव्यादिना परापर भावस्यासंभवः प्रतिबन्धकः । अर्थात्
 पृथिवीत्वं यदि पराजातिः, तदा व्याप्य परमाणुत्व जाति पृथिवीत्वस्य अव्या-
 भिवरित्त्वात्, जलादि परमाणुषु न स्थास्यति, यदि पृथिवीत्वं अपराजातिः
 तदा परमाणुत्वं परास्वीकरणीया भविष्यति । पुनः परमाणुत्वादिना
 अव्यभिचरितत्वात् पृथिवीत्वं जलादि परमाणुष्वपि स्थास्यति, घटादिषु न
 भविष्यति । अतः परमाणुत्वं जातिः न स्वीकरणीया । किन्तु परममहत्त्वं
 जातिरित्यत्र न कोऽपि प्रतिबन्धकः, अतः परममहत्त्वजाती उक्तलक्षणस्य अति-

व्याप्तिरस्त्येव । एवं च उक्तं लक्षणं नित्यमात्रं समवेतत्वस्य कौशल्यः ।
 कस्मिन्नेकस्मिन् नित्ये वृत्तित्वं ? अथवा सर्वनित्यवृत्तित्वं पदार्थक्षपि लक्षणं
 अतिव्याप्तिदुष्कारं दुर्निवारम् , अपि च प्रत्येक विशेषणक्षपि सर्वनित्यद्रव्येषु
 न वर्तते ।

किं च किमतेर्लक्षणं लेप्यम्, द्रवादिपञ्चकम् ? उतातिरिक्तम् ?
 नाथः, असिद्धेः नान्त्यः, तत्र प्रमाणाभावेनासिद्धत्वादित्यभिसंधिराह किंवात्र
 प्रमाणमिति ? समानजातिगुणकर्मकार्याः परमाणवोऽन्योन्यव्यावर्तक्यसम-
 वायिनः द्रव्यत्वात् गवादिवत् । तथा सत्तासामान्यसमवायातिरिक्तभावा-
 संसर्गिणीजातित्वात् गोत्ववत् इति लीलावतीकारोन्नीतमनुमानं प्रमाणम् ।
 अत्र च जातिभिर्गुणैः कर्मभिस्तदारब्धकार्यैश्च व्यावर्तकैरर्थान्तरतापरिहाराय
 तैः समानताग्रहणम् । निष्पन्नद्रव्यत्वादि मिथटादि व्यावर्तकैरर्थान्तरतापरि-
 हारायान्योन्येत्युक्तम् । गवादिषु च गोत्वादिना साध्यप्रसिद्धिः । तथा
 सत्तैति । भावासंसर्गिणीत्युक्ते सामान्यसमवायासंसर्गित्वाद्यनेन तत्सिद्धिपर्यक्षा
 नाथान्तरता तथाऽसंसर्गिणीत्युक्तेऽभावासंसर्गित्वपर्यक्षायितयार्थान्तरता,
 तदुभयनिवृत्त्यर्थं सामान्यसमवायातिरिक्तभावासंसर्गिणीत्युक्तम् । यस्माच्च
 भावात्सा व्यावर्त्यते सोऽन्त्यविशेषः । द्रवादित्रया संसर्गित्वस्य व्याघा-
 तादिति पयति । अथ भावः विशेष पदार्थं किं प्रमाणाभ्याकाशायां लीला-
 वतीकारेण यद् अनुमानक्यं प्रमाणत्वेन उपस्थापितं तदेवं (१) समानजाति
 समानगुणकर्म, समानकार्यवन्तः परमाणवः अन्योन्यव्यावर्तक्यस्य समवायिनः
 द्रव्यत्वात् गौरितिवत् । अनेनानुमानेन अयोग्यव्यावर्तक्यं यः सिद्ध्यति
 स एव विशेष पदार्थः । एवं हि (२) सत्ता सामान्य समवायाभ्यां भिन्न भाव-
 पदार्थेषु असमवायिनी जातित्वात् गोत्वत् । (न्यायली० पृ० ७०२) अनेनानु-
 मानेन यस्यपदार्थस्य असमवायिनी सत्तासिद्ध्यति स एव विशेष पदार्थः इति

यदुक्तं तदनुमानद्वयमापि समीचीनं , यतः प्रथमे प्रयोगे पृथक्त्वमादायसि-
 द्धसाधनम् । न्यायलोलावटीकारस्य यदिदं कथमस्ति पृथक्त्वं पृथक्त्वान्तरेण
 सहशमस्ति, अतः तस्मात् व्यावृत्ताकारं ज्ञानानोत्पद्यते, यतः व्यावृत्ति बुद्धिः
 येन कर्मण उत्पद्यते तत्सदृशः धर्मो न भवति । यथा अश्वात् कुञ्जरबुद्धिः ।
 अतः परमाणुरपि परमाप्यन्तरात् व्यावृत्ति बुद्धिः पृथक्त्वं एवं सदृशधर्मो
 न साध्या । अपि च लीलावतीकारस्य कथं न तदपि असङ्गतं , यतः विशेषण
 पदार्थोऽपि परस्परसदृशः स्व , पुनः कथं स व्यावर्तकः भविष्यति ? एव द्विती-
 यानुमानेऽपि प्रामाण्यमते आश्रयासिद्धिः , माट्टमते अप्रसिद्धविशेषणता इत्येवं
 दोषाद्वयेन दूषितत्वात् नोक्तानुमानं विशेषण प्रमाणं भवितुमर्हति । सत्तायाः
 जातौ अस्वीक्रियमाणायाम् प्रामाण्यमते आश्रयासिद्धिः दोषः । एव माहः सम-
 वायं नाङ्गीकरोति, अतस्तन्मते समवाय घटित उक्तसाध्यरूप विशेषणस्य
 अप्रसिद्धिः । एवं विशेषणसंज्ञकमावदार्थस्य अस्वीकारेऽपि सत्तायां तस्य असंसर्गि-
 त्वमस्ति एव (कस्यापि कस्तुनः कुत्रापि असंसर्गिता प्रकारद्वयेनापि घटते एव
 एकस्तावद्वस्तुनः संसर्गएव न भवेत्, अथवा वस्तुत्वेव न भवेत् । अतः अर्थान्तरताऽपि
 जायते । अपरं च उक्तानुमाने सामान्यसमवायभिन्नमाव शब्देन किं द्रव्यगुणकर्म-
 णां विवक्षा ? आहोस्वित्त विशेषणपदार्थस्य ? अथवा भावमात्रस्य इति ? तत्र
 नाथः पक्षा समीचीनः । प्रथमपदास्वीकारेऽपि अप्रसिद्धान्तापत्तिः । यतः सत्ता
 द्रव्यगुणकर्मणु वैशेषिकैः स्वयं स्वीक्रियते । एवं द्वितीय पदास्वीकारे अप्रसिद्ध
 विशेषणतानामकं दूषणं, यतः विशेषणासिद्ध्या विशेषण घटित
 प्रसिद्धिरेव कुतः सविष्यति ? एवं तृतीयोऽपि पदो हयं जिज्ञासा उदेति, यदत्र
 असंसर्गित्वमपेक्षितं किम् असंसर्गित्वमात्रं विवक्षितं ? अथवा संसर्गित्वात्यन्ता-
 माकस्य अधिकरणता ? अत्रापि प्रथमपदास्वीकारे सिद्धसाधनता दूषणं स्यात् ,
 यतः अतीतानागत व्यक्तिभिः सह सत्ताया असंसर्गिता स्वीक्रियते एव । द्वितीयेऽपि

पक्षौ दृष्टान्तस्य साध्यविकलता, यतः गीत्वे यत्किञ्चिद्भावस्य गो निरु-
पित संसर्गितायाः विषयान् त्वात् । संसर्गित्वस्यात्यन्ताभावो नास्ति, एवं
आकाशं गुणसामान्य व्यतिरिक्तसमवायि, द्रव्यत्वात् घटवत् । इदं मानमनोहर
कारोक्त मनुमानं विशेषपदार्थं साधने अक्षमम्, यतः प्रामाण्यमते शक्ति पदा-
र्थमादाय सिद्धसाधनतादूषणमायास्पृष्टि । यतः प्रामाण्यं गुणसामान्य व्यति-
रिक्ता स्वशक्तिआकाशसमवेतां मन्यते । एवं समवायान्द्विकृते मातृवेदान्ति-
नोमते अप्रसिद्धविशेषणता । एवं केतवोपाध्यवहतात्वाच्च, इत्थमनुमानं
आभास समान योगक्षमम् । तस्मात् न केनापि प्रकारेण प्रमाणेन विशेषपदार्थः
साधयितुं शक्यः सविशेषावादिभिः । इति यदुक्तं अतिरिक्तं तदपरं द्वैतवादिनः
मध्वाचार्यैः न क्षमन्त इति ।

‘तथाहि अस्माकमते भेदः कस्तुनः न स्वरूपमात्रं किन्तु अन्येभ्यो-
मावरूपः । स च अन्येभ्योमावरूपः सविशेषघटादिकस्तुनः अभिन्नः एव
स्वीक्रीयते । अतः धर्मभेदपदार्थोक्तं नानवस्थादिदोषाप्राप्तिः, यतः भेद कस्तुनः
पृथक् न मन्यते । भेदस्य प्रतिनिधिभूतः विशेष पदार्थः घटादौ तिष्ठति,
अतः घटादिषु भेदस्वरूपतायाः विद्यमानेपि घटादिषु भेदपदस्य पर्यायिता
घटादिपदेषु नास्ति, अतः विशेषपदार्थेव एकार्थकत्वापत्तिरुपायाः पर्यायितायाः
वारणं करोति । स च विशेषपदार्थः केवलं भिन्नपदार्थेभ्यो न तिष्ठति,
अपितु भेद रहित कस्तुष्वपि तिष्ठति । अस्माद्वैतोः एकरूपविशेषापत्तिः
वारकाभवति, अतः एवं भेदद्वयौ परस्परं अभिन्नत्वेऽपि स्व स्व व्यक्तित्वं
पृथक् पृथक् स्थापयतः, स्व भेदः घटः एवं प्रकारेण व्यवहारवैलक्षण्यस्य निर्वहको
भवतः ।

यतः उक्त विशेष पदार्थोऽपि प्रमाणम्, तस्य भवता द्वैत-
वादिनाऽपि निराकरणं न कर्तुं शक्यते, यतः ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (बृह० उ० ३।२८)

इत्यादि वाक्यैः बोधितस्य विज्ञानानन्दत्वादेः भेदस्य भेदाभेदस्य स्वीकारे
अखण्डार्थकत्वस्य तथा 'एकैवानुदृष्टव्यम्' अस्याः श्रुतरपि विरोधो भवेत्, अतस्त्रि
अपर्यत्वादेः सुरक्षायाः मम भेदप्रतिनिधिभूतः विशेष पदार्थः अवश्यमेव स्वीकर्त-
व्यः, यतः तदङ्गीकारं विना पर्यायित्वापत्तिः वारणं न कर्तुं शक्यते । एतदेव
विशेषार्थप्रमाणकं अथापि प्रमाणम् ।

अपि च ज्ञानत्वमानन्दत्व मध्ये कस्मिन्नाश्रय वर्तते, यतः अर्थप्रका-
स्वरूप ज्ञानत्वं अर्थप्रकाशरूपाश्रय विशेषं एवं निरुपाधिक (जन्येच्छानधीत)
इच्छायाः विषयत्वरूपानन्दत्वनिरुपाधिकेष्टरूपः आश्रय विशेषमपेक्षते ।

किं च 'आकाश' शब्दस्य शब्दाश्रय शब्दस्य च प्रकृति निमित्तं
भिन्नं न भवति । अतः तत्र पर्यायवाचित्वं प्रसज्येत । पर्यायवाचिनां शब्दानां
सह प्रयोगो न भवति, तथा च लोके 'आकाश' शब्दाश्रयः एवं विषयः प्रयोगो
न भवति, अतः पर्यायवाचित्वापत्तिः वारणाय विशेषपदार्थः अभ्युपगन्तव्यः
एव ।

अपि ज्ञानानन्दयोः स्वरूपतः भेद एव तर्हि मोक्षावस्थायां
ज्ञानानन्दयोः अन्यतरस्यैव परिशेषात् आनन्दस्य प्रकाशः ज्ञानं न स्यात्, तथा
च अप्रकाशिते अज्ञाते सुखे न च पुरुषार्थत्वं घटते इति ।

किं च एकस्मिन्नेव वस्तुनि द्वौ विरोधिनी धर्मा स्थित्वा
वस्तुनः अंशानां न भेद साधको, अतएव एकैव शुक्ति का स्ववराकचिन्यादिरुपसा-
मान्याशिन ज्ञाता एवं नीलमृष्टत्वादि विशेषांशिन अज्ञाता भवति, यतः तस्या
द्वयोः अंशयोः भेदो भवति । एवमेव एकमेव चैतन्य तत्त्वं चिदंशेन प्रकाशितं ऐश्या-
शेनाप्रकाशितं तदेव भवितुमर्हति यदा चिदंशेन ऐक्यांशस्य भेदो भवेत् ।

किं च एवं धर्मान् पृथक् परान् ह्यं श्रुतिरपि चैतन्यतत्त्वेष्वपि
अंशमेवं साधयति, यतः ह्यं श्रुतिः स्पष्टरूपेण चैतन्यस्य धर्मान् उल्लिख्य तद्वैदं
निर्बोधयति, अतः चैतन्यतत्त्वेष्वपि भेदस्य प्रतिनिधि मूतः विशेषपदार्थः स्वीकरण-
मावश्यकम् । यतः विशेष पदार्थं विना धर्मधर्मिमात्रं धर्मापामनेकत्वञ्च न सिद्ध्यत् ।

अपि च उक्तं श्रुति निर्बोध्यभूतधर्माणां अनुवादकं तदा करिष्यति,
यदा तेषां धर्माणां प्राप्तः प्रमाणान्तरेण गते, किन्तु नहि एवं विधं
प्रमाणं किमपि सुलभं, अतः अगत्या ह्यमेव श्रुतिः धर्माणां विवक्षितिका तद्वैदा-
नां निर्बोधिका च ।

किं च गुणगुणिनोः भेदपक्षोऽपि अस्य उपलम्भेऽपि घटात्मक
शुक्लादिगुणानां अनुपलम्भापपत्तये विशेषः पदार्थः अभ्युपगन्तव्यः एव । (२)
एकगुणगुणिनोः भेदाभेदपक्षोऽपि भेदाभेदभेदयोः अतिरिक्तत्वस्योपपत्तिः (३)
गुणाऽणिनयोः अत्यन्त भेदपक्षो समवाय सम्बन्धः सत्तासत्ता, अत्यन्तविशेषा
व्यावृत्तः कालसदास्ति देशः सर्वत्रस्ति इत्यादि अवाधित व्यवहाराणां नि-
र्वाहाय मम विशेषपदार्थः सर्वथा स्वीकरणीयः एव । (४) अभावोऽस्ति
इत्यादित्यवहारैः सिद्ध अभावविधित अस्तित्वमपि अभावविधि अधिकरणैः
भिन्नं नाङ्गी कर्तव्यम् । अन्यथा गुणविधिवपि वर्तमानत्वात्, अस्तित्वगुण-
विना भिन्नं एवं सप्तममावरण पदार्थः स्वीकरणीयः भविष्यति । तर्हि
एवैव भावपदार्थो अस्य नियमस्य भेदो भविष्यति । तर्हि, एवैव पदार्थः
इत्येवं विधं नियमं न मन्यन्ते, तन्मतेऽपि अस्तित्वादिवृत्ति अस्तित्वादिपरम्परा
अभ्युपगमेन अनवस्थात्वादि भविष्यति, एवं विधायाः अनवस्थायाः निवारक
एकमात्रं मम सिद्धान्तस्य मतः एकं विशेष पदार्थः स्वीकरणीयः, अन्यथा नान्या
कापि गतिः ।

एवं हि वैशेषिकाभिमत अन्त्यविशेषापदार्थवत् क्वा धर्मिणाहक प्रमाणेन सम्-
भिगत सम्मतः विशेषापदार्थः सर्वानुपपत्तिवारक स्वमाक्सम्पन्नः स्वीक्रियते ।
एवं विशेषापदार्थ सिद्धौ अनुमानमपि प्रमाणमस्ति ।

विशेषापदार्थसाधकमनुमानम् :---

(१) ब्रह्मस्वरूपभूतयोर्विज्ञानानन्दयोर्ब्रह्मवेदयोश्च एकतरपरिशेषा-
भावः , प्रमेयत्वादेः स्वाश्रितत्वादिकं वा भेदान्यनियम्यम् , भेदान्यनियम्यत्वेऽसति-
नियम्यत्वाद् , यद्यनियम्यत्वे सति नियम्यं तत्तदन्यनियम्यं यथा सम्मतम् । अयं
भावः ब्रह्मस्वरूपभूतविज्ञानस्य एवमानन्दस्य , ब्रह्मज्ञः तन्निष्ठामेदस्य एकतर
परिशेषतायाः यः अभावः , स अथवा प्रमेयत्वाद् यद् आत्माश्रितत्वं तत्
भेदान्यः पदार्थद्वारा प्रयोज्यो भवति , यतः भेदेन अप्रयोज्यो भूत्वा यः प्रयोज्यः ,
एवं यः पदार्थः येन कस्तुना अप्रयोज्यो भूत्वा प्रयोज्यो भवति , स तद्वस्तुनः
भिन्न पदार्थेन प्रयोज्यो भवति यथा यागादिना अप्रयोग्यः प्रयोज्य स्वभावक
सुवर्गादियामिन्न अदृष्टादिना सम्पादितो भवति । (२) ब्रह्मस्वरूपभूतं
विज्ञानानन्दादिकं वा भेदान्येकतरपरिशेषानिर्वाहकवत् , भेदहीनत्वेऽसति एक-
तरपरिशेषा रूपनिर्वाध्यवत्वात् । यद्य हीनत्वेऽसति यन्निर्वाह्यवत् , तत्तदन्यनिर्वाहक-
वद् , यथा सम्मतम् । अयं भावः ब्रह्मस्वरूपभूतविज्ञानानन्दादि पदार्थ भेदात्
भिन्नस्य कस्यापि एकतरपरिशेषाता निर्वाहक विशेष पदार्थेन युक्ताः भवन्ति ।
यतः भेद राहित्येऽपि एकतरपरिशेषातारूपनिर्वाध्यस्याश्रयः अस्ति । यः येन
रहितो भूत्वा यस्य निर्वाह्यस्याश्रयो भवति स तद्भिन्नस्य कस्यापि निर्वाह
कस्याश्रयो भवति , यथा अदाहकत्वरूपनर्वाध्य धर्मेण युक्तः अग्निः स्वभिन्न
केनापि प्रत्तिबन्धकरूप निर्वाहकेन युक्तो भवति । (३) स्वाश्रितं प्रमेयत्वादिकं

वा भेदान्याश्रयाश्रयिमावनिर्वाहकवद् , भेदहीनत्वे सत्याश्रयाश्रयिमावरूप-
निर्वाह्यवत्त्वात्, यथोक्तं सति यन्निर्वाह्यवत् तत्तदन्यनिर्वाहकवद्, यथा
संमतम् इति ।

अयं भावः स्वाश्रितप्रमेयत्वादि भेदान्य कस्यापि आत्माश्रयत्व
निर्वाहकपदार्थविशेषस्याश्रयो भवति यतः भेद रहितो भूत्वा आत्माश्रयत्वरूप-
निर्वाह्यस्य आश्रयो अस्ति, यथा उभयसम्मतपदार्थः इति, तस्मादेवं त्रिभिर्वनु-
मानैः विशेषण पदार्थः सिद्ध्यति ।

: ०:-----: ०:

षाष्ठी अध्यायः

जी वस्वरूप विमर्शः

इह स्तु संसारे नाना विधाः प्रापिनः समायान्ति दृष्टिगोचरतां,
तत्र च केचन अत्यन्त सुखिनः केचन च अत्यन्त दुःखिनः केचन मध्यम सुखदुःखादि
माजः । प्रायः अहं सुखी अहं दुःखी अहं बद्धः अहं मुक्तः इत्यादि लोक व्यव-
हार दर्शनेन एव तावत् प्रतीयते यत् एवं विधः कश्चन आत्मा वर्तते । यत्र सर्वो-
ऽपि सुदुःखाद्यनुभवो जायते । स च आत्मा कः इत्यस्मिन् प्रश्न उदेति ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो
मेतय्यात्मनो वा अरे दर्शनैर्न श्रवणैर्न मत्या विज्ञानैर्न सर्वं विदितम् (वृ०२।४।५)
इति मैत्रेयी ब्राह्मणे अहमेतरेषु विपुत्रादिषु गोपंप्रियत्वं मुख्यमात्मानः
संसाध्य परप्रेमास्पद मूतात्मदर्शनस्यैवामृतत्वसाधनत्वं येनाह्यमृतास्यां तदेव मग-
वान् ब्रवीतु इति मैत्रेयानुश्रुक्ती यात्रवल्लभो ब्रह्मविद् वरिष्ठ उक्तवान् । तत्र
कीदृश आत्मा द्रष्टव्यः इति जायते जिज्ञासा ।

तत्र चार्वाकाः -- वित्तपुत्रादिषु देहस्य प्रियत्वात्, अहं स्थूलः
कृश इत्याद्यनुमत्वात्, स वा एष पुरुषाऽन्नरसमयः (ति० ब्रह्मवल्ली १) इति
श्रुतेश्च प्रत्यक्षासिद्धौ चैतन्यविशिष्टः देह एवात्मा । स एव दृष्टव्य इति वदन्ति ।

सांगतेषु विज्ञानवादिनस्तु -----

विज्ञानमवाप्त्वा तच्च दापि कम् । तत्त्वन्व द्वितीयदा प ध्वंसप्र-
तियोगित्वम् । घटादिकं सर्वं वहिरवमासमानं सर्वं विज्ञानमेव दापि कं वहिरर्थस्य

दुर्वचत्वात् । तथाहि तस्य परमाणुसमूहत्वे स्थीत्याधिनुपपत्तिः अवयवित्वे
नीलत्वानीलत्वादिपरस्परविरुद्धवर्माध्यासस्य भेदकस्य बाधकत्वम् घटाद्याकार-
विशेषाऽपि विज्ञाने न वास्तवस्तस्य मिथ्यात्वात् । तच्च विज्ञानं द्विविधमा-
वयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानश्चेति । अहमिति विज्ञानमालम्ब्य , द्वितीयं नीलपीत-
घटाद्युल्लेखि । प्रमाणप्रामितिप्रमातारोऽपि ज्ञानस्य कल्पिता आकाराः । पूर्वं
पूर्वविज्ञानादेवोत्तरौत्तरविज्ञानोत्पत्तिः । सर्वं विज्ञानं स्वविषयकं न तु ज्ञाना-
न्तरविषयकम् । विज्ञानमेवानादिवासनावशात् नानाकारतया भासते । तदु-
द्धृतापि क्वविज्ञानभावनया विशुद्धविज्ञानयाराप्रवेशो मोक्षाः । एवं विज्ञानमेवा-
त्मैति वदन्ति ।

माध्यमिकास्तु संगता :—

शून्यमेवास्मा । सुप्तोत्थितस्य न किञ्चिदवेदिषामिति पराम-
शति । तत्रैव सुषुप्ती सर्वशून्यतायां सर्वप्राणिप्रवृत्तिदर्शनात् सर्वं प्रियत्वाच्च ,
असदेव सोम्येदमग्रासीदित्यादि (ब्रा० ६।२।१) श्रुतेश्च । शून्यमभावः । तस्मा-
देव सर्वसांवृत्तिकजगदुत्पत्तिः । शून्यमावन्मेवामहानरूपोमोक्षा इति वदन्ति ।

दिगम्बरास्तु -----

जैनमते आत्मानापूर्वमहान् , किन्तु मध्यमपरिमाणवान् ।
देहेन्द्रियादिभ्यो व्यतिरिक्तो देहपरिणाम आत्मा यथा जलादिकं घटादिपात्रे
निदिष्टं तदाकारता सम्पन्ने स्वमात्मापि शरीरे तत्परिणामो भवति । अत्र
यथा वा कन्बुकादिषु शरीरं प्रविष्टं तज्जात्मा देहः प्रविष्टः तदाकारो भवति ।

एवं ह्रस्वतां दीर्घतां महत्त्वं वा प्रतिपद्यमानोऽपि नानिप्यः परिणाममैदोऽपि
द्रव्यस्यानाशात् । स चात्मा सततार्धकमनशीलः कर्मपाशेन बद्धो न संसारकाले
उर्ध्वं गच्छति । सम्यग् ज्ञानेन कर्मबन्धप्रहाणे सततार्धकगतिं लभते । स एव मोक्षः ।

वैशेषिक तार्किक प्रामादरास्तु -----

वैहेन्द्रियादिति रिक्तः कर्ता मोक्षो विप्रः जड आत्मा । स च
ज्ञानगुरुयोगाच्चञ्चत यः सुखदुःखादिसमवायी ज्ञानाधिकरणम् अहं ज नामी-
त्यायनुभवति । सर्वमूर्तसंयोगित्वरूपं विमुत्त्वम् । तद्भावे अपूपरिमाणत्वे देह-
व्याप्यमावात् युग्पत्प्राप्तनानावमगतदुःखादिवेदत्रं न स्यात् । प्रत्यक्षाता च
तस्य न स्यात् । प्रत्यक्षां प्रति महत्त्वस्य कारणत्वात् । साधर्म्यवैधर्म्यां
देहादितिरिक्तत्वेन तज्ज्ञानात् आत्यन्तिक सर्वदुःखोच्छेदो मोक्ष इति वदन्ति ।

माट्टस्तु :-----

तत्र स्वर्गकामो यजेत इत्यादि वाक्ये प्रामाण्यात् कौशिश्वा-
र्थवत्त्वात् इति सूत्रे प्रामाण्याच्च शरीरैरेन्द्रियादितिरिक्तं यागस्य फल मोक्षारं
क्वचित् आत्मानं स्वीकुर्वन्ति । यतः अस्मिन् लोके कृतानां यागादि कर्मणां
यत् फलं स्वर्गादिकं तस्य च आमुष्मिन्त्वात् । यश्च यागस्यकर्ता मोक्षो स एव
तत्फल मोक्ष इति सर्वत्रैव दृश्यते, नहि अन्यः कर्ता अन्यश्च मोक्षो लोके दृश्यते ।
अतः वैहेन्द्रियादि व्यतिरिक्तः आत्मा कश्चन् अभ्युपेतव्यः अस्मिन् मीमांसा
दर्शने वै प्रसिद्धो आचार्यो विधेते तत्र कुमारिल मट्टः प्रामादराश्च । अन्योः
मतानुसारेण प्रसिद्धः मट्ट सम्प्रदायः प्रामादरसम्प्रदायश्च । प्रामादरस्य आत्मा

दैहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नः कर्ता मोक्ता विमुः जड आत्मा । किन्तु माट्टमते
प्रामाण्यमतात् किमपि विलक्षणं आत्मस्वरूपम् । मट्टमते जडो बोधात्मक
आत्मा । तस्यास्ति लेश द्वयम् । चिदंशे न द्रष्टृत्वम् । अचिदंशेन ज्ञानसुखादि-
परिणामित्वमिति वदन्ति ।

सांख्याः पातञ्जलाश्च :---

जनन मरणकरणान् अयुगपद् प्रकृतेश्च पुरुषा बहुत्व सिद्धं इत्य-
नया ईश्वरकृष्णकारिक वा पुरुषास्य बहुत्वमेव प्रतिपादितम् । स च सां-
ख्योक्तपुरुषाः निर्गुणः चेतनः अकर्ता उदासीनः इति । एतेषां मते अचेतनं
प्रधानमेव जातः कारणम् । अचेतनं बुद्ध्यादिकं चेतनं सान्निध्यात् चेतनवदिव
भूत्वा करोति बुद्ध्यादेरेव कर्तृत्वम्, न पुरुषो । पुरुषो प्रतीयमानं कर्तृत्वं
त्वोपाधिकमित्यवगन्तव्यम् । अतो यस्तुतः पुरुषास्त्वक्तेव । उक्तं च ---

अमूर्तश्चेतनो मोक्षी नित्यः सर्वगतोऽक्रियः ।

अकर्तान्निर्गुणः सुखम आत्मा कपिलदर्शने ॥

एवं महर्षिणा कपिलेनापि उपरागात् कर्तृत्वं क्लिप्तानि-
ध्याच्चित् सन्निध्यात् इति सूत्रेणापि द्वयमेव आशयं प्रकटीकृतवान् । सांख्योक्त
पुरुषाः क्षात्रिगुणत्वविवेकिवादिषायत्वासामान्यत्व चेतनत्वाप्रसवधर्मित्वा-
हेतुमत्त्वनित्यत्व व्यापकत्वं साक्षात्त्व केकत्व माध्यस्थत्वोदासीनत्व - द्रष्ट-
त्वाकर्तृत्वादियर्थवानित्यवगम्यते । एवं सांख्योक्त पुरुषाः साक्षी द्रष्टा
चेतनश्च इत्यङ्गी कारात् चिद्रूप एव । एवं नेयायिकाः वैशेषिकाः प्रामाणा-
रादयश्च आत्मानं नित्यं विमुं प्रतिशरीरं भिन्नमिति स्वीकुर्वन्ति । किन्तु

आत्मनः चिद्रूपत्वं नाहङ्गीकुर्वन्ति । किन्तु तेषां मते आत्मा जड द्रव्यम् ।
मनसासंयोगे सति ज्ञानमुत्पद्यते इति ज्ञानात्मनो गुणगुणिभावमहङ्गीकुर्वन्ति ते ।
सांख्ययोगदर्शनयोः पुरुषस्य निर्गुणत्वस्वीकारान्नहि ज्ञानं पुरुषस्य गुणः
किन्तु ज्ञानरूपं एव । निर्गुणवादः न कश्चिद् धर्माः^१ इति महर्षिणा
कपिलेन ज्ञानपुरुषाद्यर्गुणादिगुणभावो प्रत्याख्यातः । एतेषां मते पुरुषस्य
चिद्रूपः किन्तु नानन्दरूपः । एवं ---

संज्ञातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति मौक्तृत्वात् केवस्यार्थं प्रवृत्तिश्च ॥

इत्यादि प्रन्वमिहेतुभिः पुरुषं साधयन्ति । अस्मिन् दर्शने
त्रिविध दुःखात्यन्तनिवृत्तिरेव केवल्यमुच्यते ।

अद्वैतवादिनस्तु -----

अद्वैत एकमेव शब्दं सच्चिदानन्दस्वरूपं पारमार्थिकं व्यापक एवं
विषमात्मानं स्वीकृत्य तत्रैव आधिकशात् सर्वं मपि नामरूपात्मकं जगद्
वैचित्र्यमुपलभ्यते, तदुपाधिश्च मायैव । अत्र विषये मतद्वयं प्रसिद्धमुपलभ्यते । एकं
मतं विवरणाचार्याणां अपरं च वाकस्पतिमिश्र महामागानां तत्र विवरणा-
चार्याणां अपरं च वाकस्पतिमिश्र महामागानां तत्र विवरणकारमते अविषयायाः
वाच्यस्तु शुद्धं ब्रह्मैव तथाहि यथा -----

१- सोऽप्यु० १।१।४६ ॥

२- सांख्य का० १७ ॥

आश्रयत्वविषयत्वमागिनी निर्विभागचित्तेवकैवल्ये ।

पूर्वसिद्ध तमसो हि पश्चिमानाश्रयो भवति नापि गौचरः ॥ इति

तत्र असंख्यं चैतन्यमेव अविद्यायाः आश्रयो विषयोऽपि यतः
पूर्वसिद्धस्याज्ञानस्य पश्चाद् भावीजीवः नाप्याश्रयो नापि विषयो एव
वाचस्पति मित्र मते तु जीवाश्रितैवाकिया ब्रह्म विषयिणी । अन्योन्याश्रय
परिहारस्तु अनादित्वात् कर्तव्यः । अद्वैत वेदान्ते -----

जीव इतो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा ।

अविद्या तच्चित्तोयगिः षडस्माद्व्यमनादयः ॥

इत्थमेवं षाण्णां अनादित्वमप्युपगम्यते । अनादित्वन्व प्रागभावा
प्रतियोगित्वं एवं वार्तिकं कृद्भिः भुरेश्वराचार्यैः आमासवादः वाचस्पत मित्रश्च
अवच्छेद वादो स्वीकृतः । एवं प्रकारेण वेदान्त शास्त्रे प्रस्थानत्रयं नितान्तं
प्रसिद्धम् । एवं त्रिष्वपि स्थानेषु परस्परं विरोधस्य प्रतीयमानैऽपि चरम ता-
त्पर्ये एतेषामाचार्याणां परस्परं वैमर्त्यं नास्ति, यतः शास्त्रेषु प्रक्रिया भेदे-
रविद्या

च ।

यया यया भवेत्पुंसा व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि ।

सा चैव प्रक्रिया ज्ञेया साध्वी सा चानवस्थिता ॥ इति ॥

इत्यादि श्रुत्युक्तीः सर्वे विवादाः शास्त्र सम्प्रता एव ।

आमासवादः -----

तत्र सवरूपतो मित्याभूतं प्रतिविम्बमिति वाद आमास वादः^१
 इत्येवंगोड ब्रह्माज्ञन्द स्वामिनः आमासवादस्य लक्षणं उक्तवन्तः । एवं आमास
 वादे जीवः परमात्मनः आमास एव सम्पद्यते । उक्तञ्च मावत्पूज्यपादिः शङ्कराचार्यैः^२
 आमास एव चैषा जीवः प्रख्यात्मनः जलसूर्यकादिवत् प्रतिपत्तव्यः^३
 इति । एवं जीवेशावामासौन करोति माया वा विद्या च स्वयमेव भवति^४
 इयं श्रुतिरपि आमासवादे प्रमाणम् । अनया श्रुत्या शुद्धतत्त्वमाश्रिताऽनिर्वचनीया,
 शुद्धसत्त्वगुणप्रधानतया मायेति, मलिनसत्त्वगुणप्रधानतया विद्यात्युच्यते । एवं
 मायायां प्रतिफलितश्चिदामासो तां मायां वशीकृत्य ईश्वरौ भवति । एवमवि-
 द्यायां प्रतिफलितः अविद्या वशीभूतः चिदामासः जीवः इति उच्यते । उक्तं च
 प्रन्वदश्यां विद्यारण्य स्वामिना ----

सत्त्वशुद्धिं विशुद्धिम्यां मायां विद्यां च ते मतं ।

माया विम्बो वशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः ॥

अविद्या वशगरस्त्वन्यस्तद्विचित्र्यादभेदा ॥ इति ॥

१- न्याय०, पृ० - ८६ ॥

२- ब्रह्मशा० मा० २।३।५० ॥

३- नृसिंहो ६ खण्डे ॥

४- पञ्च० १।१६।१७ ॥

यथा लोके एकस्यैवाकाशस्य महाकाशः, घटाकाशः, मेवाकाशः
जलाकाश इति भेदेन चतुर्धा भवति, एवमेव एकस्यैव चैतन्यस्य ब्रह्मचैतन्यं इदं स्थ
चैतन्यं ईश्वर चैतन्यं जीव चैतन्यत्वं इत्थेवं चातुर्विध्यम् । तदुक्तम् ---

कूटस्थो ब्रह्म जीवेशावित्येवंविच्यतुर्विधा ।
घटाकाशो महाकाशो जलाकाशतम्रसं यथा ॥ इति ॥

अत्रैवं बोध्यम् - स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरधिष्ठानमूर्तं चैतन्यं कूटस्थम्,
नित्यच्छिन्न चैतन्यं ब्रह्म, मेघस्थललक्षणोऽपि बुद्धिवासनाविशिष्टमायायां प्रति-
बिम्ब ईश्वरः, शरीररूप घटे बुद्धिरूपजले यश्चैतनस्य प्रतिबिम्ब संजीव
प्रतिशरीरं बुद्धीनां वेचित्र्यात् तद्गतविदामासत्वापि भेदः । एवं जीवभेदेनैव
सुक्ष्मदुःखयोर्व्यक्त्योपपत्तिः । एवं उक्तं नियमानुसारेण आमासस्यापि मिथ्या-
त्वमेवाभ्युपगन्तव्यम् । उक्तं च मधुसूदनसरस्वतीभिः - आमासस्यापि जहा-
जहविलक्षणत्वेनानिर्वचनीयत्वमिति । एवं विद्यारूपस्यापि मिथ्या-
सत्त्वस्य मिथ्यात्वात् इति मायिकोऽयं विद्यामासः इति ।

-
- १- पन्च० ६। १८ ॥
२- पन्च० ६। २२ ॥
३- पन्च० ६। १५६-१५८ ॥
४- पन्च० ६। २३ ॥
५- सिद्धि०, पृ० ८८ ॥
६- पन्च० ७। १५ ॥
७- पन्च ७। २१७ ॥

कृतीत्वादीन् बुद्धिधर्मान् स्फूटयस्थित्वात्मरूपताम् ।
दधद्विमाति पुरतः बामासोऽतो प्रमो भवेत् ॥

इत्येव क्रमेण सर्वत्रैवामासस्य मिथ्यात्वं मायिकत्वं बहुविधं
प्रपञ्चितम् । एवमेव विवर्णाचार्यं सम्मतं प्रतिबिम्बवादोऽपि विचारणीयः ।

प्रतिबिम्बवादः :---

तत्र प्रतिबिम्बवादस्य हृदं तावत्तद्वापं ब्रह्मनन्दस्वामिना स्वकीय
ग्रन्थे कृतमस्ति, यत् स्वरूपतः सत्यं प्रतिबिम्बत्वरूपेण मिथ्याभूतविम्बमेव प्रति-
बिम्बमिति वादस्य प्रतिबिम्बवादत्वम्^१ एवं प्रतिबिम्बलक्षणं तु^२ उपाध्यन्तर्गत-
त्वप्रतोयमानत्वे सत्यापाधिकमरिच्छेदशून्यत्वे च सति बहिः । स्थित स्वरूपत्वं
प्रतिबिम्बत्वम्^३ । बिम्बत्वन्व^२ उपाध्ययनन्तर्गतत्वे सत्युपाध्यन्तर्गतस्वरूपाभिन्न-
त्वमिति^३ विम्बप्रतिबिम्बयोर्लक्षणं प्रतिपादितम् । एवमान्तः कारणभिन्न-
त्वेनैव जीवस्यभिन्नत्वम् । एवं जीवेश्वरयोः एकमेव उपाधिभूतमज्ञानं तन्निमित्तमेव
ईश्वरस्य ईश्वरत्वं जीवस्य जीवत्वम् । उक्तं च ईश्वरत्वं जीवत्वं उपाधिद्वयक-
ल्पितम् । ईश्वरस्यापाधि माया जीवस्योपाधिरविद्या । यद्यपि ईश्वरयापि
उपाधिः मायैव तथापि मायारूपोपाधि कृता दोषाः ईश्वरं नायन्ति, किन्तु

१- पन्व ८।५२ ॥

२- जो० व० ४।६३ ॥

३- अ० ब्र० स०, पृ० २०२ ॥

जीवै एक उपाधैः प्रतिबिम्बपदापातित्वात् । यथा स्वान्तर्गतत्वं मलिनत्वा-
दिकं दर्पणौ एव न तु बिम्बमूले मुखे, एवमेव पूर्णानन्दो नास्तिः न माति
इत्यादि व्यवहारं अविद्या प्रतिबिम्बे जीवे एव जनयति न तु बिम्बमूले
ईश्वरौ । अतः जीवः एव प्रतिबिम्बः न ईश्वरः । लोके तावत् तत्त्वमस्या-
दिवान्मनसि लक्षणाया जीवेश्वरयामेदस्थ बाधितत्वात् । लोके प्रतिबिम्बस्य
प्रमत्त्वेऽपि मदीयं मुखमिति प्रत्यभिज्ञा भवति । यथा हृदं रजतमित्यत्र प्रतीय-
मानं यद्रजतं मिथ्यैव, भेदं रजतमिति ज्ञानेन रजतस्य बाध्यत्वात्, तथा क्व
मदीयं मुखमित्यत्र भेदं मुखं हत्येवं न स्वरूपस्य बाधः । किन्तु मात्रमुखमिति
देशस्य चान्धमात्रस्यैव बाधः । अतः मदीयमिदं मुखमित्यादि ऐक्य प्रत्यभिज्ञायाः
न प्रमत्त्वा सिद्धिः । एवं उपाधिभूतस्याज्ञान नाशं सति बिम्बमूले न्येवाक-
शिष्यते ।

अतएव उक्तम् ---

विमैदजनकेऽज्ञाने नष्टे ज्ञानबलान्मुने ।

आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्त कः करिष्यति ॥

एवं ---

‘कायोपाधिर्यं जीवः कारणोपाधिरेश्वरः’ इत्यस्मिन्
पदोऽपि मायायां प्रतिबिम्बः ईश्वरः अन्तः कारणे प्रतिबिम्बो जीवः इत्येव

१- ल० ब्र० प०, पृ० - २०२ ॥

२- त्रि० ज० ना० ४८ ॥

प्रतिबिम्ब वादः एव समर्थयति । एवं विवरणाचार्यैः प्रतिबिम्बवादस्य समर्थनं महतायासेन कृतम् , तत्र वाचस्पतिमिश्राः इत्थं वदन्ति गन्धरुपरसादीनां किदृशी प्रतिबिम्बता इत्येवमतमनुश्रित्य निरुपस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासंभवः इत्युक्त्वा घटाकाशादिदृष्टान्तेन अवच्छेदनादस्य दृष्टान्तरूपेण प्रतिपादनं कृतवन्तः ।

अवच्छेदवादः :—

वाचस्पति मिश्रमते, तु अविद्या जीवाश्रिता न ब्रह्माश्रिता, जीवा-
श्रिता अपि अविद्या ब्रह्मविषयिणी अतः एतन्मते ज्ञान विषयीकृतं चैतन्यमीश्वरः
ज्ञानाश्रयीभूतं च जीवः इत्येवं क्रमेण तयोः स्वरूपं विवेचितम् । एवमविद्यायाः
आश्रयो द्विविधा भवति -एकोऽध्यासेन, अपरश्चाञ्छायत्वेन । आध्यासिक सम्ब-
न्धेन अविद्यायाश्चो ब्रह्मैव । किन्त्वाञ्छायतासम्बन्धेन नहि ब्रह्मणि अविद्या
तिष्ठति , ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात् । अतएव जीवे एव अविद्या आच्छाद्यता सम्ब-
न्धेन तिष्ठति । अतएव अविद्यायां अमानापादकत्वमसत्त्वापादकत्वं च द्विविध्य-
मुपपद्यते ।

एवं निरुपस्य परब्रह्मणः प्रतिबिम्बस्यासंगत्वात् अन्तःकरणा-
वच्छिन्नं चैतन्यमेव जीवः अनवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरः , इत्यवच्छेदवादिनां मतम् ।
अतएव जीव एव स्वात्मांशे कर्तृत्व मोक्तृत्वादिकं कार्यकारणदिकं संसारित्वं
सर्वानर्थं संसारान् च आत्मनि आरोप्य अहं कर्ता अहं मोक्ता अहं सुखी, अहं
दुःखी , इत्यादि व्यवहारं जनयति । अतः भगवत्पूज्यपादिः शंकराचार्यैरपि --

सत्यमेवेत् पर स्वात्मा देहेन्द्रियमज्ञोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः
शरीरे हत्युपन्वयते । यथा घटकरकाधुमाधिक्षादपरिच्छिन्नमपि नमः परि-
च्छिन्नवदवमासते तद्वत् हत्यवच्छेदवादः सम्यग्रूपेण प्रतिपादितः । अतएव
उक्तं गीढपादकारिकायाम् —

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तथा जीवो नमोपयः ॥ इति ॥

वचनमुत्सृत्य सर्वगतमपि चैतन्यमन्तः करणेन अवच्छिन्नं एवं
अन्तः करणावच्छिन्नो अविद्या वच्छिन्नो वा जीव इति आचार्य वाचस्पति-
मिश्रेभ्योऽवच्छेदपदा एव रोचते । एवं च अस्मिन् पदोऽज्ञाननानात्वाद् जीव-
नानात्वं स्यादज्ञानीपक्षिततया जगदुपादानत्वादित्य तत्त्वज्ञाने नापरस्य
प्रपञ्चानुच्छेद इति प्रपञ्चमैदोऽप्रस्तूयते । ईश्वरस्य च संप्रपञ्चजीवाविषाधि-
ष्ठानत्वेन कारणत्वोपचारात् अयमेव वावच्छेदकादः ।

एवमन्तःकरणेऽवच्छिन्नत्वस्य जीवत्वं कर्तृभोतसमयोस्त्व
तत्रान्तःकरणवच्छेदवैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृत्यागमप्रसङ्ग
इति अवच्छेदमात्राज्जीवत्वस्वीकारे घटावच्छिन्नस्यापि जीवत्वं प्रसज्येत, अन्तः
करणस्य स्वच्छत्वात् तदवच्छिन्नस्यैव जीवत्वमिति चेत् परिच्छेदे स्वच्छत्वा-

स्वच्छत्ववृत्तिविशेषा नुपपत्तेः, प्रतिबिम्बग्राहित्वमात्रविशेषोपलब्धस्वीकारे ह-
ठात् प्रतिबिम्बवादस्वीकारापत्तिश्चेत्यालोचका अस्मिन्नप्यश्रुतिं प्रदर्शयन्ति ।

वस्तुतस्तु प्रतिबिम्बवादे, अवच्छेदवादे, आमासवादे वा नाद्वैतिना-
मत्यन्तमाग्रहः तेषां बालबोधनार्थत्वात् । किन्तु यथा किञ्चिद्विकारमन्तरेण
कुन्तीपुत्रे ज्ञानवशाद् राधापुत्रत्वं प्रमः, तथा ब्रह्मैव किञ्चिद्विकारं विनाशक-
या अनाद्यविद्यावशाज्जीवमावमापन्नसद् विवर्तनं मुख्यत इत्येव परमार्थः । तदुक्तं
बृहदारण्यकभाष्ये पुण्यपादैः शङ्कराचार्यैः - ब्रह्मैव स्वाविध्या संसरति, स्वावि-
ध्या मुख्यतै च इति । वार्तिककारेणाप्युक्तम् ---

राज्जुनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधमात्रो निवर्तते ।

यथैवमात्मनोऽस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ इति

अथैव एकजीववादाल्थः मुख्यो वेदान्त पदाः ।

एवं अवस्थात्रयवत्त्वं जीवत्वम् । अतएव जीवस्यैव तिस्रः अवस्थाः
जागृद् स्वप्न सुषुप्तादयः भवन्ति, न ईशकथं । एवमपि जीवस्य त्रैविध्यमुपकर्तते
स्वोपाध्यवान्तरं भेदेन विवर्तजसं प्राज्ञं भेदात् । तत्र अविधान्तः कारणस्थूलशरी-
राभिमानरहितो अविद्योपहितः स्वप्नाभिमानो तेजसः । शरीरान्तः क-
र्माभिमानरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नो विद्यामात्रोपहितः सुषुप्त्या-
भिमानो प्राज्ञः । एवमेव पञ्चदश्यामपि द्वयं तावत् जीवस्वरूपं वर्णितम् ---

चेतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ।

चिच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्सङ्घो जीव उच्यते ॥

अस्यायमर्थः -- यदधिष्ठानं लिङ्गदेहकल्पनाधारमूतं यच्चैत-
 न्यमस्ति, यश्च तत्र कल्पितो लिङ्गदेहः, यश्च तस्मिन् लिङ्ग देहे वर्तमानश्च-
 दाभासस्तत्सङ्घः, तेषां त्रयाणां समूहो जीवशब्देनोच्यते इत्यर्थः। तत्र ता-
 वदयं जीवः प्रतिबिम्बः आभासा वा भवेत्, किन्तु स जीवः किम् परिमाणः ?
 इत्येवं तावत् अत्र विचारणीयो विषयः यत् अयमात्मा केवल निर्गुणः निरा-
 कारः अद्वितीय, निरवच्छिन्न एव इत्या बोध्यते न चास्यात्मनः अपु परिमाण-
 त्वं यतः आत्मनः व्यापकत्वात् यतः अपुवादे वहवः दोषाः समायान्ति ।
 अतः दोषानव्याप्ता व्यापक पदाः एव आदीयते, तथा च अस्मिन् पदोऽस वा
 स्या महानजं सर्वगतश्च नित्यः इत्यादि श्रुतिभिः जीवस्याणुत्वं निषिध्यहेतु
 अस्थूलमनणुस्त्वमदीर्घम् (बृ० ३।४।८) न च परः एव आत्मा बाध्यते, आभिः
 प्रतिपेरिति युक्तं जीवब्रह्मणोरभेदात् न च साक्षाद्गुणत्ववाधिका श्रुतयः उपर-
 ओरन् इति वाच्यम्, तासां श्रुतीनां बुद्ध्याधुनाधिगुणैनाणुत्वव्यपदेशे तात्पर्य-
 स्यापवारणात् । श्रूयते च बुद्धेर्गुणैनात्मगुणैर्न चैव आराग्रमानोऽध्यक्षरोऽपि
 दृष्टः अत्र बुद्धिगुणैर्न आत्मगुणैर्न - शरीरगुणैर्न वा आराग्रमात्रतां दर्शयति ।
 अथवा बुद्धिगुणैर्न तद्वद्विद्यासेनाराग्रमात्रताम् अपुत्वम्, आत्मगुणैर्न देहधर्माध्या-
 सैन च अवरतां परिच्छिन्नतां दर्शयति श्रुतिः न तु स्वमेव अपुर्वा ब्रह्मणोऽवरो
 वा जीव इति । एवन्वाणुत्वं ब्रह्ममेदश्चेत्युभयमोपाधिकमेव । स्वतोऽपरिच्छिन्न-
 स्यैकस्य व्यापकस्यात्मनो बुद्ध्यादिगुणोपाधिकत्वाद् घटमपि कमलिकादिवशा-
 दाकाशस्यैव परिच्छिन्नत्वादिव्यपदेशः सिद्ध्यति, अथवा अवरोऽपि न विद्यते परः
 श्रेष्ठः परः यस्मात् स असावपरिच्छिन्नोऽपि बुद्ध्यादि गुणोपाधिना दृष्टो
 व्यपदिश्यते इत्यर्थः । अतएव श्रूयते ----

वालाग्रशतभागस्य शतघा कल्पितस्य च ।

मागो जीवः सविज्ञेयः स चानत्याय कल्पते ॥ इति ॥

अत्र स्वतो व्यापकस्य बालाग्रशतमागशतवा कल्पितस्येत्युक्तम् ।
न तु स्वत एव तथा । कल्पना चीपाधिमिरैव भवति । स्फुटयेव श्रुत्या कल्प-
तापुत्वमुच्यते जीवस्य । न तु क्वं कल्पनमिति चेत् आनन्त्याय, अनन्तभावं
ब्रह्मात्मतां प्राप्तुमित्यर्थः । परमार्थतः स्वतोऽनन्तम्यापि जीवस्य आनन्त्या-
वाप्तिः गैर्यकादिप्राप्तित्वद बोध्या । अत्रथा परमार्थतोऽपीरात्मनः कश्च-
नन्तत्वप्राप्तिः स्यात् ।

न च गगत् प्रपत्तिरेवापीरपि जीवस्यानन्त्यप्राप्तिरिति
वाच्यम्, तथा सति मात्रप्रधाननिर्देशोऽसंगतः स्यात्, अनन्तं प्राप्नुयादित्युच्येत ।
न चानन्त्याय अविनाशित्वेति धौऽयुक्तः, जीवस्यापि अविनाशित्वात्, श्रुतेर-
नुवादकप्रसङ्गात् । यवि च पूर्वोक्तीत्या प्राप्तिप्रापणमेवान्न बोध्यते
अविनाशित्वस्येत्युच्यते तदा आनन्त्येत्यस्यापरिच्छिन्नत्वाय महत्त्वायेत्यर्थोऽपि
मदुक्तो मुक्त एव । महत्त्वबोधकश्रुत्यनुरोधात् । न चानन्त्यमेवौपचारिकम् ।
उपपादितत्वेतद् औपाधिकमपुत्वं जीवात्मनः श्रीशङ्करभगवत्पादैः तदगुणसा-
रत्वात् तद्व्यपदेशः प्राप्तवत् इति सूत्रे माय्य । तथाहि - तस्याः बुद्धेर्गुणः
सुखदुःखादयः सारः प्रधान यस्य आत्मनस्तत्त्वात् तद्व्यपदेशः कर्तृत्वसुखित्वदुःखि-
त्वादिव्यपदेशो न तु विभीष्टात्मनः स्वगुणेन ।

एवञ्च सति बुद्धिगुणेनैव परिच्छिन्नवदामासमानस्यात्मन उत्क्रा-
न्त्यादयोऽपि सुतरामुपपद्यन्ते । यथा घटे नीयमाने तदवच्छिन्नाकाशोऽनीयमा-

एवं स्वतो व्यापकस्य बालाग्रशतभागशतवा कल्पितस्येत्युक्तम् ।
न तु स्वत एव तथा । कल्पना चोपाधिमिरैव भवति । स्फुटयेव श्रुत्या कल्प-
तापुत्त्वमुच्यते जीवस्य । न तु क्व कल्पनमिति चेत् आनन्त्याय, अनन्तभावं
ब्रह्मात्मतां प्राप्तुमित्यर्थः । परमार्थतः स्वतोऽनन्तभ्यापि जीवस्य आनन्त्या-
वाप्तिः गेयकादिप्राप्तवद बोध्या । अन्त्रया परमार्थतोऽपौरात्मनः कथ-
नन्तत्त्वप्राप्तिः स्यात् ।

न च भगवत् प्रपत्तिरेवापौरपि जीवस्यानन्त्यप्राप्तिरिति
वाच्यम्, तथा सति भावप्रधाननिर्देशोऽसंगतः स्यात्, अनन्तं प्राप्नुयादित्युच्येत ।
न चानन्त्याय अविनाशित्यर्थोऽयं युक्तः, जीवस्यापि अविनाशित्वात्, श्रुतेर-
नुवादकत्वप्रसङ्गात् । यदि च पूर्वोक्तरित्या प्राप्तप्रापणमैवात्र बोध्यते
अविनाशित्वेत्युच्यते तदा आनन्त्येत्यस्यापरिच्छिन्नत्वाय महत्त्वायेत्यर्थोऽपि
मदुक्तो मुक्त एव । महत्त्वबोधकश्रुत्यनुरोधात् । न चानन्त्यमवधारिकम् ।
उपपादितत्वेतद् उपाधिकमपुत्वं जीवात्मनः श्रीशङ्करभगवत्पादेः तदगुणसा-
रत्वात् तद्व्यपदेशः प्राप्तवत् इति सूत्रे माय्य । तथाहि - तस्याः बुद्धेर्गुणः
सुखदुःखादयः सारः प्रधानस्य आत्मनस्तत्त्वात् तद्व्यपदेशः कर्तृत्वसुखित्वदुःखि-
त्वादिद्वयपदेशो न तु विभोरात्मनः स्वगुणैर्न ।

एवञ्च सति बुद्धिगुणैर्नैव परिच्छिन्नवदामासमानस्यात्मन उत्क्रा-
न्त्यादयोऽपि सुतरामुपपन्नैः । यथा घटे नीयमाने तदवच्छिन्नाकाशोऽनीयमा-

नोऽपि तथा व्यपदेशमाकु, तथा बुद्ध्यादिलिङ्गस्य उत्क्रमणे गती आगती वा
 अपरिच्छिन्नस्यापि जीवात्मन उत्क्रान्त्यादिव्यपदेशः । यागदात्मदर्शनं बुद्ध्या-
 दिगुणयोगस्य सत्त्वात् जीवस्य संसारित्वं न निवर्तते । आत्मनिश्चयात् नि-
 वर्तते । स च बुद्धियोगः शुष्णुप्तिप्रलययोः शक्त्यात्मना सन्नपि निद्रादिप्रति-
 बन्धनात् नाभिव्यज्यते प्रबोधे प्रसवे चाभिव्यज्यते पुस्त्यादिवत् । बुद्धिरन्तः
 करणम् । अदृष्टपरिपाककादाचित्कत्वात् शक्तिप्रतिबन्धाद् वा विमोक्ष्यात्मनो -
 ऽन्तः करणस्य नित्यं सन्निधानेऽपि न नित्यापलब्ध्यनुपलब्धी प्रसज्येत ।

न चान्तःकरणमेव तर्हि व्यर्थम्, इन्द्रियविषयात्मकान्निधानाद्
 वस्तुपलब्धिः, अस्मिन्निधानात् शक्तिप्रतिबन्धाद् वा अनुपलब्धिरुपपन्नैति वाच्यम्,
 श्रुत्युक्तिभिरन्तःकरणस्योपपन्नत्वात् प्रामाणिकत्वाच्च । तथाहि आत्मनो-
 ऽविक्रियत्वात् शक्तिप्रतिबन्धो न युज्यते । निर्धर्मकत्वाच्चात्मनः शक्तिरुपधर्म-
 स्यामावात् । नापीन्द्रियस्य शक्ति प्रतिबन्धो युज्यते । तस्माद् विष्येन्द्रिया-
 विसंनिधानेऽपि यस्योपधानानवधानाभ्यामुपलब्धिरनुपलब्धश्च भवतः, तन्मनो -
 ऽवश्यमप्युपगन्तव्यम् । अनप्युपगते हि मनसि युगपदेन कौयत्नविवरपि प्रसज्येत ।
 श्रुतिरपि मनः सद्भावं वदन्ती तस्य प्रतीन्द्रियमुपयोगं निर्वीकृतं मनसा ह्येव
 पश्यति मनसा शृणोति । न चान्तःकरणस्य वैयर्थ्यं, तदन्ङ्गीकारे विषयेन्द्रि-
 यात्मनां संयोगे सति अस्ति मनसि नित्यमेव उपलब्धिरनुपलब्धिरपि स्यात् । अतः
 मनः अवश्यं स्वीकर्णीयम् । आत्मनोऽणुत्ववादिनापि अन्तःकरणं अप्युपगन्तव्यमेव

युगपदनेकानान्यथानुपपत्त्या नित्योपलब्ध्य अनुपलब्धान्यथानुपपत्त्या च एवं
तद्गुणमादायेव उत्क्रान्त्यगत्यादीनामात्पत्ती जीवात्मनोऽणुस्यैव न किञ्चिद्
प्रमाणम् । अतएव, उद्वेगसिद्धि ग्रन्थस्य मंगलाचरणे विष्णुर्विकल्पोऽजितः
इत्युक्तम् । चन्द्रिकाकृद्भिः विष्णुरित्यस्य व्यापकं जीवरूपं इत्येव व्या-
स्थानं कृतम् अतः जीवः व्यापकः एव नाष्टुरिति । जीवस्याप्युत्पत्त्य पक्षो
सकलशरीर व्यापि वैदनानोपपद्येत सकलशरीरव्याप्त्यमाधात् ।

ननु सकलशरीरव्यापित्वस्य व्याप्यत्वादुपपद्येत इति चेत् तर्हि एकदेशे
कष्टकृतोदनेऽपि सकलशरीरगतवैदनाप्रसज्येत । न च मन्दाकिनीशीतजलाकाहन
जन्यसर्वशरीरव्यापिशैत्योपलब्धिपक्षे कष्टकृतोदने सर्वव्यापि वैदनानुमयते । वन्दन-
विन्दुवत् इत्यं दृष्टान्तोऽपि विषमः । वन्दनस्य सावयवत्वा दवयवसंचारेण
कदाचिद् व्याप्तिरसम्भवोऽपि निरवयवस्यात्मनस्तथाऽसम्भवात्तर्हि जीवात्मनः
सावयवत्वे प्रसङ्गमस्ति । तथा सति तस्यानित्यत्वादुत्पत्तिविनाशो ध्रुवं प्रस-
ज्ययाताम् ।

नवतस्योत्पत्तिविनाशो द्रव्यते । नात्माऽनित्यत्वाच्च ताम्यः
इति सूत्रे तदुत्पत्तिरादिष्टा । अविकृत एवात्मा अन्तः करपोपाधिपरिवेशान्जीव-
त्वमापन्न इति युक्तम् । शरीरेकदेशवर्ति चन्दनगन्धो गुणः सर्वशरीर व्यापीति
न युक्तम् । न हि गुणो गुणिनं विद्यमान्यत्र सम्भवति न युक्तम् । न हि
गुणो गुणिनं विद्यमान्यत्र सम्भवति । अन्यथा घटरूपमपि घटव्यतिरेकिणोप-
लभ्येत अत्र प्रदीपप्रमावदिति दृष्टान्तोऽपि न समीचीनः । तर्हि प्रदीपस्य प्रमा
प्रदीपवत् अपितु द्रव्यमेव तत् । सा संकोचविकारशालिनी प्रमा प्रदीपाद् निष्का-

अथवैजसो भिन्नमेव द्रव्यं प्रविरलाक्यवं तेजो न गुणः । न च तस्मापि दृश्यन्त-
ता युज्येतैति वाच्यम्, दाष्टीन्तै तस्मात्सम्भवात् । न हि जीवस्य चैतन्यं गुणः,
चैतन्यस्य जीवरूपत्वात् । न हि चैतन्यं जीवाद् भिन्नमस्ति । न च जीवस्यैव
ज्ञानरूपत्वे न हि विज्ञातुर्विज्ञातैर्विपरिलोप इत्यादि श्रुतिविरोधा इति वाच्यम्,
तस्या अपि श्रुतैस्तु द्विगुणमादायैवोपपत्तिः । प्रतिबोधविवक्षितं क्वचित्प्रत्ययादिना प्रति-
वृत्तिचैतन्योपलब्धेः प्रतीत्यादितत्त्वात् । किन्तु, विज्ञातुर्विज्ञातैरित्यत्र विज्ञात्रभिन्न-
विज्ञातैर्विज्ञातृभिन्नविज्ञातुरिति वार्थस्य सम्भवात् । "राहोशिरः" इत्यादिवद्
मैद अपि दाष्टीश्रवणात् ।

किन्वात्मनोऽप्युत्वे तासदिन्द्रिय युक्तमनसा सह तत्तद्विषयेषु
शीघ्रगमनशालित्वं मन्तव्यम् । अन्यथा नेत्रेषु संयुक्तः श्रोत्रयोः संयोगमावच्छब्दो
यत्नविघ्नः स्यात् । गमनशालित्वे च क्लृप्त्वादिनियत्वापत्तिः स्यात् । हृदिस्थत्वे
तस्य सर्वेन्द्रियविषयादि संयोगमावाद्भावादेरनुपलब्धिप्रसङ्गात् । गुणव्याप्ति
पदास्य निरस्तत्वात् तस्मात् प्राज्ञस्य परमात्मनोऽप्युत्तमत्वव्रीहियवमात्रत्वादेः
प्राप्तामयत्वमनोमयत्वादेश्वोपपत्तिर्यथोपाधिभेदात् क्रियते । एवं जीवात्मनोऽप्य-
प्युत्वादिद्वयपदैशोऽन्तः करणीयाविमादायेव क्रियताम् । जीवस्याप्युत्पत्तौ
न श्रुतिसम्मतो न वा युक्तिः सिद्धः । अत्र च श्रुतयः प्रमाणम् आत्मा नित्यः
सर्वगतः नित्य शुद्ध बुद्ध युक्तरूपः सरद्रुहमरुपेकरसः इत्येव श्रुतिषु श्रूयते
आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः स वा एवमहान्नः अननित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः आत्मनः जीवात्मनः व्यापक-
त्वमेव सिद्ध्यति ।

मध्यमतैजीवस्वरूपम् :-

अत्रोच्यते मध्यमतानुयायिभिः देतवादिभिः मध्यमतमादाय जीवस्वरूपं विमृश्यते । तत्र जीकृत्वं तु अणुपरिमाणवत्त्वैसति सुखदुःखाद्याश्रय-
त्वैसति सर्वं व्यापि कार्यकारित्वम् । मध्यमते जीवोऽणुः परमात्मा व्यापकः ।
तत्र च श्रुतिप्रमाणम् यदास्मात्क्षरीरात् उत्क्रामति सहेवैतः सर्वैरुत्क्रामति
चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति एवन्व तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्यै लोकाय कर्मणो
आसां श्रुतीनां जीवस्याणुत्वमेव सिद्ध्यति ।

यदुक्तं अत्रैत वादिभिः जीवो नाणुकिन्तु व्यापकः स वा एषा
महानज्ज् आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः इत्यादि श्रुतिप्रामाण्यानुरोधात् इति
तन्न समीचीनं कुतः जीकृत्याणुत्वात्, जीवो अणुपरिमाणः एव नवमहसपरि-
माणः नापि मध्यमपरिमाणः पूर्वनिरस्तत्वात् अणुपदमेव श्रुतयः प्रति-
प्राप्त्यन्ति तथाहि अणुरेवात्मा बालाग्रशतमागस्य बतथा कल्पितस्य च ।

मागो जीवः स विज्ञेयः स चानत्याय कल्प्यते । यीत तथा च
अनुमानम् - जीवो न व्यापकः उत्क्रान्तिमत्त्वात् गतियत्वात् क्रियावत्त्वाच्च
साशरीरवत् । अत्र न आत्मनः व्यापकत्वं एषो अणुरात्रा चैतसा वैदितव्यः,
यस्मिन् प्राणाः पञ्चधा संनिवेश, अथ च आराग्रमात्रोध्यवरोप्यदृष्टः इत्यादिना
जीवस्याणुपरिमाणत्वमेवागम्यन्ति । जीवस्य व्यापकत्वे इमाः श्रुतयः विरुध्य-
रन् । तत्र उत्क्रमणं मरणं अवलतोऽपि जीवस्य देहस्वाम्यदिवृत्योपपद्यते ।
तथापि गत्यागती तु अमध्यमपरिमाणस्य तस्माणुत्वे सत्येव उपपद्यताम्,
नान्यथा ।

न च जीवस्यापुत्वं स्वीकारे स वा एषा महानज आत्मा
इत्याया महत्त्वबोधिकाः श्रुतयः बाध्यन् इति वाच्यम्, तासां श्रुतीनां परमा-
त्मपरिमाणबोधिकत्वात्, परमात्माधिकारे एव पठितत्वात् ।

अपि च साक्षादेव जीवस्यापुत्वं श्रूयते - एषोऽणुरा मा
चेत्सा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविशेष्टो अत्र प्रापसम्बन्धा जीवा-
त्येव गम्यते न परमात्मा । तथा च उन्मानादपि जीवात्मनः एव अपुत्वं गम्यते-
'बालाग्रशतभागस्य' ^१ आराग्रमात्रोद्भूयैवरोऽपि दृष्टः तस्मादणुरा मा । न चा-
पुत्वं तस्य शरीर्यापित्वामावात् सर्वाङ्गीशेत्यामुपलब्धिर्न स्यादिति वाच्यम्,
चन्दनविन्दुवत्तथा सम्भवात् । यथा शरीरे केशस्थचन्दनविन्दुः सकलशरीर व्यापिन-
माह्लादं जनयति, तथा अणुरात्मा एकदेशस्थोऽपि सकलदेह व्यापिनी शेत्यामु-
पलब्धिं करिष्यति । इति एषा आत्मा स वा एषा आत्मा हृदि (तु०
४।३।७) इत्यादि श्रुतिभ्यो हृदि अवस्थानमपौरुषेण त्मनो गम्यते ।

यदि च सावयवस्य चन्दनविन्दोरणुसंखारेण देहव्याप्तिः सम्भ-
वति, न तु निरवयवस्य जीवात्मन तथा सम्भवतीत्युच्यते, तदा मणिदीपकवत्तथा
व्याप्तिस्तम्भवो द्रष्टव्यः । तथाहि, यथा मणिदीपादिः प्रकोष्ठैकदेशवती अपि

-
- १- मु० ३।१।६ ॥
२- इवे० ५।८ ॥
३- इवे० ५।८ ॥
४- प्रह्नन० ३।६ ॥
५- वृ० ४।३।७ ॥

स्वगुणप्रमाद्वारा सर्वं वैश्यामिव्याप्य तिष्ठति, तथैव हृदिस्थोऽपि अणुरात्मा स्वगुणेन चैतन्येन सकलशरीरमभिव्याप्य तिष्ठति । एवञ्च धर्मिमूक्तज्ञानस्य जीवात्मन एकदेशस्थत्वेऽपि अणुत्वेऽपि तस्य धर्ममूक्तस्य ज्ञानस्य चैतन्यस्य सकल-शरीर व्यापित्वं स्वीक्रियते ।

न च गुणिव्यतिरेकेण गुणस्यान्यत्र वृत्तिः कथं स्यात्, न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यतिक्रमेणान्यत्र वर्तमानो दृश्यते इति वाच्यम्, व्यतिरेकस्य गन्धवद् द्रष्टव्यत्वात् । यथा गुणस्यापि गन्धस्य गन्धवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति, तथा अणोरपि सतो जीवस्य व्यतिरेकेण चैतन्यगुणस्य वृत्तिर्भविष्यति । एवं च सत्तिगुणो नाश्रयविश्लेषा युक्तो गुपत्वाद् रुपादिवदिति न युक्तमनुमानं गन्धे व्यभिचारात् ।

न च जीवात्मनश्चैतन्यगुणत्वे विवादः, श्रुत्या सिद्धत्वात्, अहं ज्ञानवानित्यनुमवाच्य । श्रुतिरुक्तावत् चैतन्यगुणं जीवस्य निर्दिशति नहि विज्ञा-तुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय सम्प्रतश्शरीरव्यापित्वमपि चैतन्येन गुणेन जीवात्मनो निर्दिशति श्रुतिः - 'बालो-व्य आ नलाग्रम्यः' ।^२ भेदोऽपि तावत् चैतन्यस्य गुणस्य आत्मन उपदिशति श्रुतिः । विज्ञातुर्विज्ञातेरिति द्रष्टुर्दृष्टेरिति । एवमात्मा अस्तुरिति सिद्धम् । स चानेको ज्ञानगुण इति च ।

१- वृ० २।१।१७ ॥

२- छा० ८।८।१ ॥

तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थ विचारः :---

अद्वैतमते तत्त्वमसीतिवाक्यं असंख्यार्थं बोधकं यथा लोके सोऽयं देवदत्तः इत्यादि वाक्यं देवदत्तस्वरूपमात्रबोधकम् यथा अस्मिन् वाक्ये परोक्षदेश परोक्षकाल विशिष्ट वाचकः स पदार्थः, एवं सन्निकट देश सन्निकट कालविशिष्ट वाचकः अयं पदार्थः । अत्र हि परोक्षोपरोक्षकाल विशिष्टवाचकस्य स पदार्थस्य एवमपरोक्षदेश अपरोक्ष कालविशिष्टवाचकेन अयं पदार्थेन सह परस्परमेक्या योगात् तत्र विसर्वासंशय परित्यागेन देवदत्तस्वरूपकाले उभयवदस्य लक्षणा स्वीक्रियेती । एवमेव तत्त्वमसीति वाक्ये सर्वज्ञत्वविशिष्टं चैतन्यं तत् पदार्थः एवं अत्यज्ञत्वविशिष्टं चैतन्यं त्वं पदार्थः । एवं अन्योऽपरस्परं ऐक्यामन्वेन सर्वज्ञत्वात्पञ्चतत्वरूपयोः विरुद्धाशयोः परित्यागेन चैतन्यस्वरूपमात्रे उभय पदस्य लक्षणा स्वीक्रियते । एवमेव स्तदभिप्रायेणैव पञ्चदशी ग्रन्थेरूपतत्त्वविवेक प्रकरणे इदमुक्तम् ---

सोऽयमित्यादि वाक्येषु विरोधात्तद्वक्तव्योः ।
त्यागेन भाग्योरैकः आश्रयो लक्ष्यते यथा ॥४७॥

एवमेव ---

मायाऽविवेके द्विधायेव अपाधिपरम्बियोः ।
असंख्यं सच्चिदानन्दं वरुणैव लक्ष्यते ॥४७॥

अस्यार्थः : :---

सोऽयं देवदत्तः इत्यादि वाक्येषु तदितन्त्योः तदेतद्देशकाल-
विशिष्ट्य लक्षणयोः धर्मयोर्विरोधादिक्या नुपपत्तेः भाग्याविरुद्धाशयोः त्यागेन

एकः आश्रयोदेवदत्तस्वरूपं एकमेवं यथा लक्ष्यते । तथैव परजीवयोरुपाधिभूते
मायाविषयपूर्वोक्ते विहाय असंख्यं भेद रहितं पर ब्रह्म महावाक्येन लक्ष्यते
इति । इयमेव लक्षणा मागत्याग लक्षणा शब्देनापि उच्यते मागत्यागलक्ष-
णाप्येव जहदजहलमक्षणा शब्देनाप्यभिधीयते । अत्र हि क्षेतवादिनः इममाद्योप-
कुर्वन्ति, यदक्षतिवादिनः यत् तत्त्वमसि इति वाक्ये उभयपदस्य लक्षणां मन्यन्ते
तदपेक्षया मतमेत एकपद लक्षणा स्वीकारे लाघवं अद्वैतमतापेक्षया इति तत्र
समीचीनम् । यतः तात्पर्यग्राहकौघ्वक्रमादिभिरिहोः तत्त्वमसीति वाक्ये अमेद
परकत्वस्य निश्चये सति तन्निर्वाताप यदुभयपदस्य लक्षणा स्वीक्रियते तत्र न
किमपि दुष्णं, यतः एकपदस्य लक्षणां विहाय तात्पर्य विषयतायाः भ्रमः
न क्रियते । यथा च न्याय तत्त्वचिन्तामणी उक्तम् ---

“तात्पर्यास्तु वृत्तिः न तु वृत्तस्तात्पर्यम्” (यतः तात्पर्यग्रहानु-
सारेण लक्षणादि वृत्तीनां कल्पना क्रियते । किन्तु वृत्त्यनुसारेण तात्पर्यस्य-
निर्णयः नहि क्रियते । अन्यथा अग्निमपि वदः इत्यादौ मुख्य कृत्यनुराधेन
माध्याकः अग्निरूपः एव स्वीकर्तव्यो भविष्यति) प्रकृतं तात्पर्यग्रहानुरूपेण
जहदजहललक्षणाया यदा अभिष्टाय सिद्धिः नायते, तदा तत् सहचरितत्वादि
निमित्तानां कल्पना सर्वथा अनुपयुक्तास्ति । एवं अमेद परतायां तत्त्वमसीति
इत्यादि वाक्ये बोधकतायाः अनुपपत्तिरपि न भवति । इदञ्च पूर्वमेव उक्तम्

एवं द्वा सुपर्णा सयुजा इत्यादि वाक्येन जीवे ब्रह्म सहचरितत्वस्य
प्रतिष्ठा न कर्तुं शक्यते, किन्तु जीवेवन्तः करणस्य सहचरितत्वमुक्तम् । ब्रह्म
सहचरितत्वस्य जीवं प्रसिद्धिरपि नास्ति । सनमूसाः सोम्येमाः प्रजाः अनेन
वाक्येनापि जीवे ब्रह्माश्रितत्वमं नाभिहितम्, यतः अत्र प्रजापदेन जायमानानां

पदार्थानां ग्रहणं कृतम्, जीवश्च नित्यः, अतः नित्यस्य जीवस्य ग्रहणं न कर्तुं
 शक्यते, अतः इदं यदुक्तं यत् ब्रह्म जन्यत्वेन जीव एव ब्रह्मरूपेण उक्तः स च न सम्भवः।
 इदञ्च यत् स्मृतिवाक्यं उद्धृतमस्ति यत् ब्रह्मणो मुखमित्येव मुखाज्जातत्वं हेतुतः।
 यथावद् उच्यते तद्वद् जीवो ब्रह्मेति वाक्यमेतत् इयं स्मृतिरपि श्रुतिविरुद्धत्वात् अप्र-
 माणम्। तद्गुणसारत्वात् (ब्रह्म० १।१।२३) अनेन सूत्रेण जीवे ब्रह्म गुणानां
 सम्बन्धः स्थापितः, सोऽप्यसंगतः एव, यतः उक्तं सूत्रं तद्गुणस्मरत्वात् इत्यस्या-
 यम्यः बुद्धिः गुणस्मरत्वात्। अर्थात् बुद्धेः सूक्ष्मत्वादिगुणानां जीवे समन्वयात्
 जीवस्यैव ब्रह्मत्वम् सूक्ष्मत्वमुक्तम्। अस्मिन्नेव अर्थे ऊक्तसूत्रस्य तात्पर्यं विधत्ते।

इदं च यदुक्तं यथा शाखायाः समानदेशेऽवस्थितः चन्द्रः शाखा
 चन्द्र इत्यनेनापेक्षीयते। तथैव जीवस्य अन्तर्यामिन्त्वात् जीवस्य समानदेशे विद्यमाने
 ब्रह्म (तत्त्वं) एवमुच्यते। श्रुतिरपि वदति आत्मनि तिष्ठम् (श्रुति० १४।५।३०)
 ब्रह्मणो सर्वासां देवतानां निवासेन यथा ब्रह्मणो केषां देवता एव व्यवह्रियते
 लोके तथैव जीवे व्याप्यत्वात्, ब्रह्मणोऽपि जीवरूपत्वमुक्तम्। अथवा जीवस्या-
 श्रयः जीवस्य सर्वकार्यं साधकः, अतः तत्सिद्धिपटिकस्यां (जैमिन्सूत्र १।४।१३) कथित
 तत्सिद्धिं तत्कार्यकारित्वादि गौडीया वृत्तेः निमित्तमादायैयजमानः प्रस्तरः
 इत्यादिवाक् ब्रह्मेव त्वं (जीव रूपेण) उक्तम् भवति। रजमपि कान्तवत् एव निरस्तं भवति
 यदा मुख्यरूपेण अमेद व्यवहारः सम्पश्ये, तदा गौणरूपणं कल्पना सर्वथा
 अन्याप्या।

अपि च विशिष्ट पदार्थानां अमेदानुसप्त्या विशेषणशस्य
 त्यागेऽपि विशेष्यांशस्य त्यागो न भवति। न्याया मृतकार्यदुक्तं अस्ति यत्
 (तत् त्वं) इत्यत्र तत्पश्चात्तरं वस्तुतः तृतीया विभक्तिर्निर्दिष्टा, किन्तु तत्स्थाने

"सुपां सुलुक् पूर्वसवण ऋणडाध्यायाजालः" (पा० ७।१।३६) अनेन सूत्रेण प्रथ-
 मायाः विमक्तैः प्रयोगः कृतः अथवा तृतीयाः विमक्तैः लोपः कृतः तत्त्वमसि
 इत्यस्य तेन (ब्रह्मणः) त्वं तिष्ठसि अथवा ततः प्रह्यणः त्वं संजातः अथवा
 तस्य (ब्रह्मणांशः) अथवा तस्मिन् ब्रह्मणि लमसि एवं विधाः अर्थाः विममताः
 यतः अनेन जीवेनात्मना प्रभूतः (अनुव्याप्तः) पीयमाणः अत्यर्थं रसानर गृहान्
 मोदमानः तिष्ठति (छा० ६।१।१) सन्भूत्माः सोम्येमाः सर्वा प्रजाः (छा०
 ६।२।८) ४) ऐतद्यतम्यमिसर्व (छा० ६।८।७) इत्यादि वाक्यारोणात् तथैव
 अर्थः निश्चीयते । एवं मीमांसकाः अपि इत्यत् शुन्वन्ति सामिनेनीहि तदत्त्वाहुः ।
 अस्य वाच्यस्य एवं विधमर्थं कुर्वन्ति । उत इत्ययं शब्दो ययं शब्दाके वर्तते । अत्र
 यत् यस्मिन् हविर्धाने साममभिप्रवन्ति तत् तस्मिन् सानिधेनुरभिप्रयुः । िज्यो-
 ष्ठियोन्येण हविर्धानसंज्ञक मण्डपे दक्षिणास्यां दिशि एव आरस्थादिशि
 सोमत्वता स्थापनार्थं । प्रकट द्वयं स्थाप्ये तत्र दक्षिण हविर्धाने सका समीपे
 सोमत्वतारसत्त्वं निस्मासनं भवति । तत् समीपे स्थित्वा समिधनिष्ठ त्र्यम्बक उच्चारणं
 भवति (इ जे० न्या० भा० २२२) अपि यत्तपदयोत्तरं सम्पत्त्यर्थं एवं प्रथमा
 । स्तोत्रं च न्यायोचितम् । यतः (तत् त्वमसि) अत्रापि
 प्रथमाविमक्ति संख्याके सावकाशा अत्रकान्भूतापि किन्तु तृतीया विमक्तौ निरक-
 काशत्वं एव अनेकतिप्रादिदिनानां स्वारस्यं निहितम् । अतः तेन त्वमसि एवं
 विधः अर्थः उचितताः । एवं न्यायामृत कारस्य कथनं अतएव निरस्तं भवति
 यथा प्रेतु होटश्चयसः परब्रह्मणः प्रयजमानस्य प्रोद्गता तृणां (शब्दा० ४।१।
 ७।२६) अस्मिन् वाक्ये अवस्थिते प्रारगातृणां अस्य पदस्य विचार समये अयं
 प्रश्नाः उत्थापितः यती सोममदाप क्ता उद्गाता एक एव भवति, तदा
 बहुवचनं कथं संगतं भविष्यति । तत्र इदं तावदुत्तरं प्रत्ययस्य एकत्वे लक्षणां
 विनैव प्रकृतेरेव सम्प्रसारणायकेषु पुरुषेषु लक्षणा क्रियते । तथैव प्रकृतेऽपि
 तत्पदोत्तरं प्रत्ययस्य कारण त्वादिषु लक्षणां विनैव प्रकृतेरेव शुद्ध चैतन्ये लक्षणा

कर्तव्या । अपि च यथा साक्नु जुहोति (आप० श्रौ० सू० १३।१२४।१६) अस्मिन्
वाक्ये (जैमि० सू० २।१।३) सम्यक् विचार्य अयं निश्चयः कृतः, यत् द्वितीयां
विमक्तिः तृतीयायां विपरिणाम्य सक्नुमिर्जुहोति इत्येवं विधः एव अर्थः
कर्तव्यः । तथैव प्रोद्गातृणामपि विमक्तिः अन्यथान्यनम् कर्तुं शक्यमासीत्,
किन्तु नैव कृतम्, यतः प्रकृतेरपेक्षाया प्रत्यस्यैव प्राधान्यं मन्यते । एवञ्च गुपे
तन्यायकल्पना इति न्यायानुसारेण गौणीभूतायाः प्रकृतेरेव लक्षणा न्याप्या ।

अन्यच्च अत्र प्रातिपादिकस्य निरवकाशत्वमपि नास्ति । कृतः
यथा विमक्तिः संख्यायै सावकाशत्वं तथैव विशेष्यायै प्रकृतेरपि सावकाशावम्, न
च प्रकृतेः प्राधान्यं संभवति यतः प्रत्यस्यैव प्राधान्यस्वीकारात् । प्रकृति प्रत्ययो
सहार्थं श्रुतः तयो पुष्प्यः प्राधान्येन इति न्यायाच्च । इदं च यदुक्तं अनेक प्राति-
पादिकानां स्वरस्य तृतीया विमक्ती अस्ति न तदापि नक्षत्रं नोचितम्, परः
गभीरायां न्यामित्यत्र अनेक प्रातिपादिकेषु विद्यमानेष्वपि स्वरस्य प्रतीतिर्न
भवति, तात्पर्यानिर्वाधेन तथैव कस्यनायां प्रकृतौपि तथैव मन्तव्यी भवेत्, अपि च
यद् एतदुक्तं प्रयाज शेषे हविषा अविधारयति (तै० सू० २।६।१) इत्यस्मिन्
वाक्ये प्रयाजाख्ये कर्मणि उपयुक्तं कृतस्य अविधारयति कर्मणः हविष्ये प्रदोषमार्गं
भवति । तृतीयाश्च अयमर्थः क्रियते प्रयाज शेषे हविषु प्रदिपति (जै० सू० ४।
१।१४) इत्यत्र अयं निश्चयः क्रियते प्रयाजशेषे मृतधृतेन हविषाः अविधारणं
प्रतिपत्तिकर्म उपयोक्ष्यमाण द्रव्यस्य नहि संस्काराख्यं कर्म यदि प्रयाजकरणानन्तरं
किञ्चिदपि कृतं नावशिष्यते । एवं अवशिष्टमपि धृतं यदि नष्टमपि भवेत् तदा हविषाः
संस्कारार्थं नूतनं धृतमेव गृह्यत् । अतः इहो मदायति इतिवत् प्रयाज शेषे प्रदिपति
इदृशः निनियोगः एव उक्तः । संकतनज्जुहोति एतद्वाक्यं विहितं यत् कर्म तदपि
ब्रीहि प्रोक्षाणवत् उपयोक्ष्यमाण द्रव्यस्य संस्काराख्यं कर्म इति न मन्तव्यं भवेत् ,

यतः हीनरूपकर्मणः सन्तूणां विनाशः एव जायते । न च तदवशिष्यते यद्
मविष्यो तदुपयोगी भवेत्, अतः सक्तुं होमं प्रधानं कर्म इति मत्वा व्रीहिभि-
र्यजेत इति क्त् शक्तिभिज्जुहोति इत्येवं विधः अर्थः समुक्ति एव । एवं न्याया-
मृतकारः तत्त्वमसौ इत्यादि वाक्ये तस्य त्वं इत्वं प्रकारेण षष्ठीतत्पुरुषा
समासस्य कल्पनां कृतवान् तदप्यशोभनमेव यतः षष्ठीसमास कल्पनायां तद्वति
पदस्य सम्बन्धरूप षष्ठ्यर्थे लक्षणा कर्तव्या भवति । तां विना असमस्तपदेन
औचित्यार्थस्य उपपत्तौ सत्यां षष्ठी समासस्य कल्पना न न्याय संगता, अन्यथा
स्थपत्याधिकरणस्य विरोधी भविष्यति । तथा च मीमासायाम् ।

“राद्वरान्निरपयेत् इतद् वाक्येन विहित वास्तु इष्टः विधानं
कृत्वा उक्ते एतयानिशादस्थपतिं याज्येत” निशादस्थपति इत्यस्मिन्पदे अयं
संशयो जायते किं तावदत्र निशादानां स्थपतिः इत्येव विधः षष्ठी सत्पुरुषा
समासः विधः आहोस्वि निशादश्वासो स्थपतिः इत्येवं प्रकारेण कर्मधारय
समासः निवर्णितः । अयं तावत् सिद्धान्तः कृतः रत्थपतिनिशादस शब्द
सामर्थ्यात् जैमिस्त्र (६।१।५१) अर्थात् षष्ठी समास मूलक सम्बन्धादिषु
लक्षणां विनैव कर्मधारय समासेन निशाद रूपः स्थपतिः इत्यर्थः एव स्वीकार-
णीयः अपि च ऐतदात्म्यमित्यत्र तस्येदं इत्यस्मिन्नर्थे यद् भवता न प्रत्ययस्य
विधानं कृतं तदपि नोक्तिम् । यतः एवं विधस्य प्रयोगस्य कुमारयदृश्यमानत्वात्
इति सौख्यभित्यादि स्थलेषु स्वार्थे व्यञ्ज प्रत्ययस्य प्रयोगी दृश्यते । अतः एतद्
सद् आत्मा यस्य सर्वस्य तद् ऐतदात्मा तस्य भावः ऐतदात्म्यं एतादृशी व्यव-
स्थेव न्याय संगता ऐतदात्म्यस्य यत् आत्मना सह सामानाधिकरण्य निर्देशः सः
स्वार्थं विहित प्रत्ययस्य अथवा भावस्य भवितुः पदार्थस्य अपेक्षोपचारेण तत्रैव
संगतो भवति, यथा यो वै भूमा तत्सुखं का० (७।२३।१) अत्र हि भूमनो भावः
भूमा इत्येवंप्रकारेण भूमारूप भावस्य भवितुः सुखात्मनः सामानाधिकरण्यस्य
निर्देशः कृतः । स्मृति वाक्ये एतद् व्यापकत्वेन ऐतदात्म्यस्य या उक्तिः सा न

युक्ता, यतः एकविज्ञानेनैकं विज्ञानस्य अमेद परक प्रतिलायाः विरोधः स्यात् ।

यच्च द्वैतवादिनः तत्त्वमसि इत्यस्य एवं व्याख्यानं कुर्वन्ति
 आत्मा + अत् + त्वमसि अर्थात् त्वं सनासि अर्थात् परमात्मानि स्वा-
 तन्त्र्यादि ये गुणाः पूर्वं आसन् ते गुणाः त्वयि जीवे न सन्ति अतः अतत्त्व-
 मसि अर्थात् त्वं परमात्मा नासि कुतः स्वातन्त्र्यादि गुणानां त्वयि अभावात्
 इत्येवं पदच्छेदेन यद् अमेद निराक्रियते तन्न समीचीनम्, एवमर्थकरणे अमेद प्रति-
 पादिका श्रुतिः विरुध्येत, तस्मात् अस्य तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य मेद प्रतिपादने
 तात्पर्यभावात् अमेद एव तात्पर्यमवसीयते । तदेतत् रामानुजाचार्याः सहन्ते
 त्साहिंयत माधवादिनः सोऽर्थं देवदत्तः इत्यादि दृष्टान्ते विरोध परिहाराय
 उभयपदस्य लक्षणा स्वीक्रियते तन्न युक्तम् । यतः अत्र लक्षणायाः अवसरस्य
 अविद्यमानत्वात् । यतः एकस्मानः व्यक्ते सम्बन्धः यदि भूतवर्तमानयोः द्वयोः
 कालयोः भिन्नावस्थायां शुभपत्नास्ति तदान कश्चित् विरोधः एतस्यामवस्थायां
 लक्षणायाः अवश्यकत्वेन नास्ति, यतः देवदत्तस्य स्थितिः अन्यास्मिन् स्थाने
 भूतकाले आसीत्, इदानीं तस्य स्थितिः सन्निहित देशे वर्तमान काले वर्तते अतः
 विरोधभावात् लक्षणा नाम्युपगन्तव्या एवमेव तत्त्वमस्यादि वाक्येऽपि एकपद
 लक्षणमेव निर्वातात् उभयपद लक्षणा स्वीकारो व्यर्थ एव । उक्तञ्चेतत् सर्वदर्शन
 संग्रहे- २०४ पृष्ठ दृष्टान्तेऽपि विरोध कुर्येण लक्षणा गन्ध सम्भवात् । एकस्य-
 तावत् भूतवर्तमान कालस्य सम्बन्धो न विरुद्धः येषान्तरस्थितिर्भूता सन्निहित
 देशस्थितिर्वर्तते इति मदेशमेद सम्बन्ध विरोधश्च काल भेदेन परिहारणीयः लक्षणा
 पक्षे त्वेकमेव पदस्य लक्ष्यकत्वात् श्रुतेन विरोध परिहारे पद द्वयस्य लाक्षापि कृत्व
 स्वीकारो न संगच्छते । अन्यथा एकस्य वस्तुनः तदेदन्ताविशिष्टत्वावगाहनेन
 प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्यान्ङ्गीकारे स्थायित्वासिद्धौ क्षणमहोवादी बोद्धी
 विज्येत एवमत्रापि जीवपरनात्मनोः शरीरात्पमावेन तादात्म्यं न विरुद्धम् इति

प्रतिपादितम् । जीवात्मा हि ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारत्वात् ब्रह्मात्मकः य आ-
त्मनि निष्ठन् आत्मनो अन्तरो यं आत्मानं वेद यस्य आत्मा शरीरं वृ० ३।७।
२२) इति श्रुत्यन्तरात् इति ।

अत्र द्वैत वादिनः मूढवाचायाः प्रत्यवतिष्ठन्तैः तत्त्वमसि इत्या-
स्मिन् महावाक्ये अद्वैतवादिभिः उभयपदस्य लक्षणा अभ्युपगम्यते किन्तु मम मते
तदपेक्षया एक पदस्य लक्षणायां अभ्युपगम्यमानायां लाघवम् । अद्वैतपक्षेऽपि
उक्तपदलक्षणास्वीकारे महद्गौरवम्, नैदं महावाक्यं अमेद बोधकं अपितु जीवेशक-
रयोर्मेदबोधकमेव अत्र अनेके हेतवः सन्ति तथाहि तत्सहचरितत्वात् - सह चरण-
स्थानेत्यादि न्यासूत्रानुसारेण तत्त्वमसि इत्यस्य अर्थः क्रियते यतः द्वाभ्यां
समुजासरवाया इत्यादि श्रुतिवाक्ये जीवः ब्रह्मणः सहचारि इत्युच्यते । तत्सह
चरिते तद्व्यपदेशः तथैव भवति यथा क्क्षतादिभ्यष्ठक(पा० तृ० ४।२।६३) इत्यस्मिन्
सूत्रे क्क्षन्त सहचरित क्क्षन्त वर्णनपरक ग्रन्थे क्क्षन्तपदस्य प्रयोगः कृतः विद्यते महा-
भाष्यकारो वदन्ति । अयुक्तोऽयं निर्देशः तदधीते वेदिति च इति वर्तते न च क्क्ष-
न्तोनामाध्ययनमस्ति, नैष दोषः साहचर्यात् ताच्छब्दं भविष्यति अर्थात् तदधीते
वेद वा इत्यस्मिन् अधिकारे क्क्षन्त पदोत्तरं ढक् प्रत्ययस्य विधानं कृतम्, क्क्षन्त
दिथ्यठ्ठक इति सूत्रेण क्क्षन्तमधीरोवेद वा इति वासन्तिकः क्त्वन्त क्क्षन्तपदं
कालविशेषस्य वाचकं नहि कश्चन अध्ययतीयस्य ग्रन्थादेः वाचकम् । अतः क्क्षन्त-
पदस्योपचारिक प्रयोगः क्क्षन्त वर्णन परके ग्रन्थे तत्साहचर्यात् कृतः । एवं प्रति-
पाद्यप्रतिपादकयोः वागर्थयोर्वा औत्पत्तिक (नित्यः) सहचारः स्वीकृतः । फलतः
प्रकृते केवल तत् पदस्य तत्सहचरिते लक्षणां कृत्वा अर्थः क्रियते ब्रह्मसहचरितत्त्व-
मसि इति । अयमपि द्वितीयो हेतुः तदाश्रितत्वाद्वासन्मूलाः प्रजाः सदापतनाः
(ब्रा० ६।८।४) अस्य वाक्यशेषानुसारेण एवं निश्चीयते यत् जीवादि सर्वाः प्रजाः

सद्रूपरूपे ब्रह्मणिः आश्रिताः अतः प्रत्याश्रितत्वात् जीवः तथैव ब्रह्मस्वरूपः
 उच्यते यथा (समर्थ पदविधिः) इत्यस्मिन् सूत्रे समर्थ पदस्य आश्रित समासादि
 विधेय पदार्थाः समर्थ पादेनाधीयन्ते उक्त सूत्रे वार्तिक माध्यमेन आक्षेपकसमाधानं
 च कृतम् । समर्थधिकारस्य विधेय सामानाधिकरण्यात् निर्दिशोऽनर्थकः सिद्धं तु
 समर्थानामितिवचनात्, अस्य व्याख्याने आचार्य कैयटः एवमुक्तवान् समर्थानां यः
 समासः स समर्थः एव । योक्तुमर्थानां (मायारिज्ञः पुरुषो देवदत्तकथेत्पादो
 सोऽपि नियमामावाद् निरन्तरः एव, तस्यासमर्थस्यापि अनेन समर्थवचनेन न किं-
 चित् क्रियते निष्पन्नत्वात् लक्षणान्तरेण साधुत्व व्यवस्थापना च । अकिञ्चित्
 कुर्वन्मित्यादयोऽस्य समर्थान् समासा परिगणने निरस्ता तदर्थमपि एतन्नभवति
 सिद्धत्विति समर्थपद सम्बन्धित्वात् । मदङ्गिरुपचारात् समर्थ शब्देनोच्यते इति
 म०पृ० ४८ ॥

३-तज्जत्वाद्वा --- अयं तृतीयोऽपि हेतुर्जीवैश्वरयोर्मैद साधनाय उक्तः जज्जत्क-
 रूपमुपाधिमादाय यथा ब्राह्मणस्य मुक्तासीत् ३१।११) अत्र ब्रह्मणः मुक्ताज्जातित्वेन
 ब्राह्मणः मुक्तित्युच्यते । इग्यपः सम्प्रसारणं (पा०पृ० १।४५) इत्यस्मिन् सूत्रे
 भाष्यकारेण मुक्तं यथा काकाज्जातः काकः श्येनाज्जात स्येनः एवं सम्प्रसारणा-
 ज्जाते सम्प्रसारणं इति महामास्य पृ० ३१२ अर्थात् यण् स्थाने प्रयुक्तयमानस्य
 इकः सम्प्रसारण संज्ञा अतः क्रियते यत् तत्सम्प्रसारणं दिवोत्पन्नः इत्थं तदर्थं
 जन्तित्वात् त्वमर्थ उच्यते तत्त्वमसि इति अर्थात् ब्रह्मणो जातिस्त्वमसिऽति ।

४-तदधीनत्वाद्वा :-

अत्र हि तदधीनत्वनिष्पत्तिमादाय त्वं पदार्थः तत्शब्दोत्त्वते
 तत्त्वमसि महावाक्ये प्राणवन्धनं हिसोम्ययनः (का० ६।८।२) अस्य वाक्यशेषस्य

इदं तावद् माष्यं कृतमस्ति । प्राणीपल्लिता देवताश्रयं मनः तदुपलक्षितो
जीवः) शांभा० ३७६) अस्ति अस्यायम्यंवापः जीवः ब्रह्मरूपाया परदेवतायाः
अधीनः अतः जीवः तथैव ब्रह्म शब्देनाभिधीयते यथा धान्यमसि धिनुहि देवान्
(मा सं० १।२०) अत्र वाक्ये तण्डुलाः : एवं धान्य शब्देनाभिधीयन्ते । कात्या
श्रीतस्मिन् २।७ उक्तं धान्यमसीति तण्डुलानुष्य पिनष्टि अस्ति पुरीबाश निर्मा-
णाय प्रस्तरौपरि तण्डुलान् स्थाप्य धान्यमसि धिनुहि देवान् इयं यन्त्रं उच्चा-
रयन् प्रेषणं कर्तव्यम् तण्डुलेषु धान्यपक्ष्यप्रयोगः अतः क्रियते, ततस्तण्डुलाः
धान्ये ना उत्पद्यन्ते तदधीनाश्च सन्ति ।

५-तत्सादृश्याद्वा :---

महर्षिः जैमिनिः सारण्यात्तर जेष्ठा० (११४।२५) अस्मिन् सूत्रे
२७वमुक्तं वान् यत् आदित्यवत् प्रकाशमानत्वात् मूयः एव आदित्य शब्देनाभि-
धीयते तथैव ब्रह्मसदृश चैरनत्वात् जीवोऽपि ब्रह्मशब्देनाभिधीयते अतः तत्त्वं उत्पस्य
अयमर्थः तत्सदृशत्वमसि इति । तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राप्तवत् (ब्रह्म०
२।३।२६) इत्यस्मिन् सूत्रे अयं तावत् निर्णयः कृतः यह जीवः ब्रह्मवत् । विमुत्वादि
गुणैः सम्पन्नत्वात् ब्रह्मरूपः इत्युच्यते । महामाष्यकारोऽपि बहुगुणपावतुर्जितसंख्या
पाष्ठा० (१।१।२३) रत्यास्मिनी सूत्रे इदमुक्तवान् अन्तरेणापि वतिं अतिदेशी
गम्यते तथा एष ब्रह्मदत्तः अवदमदत्तं ब्रह्मदत्तः इत्याहारतेक्यं मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं-
मिति (भेदक - ३०७) अतः तत्त्वं इत्यस्य अयमेव अर्थं निश्चीयते यत् तद्वत्त्व-
मसि इति ।

अपि च यद् अद्वैतवादिनः विरोध परिपराय जहदजहद लक्षणा-
भ्युपगच्छन्ति तदपि न शीमनम्, यतः जहदजहद लक्षणायां तदादि पदानां
वाच्यार्थस्यान्तर्गतत्वेन बुद्धिस्थ तद्देशकाल विशिष्टस्य वस्तुनः प्रत्यक्षादि प्रमाणैः
वाधेसतित्यागः एवं अयमितिपदं श्रवणेन पुनः तथैवार्थस्य ग्रहणं भवति, तदपि-
दाया केवलं जहल्लक्षणायां अबुद्धिस्थ एव अत्यक्ततीरादि पदार्थानां गुह्यमात्रं

भवति, अतः जहदजहदलक्षणापेक्षाया अजहदलक्षणापेक्षया परं, अपिच दृष्टान्तदा-
 ष्टान्तयोः वैषम्यमपि अस्ति, यथा प्रथमाविमर्शः एकवचनस्य सुपां सुलोक इत्या-
 दि सूत्रेण तृतीया द्वैतविधानम् तथैव षष्ठीविमर्शः बहुवचनस्य एकत्वादी न
 विधानम् । अतः श्रीद्गाहपां इत्यत्र विमर्शलक्षणां विनैव प्रकृतेरैव लक्षणा कृता ।
 किन्तु प्रकृते नहि कश्चित् एतादृशः प्रतियोगः, अतः तत्त्वमासि इत्यस्मिन् वाक्ये
 प्रथमाविमर्शः तृतीयार्थे एव प्रयोग दहनीयः । अपि च ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
 स आत्मा तत्त्वमसि (छा० ६।८।७) अत्र हि तत्पदेन आत्मनः परामर्शः न
 क्रियते, यतः अत्र ऐतदात्म्यं इत्येवमिति नपुसं कनिदिशः अतः पुंलिङ्गं आत्मानं सप-
 रामृश्य एषा वा आत्मा एतदात्मा तस्यैव ऐतदात्म्यं उत्थैवं विधं अर्थकर-
 णमेवोचितम् । अतः ऐतदात्म्यं (एतदीयं कस्तु) त्वमसि एवं विद्यायां संगमनिकायां
 मोः एव प्रतीयते । नामैव, यतः अतिसमतानुसारेण एतदात्मायस्य तदेत दात्म्य
 इत्यर्थमर्थकरणे मावप्रत्ययस्य ष्यन् इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् तदपेक्षाया अन्तरिकल्पनेव
 उचिततरा तद्विषय प्रत्ययार्थ इदं तावत् प्रसिद्धं यत् विचित्रा हि तद्विषय गतिः एवं
 स्मृतिरपि तथैव वदति सं श्रष्टाच्चैव संकृतिं नियतारदिता हरिः तेन व्याप्तमिदं
 सर्वं ऐतदात्म्यं मतोविदुः इति ।

अपि च शरीरवाचकाः देवमनुज्यादि शब्दाः शरीरी पयन्ति स्य
 बोधकाः भवन्ति । प्रत्ययः शरीर जीवः एवं यस्य आत्मा शरीरं इयं श्रुतिः
 वदति अतः तत्त्वं इदं वदं शरीरि ब्रह्मणः एवं शरीर मूतस्य जीवस्य अपेक्ष
 व्यवहारेण तत् त्वं ऐतत् पद द्वयमपि मुख्य वृत्त्यैव प्रवृत्तं अतः उयोः कस्या-
 ष्यैकस्य पदस्य लाक्षापि कत्वं नाम्युपगन्तव्यम् ।

अपि च एवमपि कथनं नीचितं यत् तत्त्वमासीत्यत्र (स त्वमसि)
 इत्यस्मिन् वाक्ये जीवेश्वरयोर्मध्ये तादात्म्यसम्बन्धेन कश्चिद् विरोधः अस्ति ।
 यतः एवं कथनं वेदानां तात्पर्यं ज्ञात्वात्वेव व्यर्थं ब्रह्मापममान् । अयं तावत्तर प्रश्नः
 उत्थितो भवति, यत् तत् शब्दः सामान्यरूपेण निरयपरोक्ष पदार्थस्य बोधकः

एवं त्वेकाणः प्रत्यक्षा वस्तुनः बोधकः अतः द्वयोः परस्परं कामेक्यं किन्तु तस्यो-
त्तरं तु इदं न मविष्यति यतः आदित्यो मूयः इत्यस्मिन् श्रुति वाक्ये आदित्य
सदृशोऽयः अयमर्थः क्रियते । अम अत्र हि आदित्यशब्दस्य सादृश्ये लक्षणां
यथा आदित्य मूययोरेकताया असम्भवं दृष्ट्वा सादृश्यार्थस्य कल्पना क्रियते,
तथैव तत्त्वं पदयोरेकताया असम्भवात् । तत्त्वमसि इत्यस्मिन् वाक्येऽपि जीवः
ब्रह्मसदृशः अपमेवार्थः स्वाकर्तव्यः अत्रैव अस्य वाक्यस्य त्यर्थाभिप्रेत्यात्तर ।

अपि च परमात्मा सर्वज्ञो भवति, जीवस्तु अत्यज्ञः यथ्यधक्स्तु
परमात्मा जानाति तानिवस्तुनि जीवः न ज्ञातुं शक्नोति, अतोऽपि ह्योमदैः
सिद्धयति । अपि च ह्यन्दोग्योपनिषद् : माण्ड्योय सहविषा या प्रकरण-
मस्ति तत्र अष्टमखण्डः आरभ्य षोडश खण्डं यावत् नवखण्डेषु प्रत्येक खण्डे
एकैकौदाहरणानुसारेण अन्ते आत्मा तत्त्वमासीत्यस्य तत्त्वं विवेचितम् । तत्र
च स्पष्टरूपेण ऐक्यं प्रतिपादितं किन्तु मध्वाचार्याः भेदस्वभावात् सर्वेषां दृष्टा-
न्तानां तात्पर्यं भेदं प्रतिपादने मन्यन्ते । स च दृष्टान्तः इत्थं प्रथमखण्डे हृदमुच्यते
सर्वेऽपि प्राणिनः सुषुप्तावस्थामनुभवन्ति । अस्यामेवावस्थायां जीवः सङ्गो
ब्रह्मण सम्पन्नो भवति, तत्र च अयं दृष्टान्तः यथा व्यावहृत्यै स्थितायां रज्जौ
तत्र क्लृप्तः पद्मो वन्धनादरक्षाणां हतस्ततः निपत्य कुत्रापि आश्रयं न प्राप्य पुनः
बन्धनमेव आयाति, तथैव जीवोऽपि स्वप्न जागृत्यवस्थयोः हतस्ततः निपत्य कुत्रापि
विश्रान्तिं अप्राप्य सुषुप्तावस्थायां सद्रूपं ब्रह्मैव आश्रयते । अत्र च मध्वाचार्याः
अस्मिन् दृष्टान्ते आश्रया श्रुत्योर्भेदं मन्यते । शकुनि सूत्रयो दाहरणेन इदं तावद
श्वेतके तोः इत्युक्त्वा प्रदर्शितः, महर्षि उद्दालकः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं प्रति ह्यमेवाद
विज्ञापयति । एवमेव सर्वेष्वपि शेष खण्डेषु दृष्टान्तद्वारा भेद एव सर्वथा सम्यर्थते ।

अपि च तत्सत्यं स आत्मा अपि आरमभवेन अपि य पदास्पदः
ईश्वरः स्व विहितो भवति न जीवः , यतः महाभारते इदमुक्ते यदाप्नोति
यदादरे यच्चास्ति विषयानिह ।

यश्चास्त्यन्ततो मावः तस्मात् ^{आत्मै} कसतिगीयते ।

अत्र आत्मेन शब्दः आप्तुव्याप्ती आद्यः पूर्वकाद् हुदाजदाने
अद् लक्षणं अथवा अत सातत्यगमने एष्यः चतुर्थः धातुम्यः निष्पद्यते अतः यः
सर्वव्याप्तः सोदरे समस्तस्य विष्णुस्य आदानं करोति यश्च मृत्युपर्यन्तं समस्तस्य
चराचरस्य जगतः मन्त्रकः यश्च निरन्तरं गतिशीलः, एवंविधः यः परमेश्वरः स
एव आत्मशब्देनाभिधीयते । अतः तत्त्वमस्यादि वाक्यं सर्वथा भेद प्रतिपादकमेव
नाभेद प्रतिपादकम् । अतएवोक्तं महोपनिषादि ---

यथा पदगि च सूत्रं च नानावृत्तारसा यथा ।
यथा नयः समुद्राश्च यथा जीवमहीरुही ॥
आपि मा च धाना च शुद्धोपलवणं यथा ।
चोरापहार्यं च यथा यथा पुंविषयावपि ॥
यथाज्ञो जीवसंघश्च प्रापादेश्च नियामकः ।
तथा जीवेश्वरौ भिन्नौ सर्वदेव विलक्षणौ ।
तथापि सूक्ष्मरूपत्वान्न जीवात्परमो हरिः ।
भेदेन मन्ददृष्टीनां दृश्यते प्रकौडपि सन् ॥

अहं ब्रह्मास्मि मक्ता क्यार्थविचारः

अधुना तत्त्वमस्यादि उपदेश वाक्य निरूप पात्रन्तरं अहं
ब्रह्मास्मि इत्यनुभववाध्यायस्य वर्णनं क्रियते । आचार्यः अध्यारोपापवादन्यायेन

तत् त्वं पदार्थयोः शोधनं कृत्वा तत्त्वमस्यादि वाक्येन अलण्डार्थं बोधयति, तदा
 अधिकारिणः शिष्यस्य अन्तःकरणे अहं नित्यं शुद्ध बुद्ध युद्धः सत्यस्वभावः परमा-
 नन्द रूपः अनन्तं अद्वितीयं ब्रह्मास्मि इत्येवं प्रकारेण अलण्डाकाराकारित चित्त-
 वृत्तैः रुद्धयो भवति । इयं चित्त वृत्तिः चित्प्रतिबिम्बधारयित्वा प्रत्यगात्मनः
 अभिन्नं परं ब्रह्म विषयि करोति, अतः ब्रह्मविषयकमज्ञानं बाधते, तदा यथा
 पटस्य कारणतन्त्रः, एषा तूनां दाहानन्तरं समस्तस्य पटस्यात्मिकस्य कार्यस्य
 दाहो जायते, तथैव समस्तं कार्यिणं कारणस्याज्ञानस्य बाधेन तस्य कार्यं
 सम्पूर्णमपि जगत् बाधितं भवति । तदन्तर्गतत्वेन अलण्डाकाराकारित चित्तवृत्तैरपि
 स्वयं प्रकाशप्रत्यगात्मना अभिन्नं परब्रह्मणः अयमासने असमांशपि तद्ब्रह्म प्रकाशेन
 अभिमूयते । एवञ्च वृत्तिविषयं ब्रह्मापि स्वोपाधि अलण्डाकाराकारित चित्त वृत्तिवि-
 षयं ब्रह्मापि स्वोपाधि अलण्डाकाराकास्ति चित्तवृत्तिबाधेन दर्पणस्य मुलप्रतिबिम्बस्य
 मुखमात्रमेवावशिष्यते तथैव प्रत्यगात्मना अभिन्नं परब्रह्मेव भवति अतः ब्रह्मेव आत्मा
 एवं रूपेण ब्रह्मणः ज्ञानमावश्यकं अतएवोक्तं भगवता वादरायणेन ब्रह्मसूत्रे आत्मेतित-
 वगच्छन्ति ग्राह्यन्ति चेत्तदभिप्रायेणैव अस्य महावाक्यार्थस्य पंचदशी ग्रन्थे इत्यं
 विमर्शः कृतः विद्यते । इदं च महावाक्यं यजुर्शाखान्तर्गतं वृष्णिषाद् महावाक्यं
 यस्य महावाक्यार्थस्य निरूपणं अक्षरे आदौ अहं शब्दार्थो वाह —

परिपूर्णः परात्मास्मिन् देहे विद्याधिकारिणि ।

बुद्धेः साक्षात्पास्थित्वा स्फुरन्महमितीयते ॥

अयमाशयः ----

परिपूर्णः स्वभावतो देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नः परमात्मा
 अस्मिन् माया कल्पिते जगति विद्याधिकारिणि शमदमादिसाधन सम्पन्नत्वेन विद्या
 सम्पादनयोग्ये अस्मिन् श्रवणायनुष्ठानवति देहे मनुष्यादि शरीरे बुद्धेर्वृष्णपत्मात्मा
 सूक्ष्मशरीरस्य साक्षात्तया अविकारित्वेन अयमासक्तया अक्षराय स्फुरन् प्रकाश-

मानो अहमीतीर्यते (लक्षणया अहं पदेन उच्यते इत्यर्थः ।

अथ च ब्रह्मशब्दार्थ आह ---

स्वतः पूर्णः परात्मानं ब्रह्मशब्देन वर्णितः ।

अस्मीत्यस्य परामर्शस्तेन ब्रह्म मवाप्यहम् ॥

अस्यायमर्थः ---

स्वतः परिपूर्णः स्वमावती देशकालाद्यनवच्छिन्नः पूर्वोक्तः

परमात्मा अस्मिन् महावाक्ये ब्रह्म ब्रह्म इत्यनेन पदेन वर्णितः लक्षणया उक्तः इत्यर्थः । एतत् वाक्य गतेन अस्मि इति पदेन पदद्वय सामानाधिकरण्य लभ्यं जीवब्रह्म पोरैक्यं परामृश्यते । अतः इदं तावत् महावाक्यं सर्वथा जीवब्रह्म-
पोरैक्यं अलक्ष्यं रूपं ब्रह्मैव बोधयति । इति ॥

एवं बृहदारण्यकस्थं ब्रह्म वा इदमग्रासीत तदात्मानये
वानेदहं ब्रह्मास्मि^१ इदं वाक्यं कस्मिन्नपि उपासना प्रकरणे नास्ति, अतः
अभेदस्यैव निश्चित रूपेण प्रमापकं विद्यते । तयोयोदेवानां प्रत्यबुध्यत, स एव
तदभवत्^२ अनेन भेदपरक वाक्य शेषेणापि न तस्य कश्चित् विरोधः, यतः
तत्रापि देवादिषु तत्त्वज्ञानिनं पुराणमुद्दिश्य स एव तदभवत् इत्यं ब्रह्माभेद
परमेव इदं वाक्यं, न भेदपरम् नूतन वाक्यं केवलं शुद्धस्य ब्रह्मणः प्रकरणमस्ति

१- वृ० उ० १/४/१० ॥

२- वृ० उ० १/४/१० ॥

अतः अनेक वाक्येन जीव ब्रह्मणोरेक्यं न सिद्ध्यतीति चेन्न यतः "यो देवानाम्
 अनेन जीव परामर्श परक वाक्येन उक्त वाक्ये ब्रह्मदं कार्यस्य ब्रह्मणः बोधकम्
 यदि च शुद्ध ब्रह्मपरकं बोधकमिदं वाक्यं एवं स्वीकृतं बोधप्रयुक्तं तस्मात् तत्सर्वम्
 भवत्" एवं प्रकारेण सर्वात्मिकत्वरूपस्य फलस्य कीर्तनमप्युक्तं भवेदिति एवं
 उपासना प्रकरणे पठितानां नामब्रह्मेत्युपासीतं इत्यादि वाक्यानां साम्यं,
 अनुपासना प्रकरणस्थं ब्रह्मास्मीति इत्यनेन वाक्येन न भवितुमर्हति अतः यत्र
 तदवश्यवत् अमेदस्य अविवक्षानं कर्तुं शक्यते । एवं इति शब्दस्य कैय-र्यं शंका अपि
 न भविष्यति, यतः "आत्मैत्युपासीत" इत्यादि वाक्यवत् शब्दज्ञानयोः स्वमा-
 व सुलभस्य सकर्मकत्वस्य निराकरणं इति शब्द प्रमावादेव क्रियते, इदं च यदुच्यते अहं
 शब्दः जीव व्याप्तस्य अन्तर्यामिणः मुख्य रूपेण बोधकः, यतः "अहं मनुरमवसूर्यपूव
 इत्यादि स्थलेषु अहं शब्दः अन्तर्यामिणः बोधार्थमेव प्रयुक्तः वर्तते । आगमेषु
 एतदेवी कृतम् ---

सर्वान्तर्यामिणो विष्णुः सर्वनाम्नाभिधीयते ।

एषोहं त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः ॥

अयमाशयः ---

सर्वान्तर्यामिणो भगवान् विष्णुरेव एषो अहं त्वं असौ इत्यादि
 सर्वनामपदैः अभिहिता भवति । न सर्वं भावापत्ति कारणमिति । तच्च कान-
 मपि नोचितं यतः शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेवत् इत्यस्मिन् सूत्रे अयं सिद्धान्तः

१- वृ० उ० १।४।७ ॥

२- वृ० उ० १।४।१० ॥

३- वृ० उ० १।१।३० ॥

स्थिरीकृतः, यत् वामदेवादिः यदिदं उक्तवान् अहं मनुरमव सूर्यश्च तद् तस्योपदेशः
 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येव प्रकारेण जीवब्रह्मैव विषयिणी या शास्त्रीया दृष्टिः
 स एव यतः तथा यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत् अस्मिन् पूर्ववाक्ये तत्त्व-
 ज्ञानप्रयुक्तब्रह्मभावम उद्देश्य इदमुच्यते तद्वैतदृश्यनमदेवः प्रतिपेदे अतः वामदेवस्या-
 पि इदं दर्शनमपि बोधनिमित्तकं ब्रह्म भावपरकमेव, नान्तर्धर्माभिवारम् । उक्तस्यागम-
 वाक्यस्यापि न कामपि विरोधः उपस्थितो भवति, यतः अहं शब्दस्य तत्त्वद
 अंसाधारणजीवात्मन्येव शक्तिः अभ्युपगन्तव्याः भवति, तस्य सहचारी अन्तर्धर्माभि
 एवं तत्सह चरित्तत्त्वनिमित्तमादाय अहं शब्दस्य गोवीवृत्तिअन्तर्धर्माभिष्यपि
 भवति, एषोऽहम् अयं च यः स्वरूपेणैव निषेधः न सर्वस्वरूपतः इति तद्
 अहंत्व एवं अन्तर्धर्माभित्व रूपोपावि विशिष्ट स्वरूपापामेक्यात् अयं च यः
 आक्षेपः कृतः यत् वामदेवस्य अहंमनुरमयं सूर्यश्च इति तत्त्वज्ञानं न संगतम्, यतः
 विशिष्ट चैतन्य रूपे वामदेवे विशिष्ट चैतन्य स्वरूपमनु सूर्ययोः अमेवस्यासंभवात्
 इति । तच्च आक्षेपः ह्यतोऽपि निरस्तं भवति यत् तत्र सूत्रकारः इमः निर्णयं
 कृतवान्, 'शास्त्रदृष्ट्या तु पदेशं अस्ति शास्त्रबोधितस्य शुद्ध चैतन्यस्य एकतां
 बुद्धीं निधाय तथा उक्तवान् विशिष्ट चैतन्यानां न एकतामादाय ।

यदि च मनु सूर्ययोः शुद्ध चैतन्येन सह ऐक्यं विनिश्चितं तदा वामदे-
 वेन शुद्ध चित्तिमनुरभवत् सूर्यश्च, एवं वक्तव्यं भवेत्, अहममव एवंकथमवदत् ? अस्यप्रश्नस्य
 इदं तावदुत्तरं यत् मूलपूर्वगतिमादाय स्थाप्य चारः इति वत् व्यवहारः भवितुमर्हतीति ।

१- वृ०उ० १।४।१० ॥

२- वृ०उ० १।४।१०, ॥

३- वृ०उ० १।४।१० ॥

४- बृ०उ० १।३० ॥

अतः अहं ब्रह्मास्मिति वाक्यं अमेद बोधकमेव इत्येवं पूर्वपक्षो अयं
तावद् सिद्धान्तः मध्व मतानुसारेण उच्यते तथाहि - 'अहं ब्रह्मास्मि' इदं
बृहदारण्यकस्थं वाक्यं ना मेद बोधकं किन्तु मेद बोधकमेव यतः इदं तवद् महा-
वाक्यं शुद्धस्य ब्रह्म ऋः प्रकरणे पठितः अतः अनेनावाक्येन जीवब्रह्मपरिकल्पना न
सैत्स्यति, अपि च यथा 'नामब्रह्मेत्युपासीत' आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः इत्यादि
वाक्येषु ब्रह्म इत्यस्य पदस्यानन्तरं इति शब्दस्य प्रयोगः कृतः । स एव इत्थं
ज्ञापयति यथा नामादिना सह ब्रह्म ऋः अमेदो नास्ति त्वैव अहंब्रह्मास्मीदित्य-
न्नामि इति परं ब्रह्म इति पदं प्रयुक्तं अतः अत्रापि ब्रह्मणा सह अमेदो नास्ति
इत्येवाम्युदगन्तव्यः ।

अपि च उक्तप्रकारेण एकपदलक्षणाया ब्रह्म साहचर्यादिना जीवे
ब्रह्मेति व्यपदेशस्य वा साहचर्यादिना ब्रह्मपि अहमिति व्यपदेशस्य वा उत्पत्तौ
पदस्य लक्षणाया ऐक्यपरत्वासंभवात् अपि च अहमिति शब्दः मुख्य रूपेण
जीवव्याप्तस्य अन्तर्यामिणः एव मुख्य रूपेण बोधकम् । यतः 'अमनुरमं सूर्यश्च'
इत्यादि स्थलेषु सर्वत्र अहं शब्दः अन्तर्यामिण्येव प्रयुक्तो वर्तते । अत्र आगमोऽपि
प्रमाणं भवति तथाहि -----

सर्वान्तर्यामिको विष्णु सर्वनाम्नाविधीयते ।
एषोऽहं त्वम्सोऽवेति न तु सर्वं स्वरूपतः ॥ इति ॥

-
- १- कृ० उ० ७।१।५ ॥
२- कृ० उ० ३।१६।१ ॥
३- बृ० उ० १।४।१० ॥
४- बृ० उ० १।४।१० ॥

अंभावः - अत्र हि सर्वान्तर्यामि मगवान विष्णुरेव एषा, अहं, त्वं, त्सी
इत्यादि सर्वनाम पदैः अभिहितः । एवं भवतां पक्षोऽपि नहि विभिष्ट चैतन्यरूपो
वामदेवो विविष्ट चैतन्यरूपमनुसूयां दिर्मवति । एवं अहं मन्वादि शब्दैश्चैतन्यमात्रे
लक्षणायां उत्तम पुरुषायोगः ।

अपि च अहं भूमि अदामाययि इत्यादि प्रयोगा योगश्च, नहि
शुद्ध चैतन्यमात्रं भूमिमदात् । किन्तु मगवान विष्णुरेव इन्द्राय भूमिमदात् तस्या-
दहं नामाभवत् तस्योपनिषदहमिति, अहं नामाहरिर्नित्यमहेयत्वात् प्रकीर्तितः
इत्यादि श्रुतिश्च एवं श्रुत्यन्तरेऽपि अहं तैजोरश्मिन्नारायणं पुरुषं जातमग्रतः
तमिममहं विजानामीति अहेये अयं शब्दप्रयोगाच्च अन्यथा अहं विजानामीति
प्रयोगः स्यात् । ततश्च अन्तर्याम्येकमेवाधोच्यते उक्ता च अन्तर्यामिपि नियम्या-
नन्त्यादिना भेद प्रसक्तिः तथा च श्रुत्यन्तरं तथाहि - 'स यश्चाय पुरुषो यश्चा-
शौ आदित्यं स एकः इति अन्यथाय एषा आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहम
अस्मीति ह्यान्दोगी स एवान् ब्रह्म गम्यतीति भेद परीत्तर वाक्य विरोधः स्यात् ।

किं स य एतं विद्वान् उपास्ते इत्युक्तं वाक्ये उपास्ति श्रवणात्
त्वन्मते च उपास्यस्य आरोपितत्वात् नानेन ऐक्य सिद्धिः । योऽसात्सो पुरुषः
सोऽमस्मि वायु रित्तीशावात्योपनिषादि च वायुरनिलममृतम् भेद मय्यान्तं शरीरं
इत्युक्तं वाक्य विरोधः नहि शरीरादपि जीवेक्यं हे अग्ने नयसुपथा रामे
अस्मान् इत्यादि भेदपरीत्तरवाक्यं विरोधश्च । 'तयोऽहं सोऽसौ सोऽसौ सोऽहं
मित्येतैरेव च चक्षुर्मित्रस्य कारणस्याग्ने रिति भेदपरीत्तरमन्त्रविरोधः । 'ब्रह्म
वा इदमग्र आसीत्तादात्म्यानमेवा वेदहं ब्रह्मास्मीति बहुदारण्यके च तयो यो देवानां

प्रत्ययुध्यत तस्या कृष्णि पां तथा मनुष्यापामिति भेदपरवाक्यशेषा विरोधः ।
किं चात्र वाक्ये ब्रह्मण एव प्रकृतत्वात् नामैव जीवब्रह्मसिद्धिः । य एवं वेदाहं
ब्रह्मास्मीं युत्तरवाक्ये त्विति शब्दयोगात् त्वन्मते चेति शब्दयुक्तानाम् आदित्यो
ब्रह्मेत्या दीनामुपासना र्थत्वात् । अ योऽन्यां देवतामुपास्ते इत्युत्तरवाक्ये उपा-
स्ति श्रवणाच्च नामैवैक्यसिद्धिः ।

अपि च अहं ब्रह्मास्मि इत्यस्मिन् महावाक्ये ब्रह्मशब्दः वृहः पार्थक्यः
अतः अहं ब्रह्मास्यो इत्यस्या यमकैः स्वीक्रीयते, अहं शरीरादि वृत्तिकारकः अतः
उक्तै वाक्येन जीवब्रह्मपरमेद नहि सिद्ध्यतिः अन्यथा जीवब्रह्मपरैक्यं आत्मा-
नमेवा वेद^१ अत्यास्मिन् पूर्ववाक्येन एव सिद्धः । अतः अहं ब्रह्मास्मि इत्यनेन
वाक्येन जीवब्रह्मपरैक्यं प्रतिपादनं व्यर्थम् ।

अपि च योऽन्यां देवतामुपास्ते इत्यस्य वाक्यस्याय मर्थः योऽन्यो
जीवो अन्यां विलक्षाणां देवतामुपास्ते अन्यां अतो परमात्मा अहमस्मीति न
स वेद^२ यथा क्लृप्तः इत्यर्थः अन्यथा अहमर्थस्यापि विशेषात्त्वे देवतामुवाहते इत्य
युक्तम् । एतदेवामिप्रेत्य न्यायामृतकारैः उच्यते - न च व्यवहितान्वयदोषः,
यस्यै ये नार्थसम्बन्ध इति न्यायेन सन्निधानाद्योग्यतायाः प्रबलत्वात् । अथा
स्वातन्त्र्येण ऽन्वसद्भाषनिर्बोधाय श्रुतिस्त्वयम् । अन्यांऽसावन्यांऽहमस्मीति
पश्यन्नज्ञ इति स्म हे । आह तद् ब्रह्मपरैक्येना मिन्मा जीवास्तु सर्वैः इत्यादि
स्मृतैः स्वान्त्र्यज्ञानी पशुरित्यर्थः । केचित्तु पास्त इत्यादि श्रवणात्पुं प्रयत्नसाध्य
ज्ञानविजातीय वृत्त्यन्तररूपोपासनाया एव निर्णयः, न तु ज्ञानस्येत्याहुः । स
यो ह वैतत्परमं ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवतीत्यत्रापि द्वितीयो ब्रह्मशब्दो जीवपरः । न-
म वृहजादि जीव क्लृप्तासन शब्दराशिष्विति क्वनात् । ब्रह्मपि जीवा सर्वेऽपि
इत्यादि स्मृतिश्च । एवं द्वे ब्रह्मणी वेदतिव्ये इत्यादि स्थले जीवे एव ब्रह्मप्रयो-
गाच्च । तथा च यः परमं ब्रह्म वेद स जीव एव भवति न तु परब्रह्मेत्यर्थः । अतएव

आद्यो ब्रह्मशब्द परमत्वेन विशिष्टः । यद्वा ब्रह्म भवति तृहितत्वरूप ब्रह्मत्वा-
क्रान्तो भवतीत्यर्थः । सम्पूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्रह्मणो भवेत्तद इतिवत्
नहि शूद्रः स्वपूज्य ब्राह्मणव्यक्तिरेव भवति किन्तु ब्राह्मणत्वं ज्ञात्वा क्रान्तः, ब्रह्म-
पि ब्रह्म शब्दस्य बृहन्पार्थत्वात् : ब्रह्मत्वं तृहितत्वं स्यात् जीवानां च परात्मता
इति स्मृतेश्च । अस्य महिमानं इतिवीतशोक इति वाक्य शेषाच्च । अन्यथा पूर्वम-
नन्द स्यन्दमानाः इति भिन्ननही सनुद्धृष्टान्तोक्तिः । परात्परपुरुषामपेति
दिव्यमिति ब्रह्म प्राप्त्युक्तिश्चायुक्ता स्यात् ।

किं त्वत्पक्षे नित्यं ब्रह्मभूतस्य अपूर्वं ब्रह्म भावीक्तिरयुक्ता,
आरोपनिवृत्तेः साध्यत्वेऽपि अशब्दत्वात् ।

अपि ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति इत्यत्रापि श्रुतौ जीव एव सन् ब्रह्म
प्राप्नोति इति कर्मकर्तृभावेन भेद एव उच्यते । कर्मापि विज्ञानमयश्चात्मापरे
व्यये सर्वे एको भवन्ति इत्यत्रापि एकीभावः स्नानेक्यं मतेक्यं सादृश्यं वा न
स्वरूप्येक्यं --

अविरोधश्च सादृश्यं नेक देशस्थितिस्तथा
एकी भावस्तथा प्रोक्तो नेकीभावरन्वरूपयो
इति वचनात् ।

अत्र हि परे व्यये सर्वे एकी भवन्ति इत्यत्रापि श्रुत्या यद अमेद वा-
दिभिः अमेदः प्रतिपाद्यते तत्र समीचीनम् यतः स्थानैक्यं मतेक्यं सादृश्यं सत्तत्

निमित्तत्रयमादय गौणी वृत्त्या एकी भावस्य व्यवहारः उपपद्यते (१) यथा
 गावः सामं गौष्ठं एकी भवन्ति (२) एकीभूता नृपासर्ववर्षाः पाण्डवंक्षरः
 (३) कीटो भ्रमरेण एकीभूतः । एवं प्रकृतेश्चि उक्त निमित्तत्रयमादायैव जीव
 ब्रह्मणोरपि गौणत्वेदेव एकीभावः संभाव्यते , वस्तुतः । एवं कर्मणि विज्ञानमात्र-
 श्च "इत्यान्तपि कृता पुण्यपापादि पुण्य पापानि सर्वापि कर्मणि विज्ञा-
 नत्माश्चजीवः परब्रह्मण सह एकीभावः प्राप्नुवन्ति । अत्र हि कर्मणः एकभावः
 कर्मनिवृत्तिः । जीवस्य एकीभावः अभेदः अतः सकृदुच्चरितद्य एकीभावः इति
 शब्दस्य अर्थद्वयं कर्तव्यं भविष्यति, कर्मनिवृत्ति रभेदश्च ।

अत्रि च भगवतादितिनां मते जीव ब्रह्मणोः एकीभावः सदैव नानै-
 कीभावः तदा एकीभवन्ति इत्यत्र च्ची प्रत्ययस्य प्रयोगी न संभविष्यति यतः
 (कुम्बस्ति यौगै सम्पथकर्तारि च्चीः) प्रा० ५।४।५० इत्यस्मिन् सूत्रे भगवता भाष्य-
 कारेण इदमुक्तम्, यत् च्ची विधावभूत तदभाव ग्रहणं कर्तव्यं इह मा भूत् सम्पथन्ते
 यवाः, सम्पथन्ते सात्म्यः इति । एवमत्र हि सूत्रस्थस्य सम्पथ कर्तारि इति शब्दस्य
 अभूत तदभावार्थं लक्षणा कर्तव्या, अतः अतद्रूपस्य वस्तुनः तद्रूपतायां सत्या-
 भवे च्ची प्रत्ययो भवति, तथाहि अत्र ब्रह्म भवती-ब्रह्मी भवति, अतः एकी भवति-
 एकी भवति । यदा जीव ब्रह्मणोः कदापि जीव ब्रह्मणोरनैक्यं भेदो वा नास्ति
 तदा जीवमुद्दिश्य ब्रह्मी भवति अथवा एकी भवति इति न वक्तुं शक्यते । नाप्यन्त-
 यामिप्रकरणस्थं नान्यैस्तोऽस्ति द्रष्टेति वाक्यं अकारप्रकरणस्थं नान्यदतोऽस्ति
 द्रष्टृ इति वाक्यं चेक्ये मानम् । अत इत्यनेन प्रस्तुतं सर्वनियन्तारं परः मृश्यान्वो
 द्रष्टा नास्तीत्युक्तं अस्मिन् ग्रामे अप्येव सर्वनियोजकः, नान्यः पुरुषोऽस्तीत्या-
 दावन्यशब्दस्य प्रस्तुतं सद्दशान्यपरत्या व्युत्पन्नत्वेनेहापि सर्वनियामकः द्रष्टन्तर
 निषेधात् । उक्तं हि - समानमितरच्छेनेत्यत्र इतरशब्दस्य पूर्वनिर्दिष्टसद्दश

परत्वं । एवं च कन्दर्पः सुन्दरौ लोकं नान्योऽस्तीह पुमानित्युक्ते कन्दर्प-
ताऽन्यः पुमान्नेति न प्रतीयते किन्तु कन्दर्पसदृशः सुन्दरानेति भासते । एवं
परमसदृशद्रष्टृमावीजं भासते । अथवा अन्तर्यामिवाक्ये य आत्मनोऽन्तरः ,
यमात्मा न वेद, यस्यात्या शरीरं य आत्मानमन्तरौ यमयतीति पूर्ववाक्येन
एषा त आत्मान्तर्गम्यभूतः अतोऽन्यदाहं भित्युत्तरवाक्येन च विरोधः । तत्र
परमात्मनोऽन्यं चेतनमङ्गीकृत्य तस्यातिभुक्तत्वेनास्वातन्त्र्यस्यैवाङ्गीकृतेः । अकार-
वाक्ये च एतस्य वा अकारस्य प्रशंसने गार्गि स्याच्चान्द्रमसो तितृती तिष्ठत इत्या-
दि पूर्ववाक्येन विरोधः स्यात् । द्वितीयाहंमयं भवतीत्यस्यापि विरोधिनः समा-
नाहंमयं भवतीत्येवार्थः लोकं तादृशादेव भवदर्शनात् । अस्य च लोकसिद्धानुवादि-
त्वात् । समाना द्वि मयं भवदिति स्मृतेश्च । पूर्वत्र तस्मादेकाकीविभेदीति
उत्तरत्र च तस्मारेकाकी न रमते इति अवधारणम् । मदाह्यैवैषा एतस्मिन्नुदरमन्तरं
कुरुते इत्यत्रापि एतस्मिन्निवृत्तिविशेषाणां तत्त्वस्यैव भेदस्य निषेधः । एवं
एकीदेवः सर्वभूतेषु गूढं इत्यादि श्रुतिः, एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्य-
स्थितः इति स्मृतेश्चान्तर्गम्यैक्यपरा । भूतशब्दस्य यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते यत्प्रपन्त्यभिर्गविशन्तीत्यादाविव चेतनपरत्वात् ।

तस्मात् अहं ब्रह्मस्मिन्निति बाह्यावाक्यं नाहं प्रमादमिति ।

मोक्षस्वरूपम्

अथ इदानीं मोक्ष स्वरूपं विनिरूप्यते तत्र वादिनां विविधा विप-
तिपतयोः दृश्यन्ते । केचन ज्ञानादेव केवल्यं प्राप्यते इति मतामाश्रित्य ज्ञानेक-
साध्यत्वं मोक्षस्य इति वदन्ति । केचन तार्किका आत्मनिक सर्वदुःखनिवृत्ति-
रैवमोक्ष इति वदन्ति, अत इमं विषयमधिकृत्य विशेषतो विचार आवश्यकः

अतएव सवतीयं जिज्ञासाकः तावद् मोक्षा पदार्थः इत्यतः अत्र किञ्चिद् प्रसूयते
अत्र सौगताः नीलपीताद्याकारं रागद्वेषादि दीर्घविषयाय विप्रमेष प्रवृत्ति रूपा-
लोदय पर्यन्तैः दुष्पित्तानि यानि विज्ञानानि तेषु तत्त्व परिभाषयता निवृत्तिषु
विप्रमेषु विशुद्ध जिज्ञाचर्मजाणोदयोमोक्षाः । एवं विषयाकारोपप्लुत विज्ञान
सन्तानो परमो मोक्षाः । उक्तं हि ---

“प्रदोषस्यैव विज्ञानं विमोक्षाः तस्य तायिनः” ।

तत्र पूर्वलक्षणयोगाचारदीनां मतानुसारेण द्वितीयं तु लक्षणं
माध्यमिकानां रीत्या बोध्यम्, तन्न समीचीनम्, उक्तरूप विज्ञानोदयः सन्तानिक
छापस्य पुरुषार्थश्चैत् तस्य स्वरसतः विनाशात् फलिनो अभावात् फलामा-
वात् न च उक्त पुरुषार्थः सन्तानस्यैव त्यागिष्य सन्तानोदयेऽपि मोक्षारोपप्लुत
सन्तानरूपस्योपरमात् बन्ध मोक्षयोर्वैधायिकरणयाच्च एवं विज्ञान सन्तानो पर-
कोऽपि मोक्षा न युक्तः अपुरुषार्थत्वात्, ज्ञान सन्तानस्य आत्मरूप त्या-
गस्य च अपुरुषार्थत्वात् एवं विषय सर्वप्रियात्मध्वंस रूपे मोक्षो न कस्यचिदपि
प्रवृत्तिः स्यात्, न हि बद्ध नाशाः एव मोक्षनार्थं मुक्तिरिति युक्तं, अपितु स्वतः
एव बन्ध विश्लेषाः किञ्च विशुद्ध विज्ञानोदय पक्षो नोपपन्नः किञ्चित् कारण
मुपपद्यते सर्वस्याऽपि क्षाणिकत्वात्, सन्तानस्य च अवस्तुत्वात् सन्तानिनो विज्ञान
छापस्य च प्रतिक्षणं मुष्युर्वोत्पन्नत्वात्, किं च श्रुत्यादि प्रमापेक्ष्यः आत्मनः
स्थिरत्वे सिद्धे सौगतमतस्य निरस्तत्वात् न तन्मतानुसारेण मुक्तिर्मुक्ता ।

ननुः एकविंशतिदुःखसो मोक्षाः इति तार्किक मतमेव युक्तम्,
तथाहि एकविंशति प्रकारं दुःखं इन्द्रिय षादकं बुद्धिषादकं, शरीरं सुखं - दुःखं एतेषां
दुःखानामात्यन्तिकी निवृत्तिरिति मोक्षाः इति चेन्न, एतन्मतस्याप्य युक्तत्वात्,
अतः तन्निवृत्तिः नहि पुरुषसाध्या एवं वर्तमानमपि दुःखं विरोधि गुणानां
प्रादुर्भावादेव निवर्तनीयम् एवं भाविना दुःखस्याविषमानत्वात् नहि तन्निवृत्ति
रपि पुरुषसाध्या, अत्र हि निवृत्तिः विशेषणैर्न आत्यान्तिकत्वं शब्देन निवृत्ति

दुःख जातीय दुःखस्य यः अनुत्पादः उक्तः सोऽपि प्रागभावः स चा
 नाविः, अतः तदुत्पत्तये उपायानुष्ठानं व्यर्थम् । न्यायलीलावतीकारेणाऽपि
 उक्तम् किं दुःखानामत्यन्ताभावमोक्षाः इति । अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वात्,
 नहि तस्य साध्यत्वं अपि संशयो न कर्तव्य इति तस्य असाध्यत्वेऽपि तस्यात्मना
 सह सम्बन्धः अवश्यसाध्यः दुःखात्यन्ताभावस्य आत्मन सम्बन्धस्य च हृदं तावत्
 स्वरूपं यद्वैशेषिकैः हेतु नाशः इति यतः अवैशेषिकैः दुःख नाशस्य उत्पत्तौ सत्यां
 दुःखात्यन्ताभावे आत्म सम्बन्धितस्य व्यवहारो दृश्यते । आत्म सम्बन्धित्व
 व्यावहारस्य हेतोरैव वैशेषिकैः हेतु नाशोऽपि विषय विषयिमावा विवत् सम्बन्धः
 वक्तुं शक्यते । सच वैशेषिकैः हेतु नाशः कृतकत्वेऽपि भ्रंश रूपत्वात् अविनाशी भवति
 एवं अत्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यपि दुर्निरूप्यः नैवं वक्तुं शक्यम्, यतः मुमुक्षु समेत
 संभावनाप्राप्त दुःखमेव तस्य प्रतियोगी । संभावनायाः स्वरूपं हृदमस्ति योगा-
 म्यासस्याविद्यमानता दशायां दुरित प्रवाह भाविता दुःखस्वीत्पादकः भविष्य-
 ति, सर्वनात्मन्ताभावस्य निरूपणं प्रतियोगीसिद्धेय सामान्यतः जाता एवं विशेषतः
 संभावना ज्ञानस्यैव विषयो भवति । यतः विशेषतः प्रतियोगिनः सद्भावस्य
 निश्चयः अपेक्षिते अत्यन्ता भावस्य निरूपणं व्याहृतं भविष्यतीति । एवं एत-
 ज्जीवनिष्ठ दुःखसमान कालीनदुःखव्यक्तातिरिक्त एतन्निष्ठदुःखव्यक्तौ मुक्तिः ।
 एतन्निष्ठदुःख प्रागभावासमानकालीनतन्निष्ठदुःखव्यक्तौ मोक्षाः । एवं ज्ञाना-
 जनक संस्कार जनक जन्य साक्षात्कार विषयो दुःखव्यक्तौ मोक्षाः इत्यादि
 तार्किक मत । सिद्धानि लक्षणाणि तत्त्वप्रदीपिकाया प्रपञ्च सम्यक् खण्डितानि ।
 एवं प्रकृति पुरुषा विवर्के दर्शनात् पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मुक्तिः इति यत्
 सांख्य मतं तदपि न युक्ति सहम्, सुखासाक्षात्कारस्यैव पुरुषार्थत्वोपपादनात्
 आत्मनश्च सुखत्वान्म्युपगमान् पुरुषस्य स्वरूपवस्थानं पुरुषार्थः । किञ्च
 वन्धमोक्षयोर्व्यधिकारप्राप्तः पुरुषस्य नित्यमुक्तत्वाद् वन्धनस्य च बुद्धिगत-
 त्वाद्दुर्गिकारात् ।

नच --

रूपैः सप्तभिर्व तु वच्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।
सैव च पुरुषार्थप्रति विमोचयत्येकमेव ॥

इति दर्शनाद् उपचाराद् बुद्धिगतावेव बन्धमोक्षो पुरुषोऽप्यप-
दिश्येति इति वाच्यम्, विमोक्षाभावाद् उपचारात्तु पदैः, उदासीनस्य च स्वस्वा-
मिमावादेर्निमित्तस्य सम्भवाभावादिति ।

चावकिमतम् :---

अस्मिन् मते पारतन्त्र्यमेव बन्धः, स्वातन्त्र्यमेव मोक्षः इति अस्मिन्
मतेऽपि स्वातन्त्र्येण दुःखस्य निवृत्तिरेवाधवुद्ध्यते तदापि न कश्चित् विवादः
यतः अज्ञापादावलम्बिनोऽपि दुःखोच्चेदमेव मुक्तिं मन्यन्ते, किन्तु यदि स्वतन्त्र-
तायाः ऐश्वर्यमर्थः तदापि कश्चिदपि प्रेक्षावान् पुरुषाः इमं न स्वीकृतुं
शक्नोति, यतः कश्चिदपि पुरुषाः ऐश्वर्यातिशयमर्थं कर्तुं शक्नोति अथवा त-
त्समोऽपि भवितुमर्हति । मोक्षास्तु एवं भवितव्यः यत् न च तस्मात् कश्चित्तपि
शयो भवेत् न च न्यूनो भवेत् । शब्दान्तरेण परमपुरुषार्थः एव निगतिशयः
तथा निरूपमः भवितुमर्हति । किन्तु ऐश्वर्यस्तु शान्तिशयो भवति । यतः एकस्य
राज्ञः ऐश्वर्यपिप्साया अन्यस्य राज्ञः ऐश्वर्यमुत्कृष्टं भवति अतः एवं विधः ऐश्व-
र्यात्मिकः मोक्षः नादरणीयः ।

मट्टमतम् -- नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिः मुक्तिरिति परन्तु नित्यसुखं न प्रमाप्यपदतोमध्यस्थिते । ननु तत्र श्रुतिरेव प्रमाणं भवितुर्हतीति, चेन्न, यतः योग्यानुपलब्धे प्रमाणं बाधिते श्रुतिरनवकाशात्, अवकाशे वा यथा प्रस्तराः तरन्ति इति वाक्यवत् अमापि वाक्ये मुख्यार्थमहायैव प्रामाण्यं क्तवं स्वीकृते व्यम् ।

जैनमतम् -- मिथ्यादर्शनादिवन्धस्य कारणम्, तन्निरोधेति नवीनानां कर्मणामभावात् निर्जराण्यपि नः कारणस्य सम्पर्कात् पूर्वापार्जितानां कर्मणां विनाशो भवति तर्हि सर्वप्रकारकर्मभिः आत्यन्तिकः पूर्णरूपेण मोक्षाः जायते अयमेव मोक्षाः । उक्तञ्च बन्धस्य कारणाभावात् (सम्बरेण) एवं संवरनिर्जराण्यपि सर्वैः कर्मभिः विमुक्तः एव मोक्षाः । तन्न्तरं प्राणिरुध्वं गच्छति, यावत् लौक्यान्तं न मिलति एवं जैनदर्शनमते मोक्षास्य कारणद्वयं सम्बरः निर्जरा च संवरेण आश्रयः (कर्मद्वयः) निरुध्यते अर्थात् नवीन कर्म नोत्पद्यते । एवं निर्जराण्यपि कारणेन पूर्वापार्जित कर्मणामालयस्य विनाशो भवति । एवं प्रकारेण सर्वकर्मबन्धनैः प्राणी विमुच्यते । अयमेव मोक्षाः । एतस्माद् विपरीतः कसिसृक्तः एव बन्धः । इति ।

अद्वैतमतम् -- अद्वैतार्थान्ते ब्रह्मावश्च मोक्षाः, स च अविद्या-रूपमयः स्वीकृत्यः, अविद्या च आत्मनस्तिरोधान बन्धः एवं च द्विविधेव बन्धः उक्तञ्च नयनप्रसादिन्याम् ----

सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरससत्त्वमोक्षविद्यातिरोधानं बन्धः, विद्या तन्निवृत्तिश्च मोक्षाः, ननु केयमविद्यानिवृत्तिः सदृपा सदृपा उभयरूपा

अनिर्वाच्या वा पञ्चम प्रकारा वा आत्ममात्रेति । नाथः प्रथमे यदि आत्मनः
अतिरिक्ता तदा द्वैतापत्तेः आत्मानतिरिक्तत्वे तस्याः सदा निवृत्तौ संसारानुप-
लब्धि प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः असद्रूपतायां ख्युष्यादिवत् ज्ञानाधीनत्वा
संभवात् । न तृतीय विरोधात् । न च तृतीयः अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वापातात्
नाप्यात्ममात्रनिवृत्तिरिति । एवं सति सदा निवृत्त्या संसारानुपलब्धिः स्यात्,
तस्मान्नाज्ञाननिवृत्तिरुपपन्नमिति यत् न निवृत्तिरात्मायौहस्य ज्ञातत्वेनोपलब्धितः ।
उपलब्धाय नाशेऽपि स्या मुक्तः पाचकादिवत् ।

यथालोके पंचनादि क्रियानिवृत्तावपि पाचकः इति प्रतीयते
व्यवहृत्यते च तथा ब्रह्मापि उपलब्धाय ज्ञातत्वस्य नाशेऽपि मुक्तिः स्यादिति
आत्मवाज्ञान निवृत्तिरित्येकपदाः समीचीनः । तत्र न केवलमात्मैव निवृत्तिः
अपितु ज्ञातत्वेनोपलब्धितः एव सः उक्तञ्च तत्त्वप्रदोपि कार्या ब्रह्मापि अनृतदुःखा-
नात्मज्ञेति विरोधि सत्यज्ञानान्तानन्दादय लक्षणं ब्रह्मैव वेदान्तवाक्यजनित ब्रह्मेका-
कारान्तः कर्ण परिणाम दवेण प्रतिनिमित्तं प्रलब्धिसाज्ञाननिवृत्तिरित्य-
म्युपगन्तुम् । एवं च आत्मरूपा अविद्या निवृत्तिरिति पदौ संसारानुपलब्धिरूपो-
दोषाः निरस्तः ज्ञातत्वस्योपलब्ध्यात् । अविद्या निवृत्तिश्च नित्यत्वात् न संसा-
रस्य पुनराज्जीवनीदयो दोषाः प्रादुर्भवन्ति, यतः शुक्ति सक्तमादौ शुक्ति
साक्षात्कारेण निवृत्तस्याज्ञानस्य तत्कार्यस्य वा पुरान्मज्जनादर्शनात् । पुनर-
द्भवो रजतादि विप्रमस्याज्ञानानन्तराधीनत्वात् ।

यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीत्यम्युपगमात् । इह च मूय-
श्चान्ते विश्वमाया निवृत्तिरिति श्रुतः तत्त्वज्ञानेन सम्पूर्णस्य सविलासस्याज्ञानस्य
नाशे न पुनः संसारोन्नज्जनप्रसङ्ग शङ्का ।

१- वि० पृ० - ६२४ ॥

२- वि० पृ० - ६०२ ॥

ननु ज्ञाननिवृत्तिरात्मरूपैव इत्यत्र किं प्रमापमिति चेन्न, श्रुतेरैव प्रमापत्वात् तथाहि - 'यत्किम् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् विजानतः । -- यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' इत्यादि श्रुतिः प्रमापम् । तत्र आत्मरूपत्वपक्षो एवं विधाः श्रुतयो मुख्यार्थतया आज्ञस्येनोपपद्यन्ते अतएव ---

मायाकल्पितमात्रतामुक्तृणाञ्जितप्रपञ्चाश्रयः
सत्यज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिखोत्थाखण्डवीगोचरः ।
स्मियावन्धविधूननेव परमानन्देक्तानात्मकं
मोक्षा प्राप्त इव स्वयं विजयते यिष्णुर्विकल्पोऽस्मिन्^१ ॥

इति श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिरुद्धेतसिद्धी भगवत् स्वोक्तम् । तत्रैव च मोक्षा पदार्थनिर्णयावसरे लघुवन्त्रिककारा अपि प्राहुः - 'अविद्यास्तमयो मोक्षाः सा च वन्ध उदाहृतः' 'निवृत्तिरात्मामोक्षस्य ज्ञातत्वेनोपलब्धितः' । अविद्यास्तमयः संस्कारादिरूपेण पश्यन्वस्थानम् । सा च स्थूलरूपां संस्कारादिरूपा च । तथा च विदेहताकालीनोऽस्तमय एव मुख्यो मोक्षाः । ज्ञातत्त्वोपलब्धित आत्मापि विदेहताकालीन एव । तत्र अविद्यास्तमयो मोक्षा इत्यनेन वाक्येन वार्तिकेन अविद्यारूपवन्धशून्यत्वस्य मोक्षापदार्थत्वमुक्तम् । द्वितीयेन तु वार्तिकेन तादृशमोक्षापदार्थस्य ज्ञातत्त्वत्वोक्त्या आत्मरूपताबोध्यते, अविद्यारूपवन्धभावस्याधिकरणरूपत्वात् । एवं चोभयोर्यां वाक्याभ्याम् अविद्यारूपवन्धशून्यात्मनो मोक्षापदार्थत्वं सिद्धम् । ज्ञातत्वन्व अखण्डवीविषयत्वम् । तच्च तत्रोपलब्धौ भूतमिति । तदुपलब्धितत्वा च

स्वपूर्वकालीन प्रतियोगिसमानाधिकरणतदभावत्वं तत्सम्बन्धोत्तरकालीनतत्स-
मानाधिकरण तदभाववत्त्वं वेत्यादि तत्रैव विट्ढलेशोपाध्याय्यां स्पष्टम् । एव-
न्वाविधानिवृद्धिमोक्षाः, सा चात्ममात्रमिति पक्षोऽवस्थितः । स एव मोक्षाः ।
तच्च स्वप्रकाशमिदमिन्न सुखरूपं इत्येव अद्वैतिनां परमो राधान्तः, अत्रोच्यते
सिद्धान्तिना मध्वाचार्येण त्वाहि ----

मध्वमते भक्तिप्रपत्तिभ्यां ईश्वरः प्रसन्नो भवति ततश्च ईश्वर-
सादेनेव मोक्षाः प्राप्यते उक्तं हि महावराहे ---

मुख्यं च सर्ववेदानां तात्पर्यं श्रीपतीपरे ।
उत्कर्षो तु तदन्यत्र तात्पर्यस्यादवान्तमिति ॥

युक्तं च विष्णोः सर्वोत्कर्षो महातात्पर्यं, यतः धर्मार्थं काममो-
क्षाख्येषु चतुर्विध पुरुषार्थेषु मोक्षाः एव परमः पुरुषार्थः उक्तं हि माल्ल-
वेयश्रुती ।

धर्मार्थकामाः सर्वेऽपिनित्या मोक्षा एव हि ।
नित्यस्तस्माद्विधायि यतेत मतिमान्नरः ॥

इति । एवंप्रकारः मोक्षाः विष्णुप्रसादमन्त्रेण न लभ्यते, विष्णु-
प्रसादश्च भगवत्पुण्योत्कर्षज्ञानादेव नाभेदज्ञानाद् यथा अद्वैतिनः मन्यन्ते । अद्वै-
तिनां मतानुसारेण मुक्ती वैशेषिकादिवत् नहि दुःखोच्छेदमात्रं अपितु निरतिश-
यानन्द परिस्फुरणरूपमपि यथाचोक्तम् ---

तस्मादाविषास्तमयो नित्यानन्दप्रतीतितः ।

निःशेषा दुःखोच्छेदाच्च पुरुषार्थः परीमतः ॥ इति ॥

तत्सुखरूपं- न परमोपुरुषार्थः यतः पुरुषा पाममिलाः
अहं सुखी स्यामित्येषानुमूयते, सुखं स्यादित्येव प्रतीतिर्न जायते, यतः इच्छे-
हि पुरुषार्थतायाः नियामिकामवति अर्थात्, येन रूपेण यस्य धी विषयत्वं
तेन रूपेण तस्य पुंसः इच्छाविषयत्वं व्याप्यं तेन रूपेण तस्य पुंसः पुमर्थता
इत्थं इच्छाविषयतावच्छेदकरूपेण पुरुषार्थता संघटते अन्यथा बीदमत सिद्ध
आत्मनासादेरपि पुरुषार्थः अभ्युपगन्तव्यो भवेत्, अतएव अपरकीयं सुखमपि न
पुरुषार्थः, यतः अपरकीयं सुखं मे स्यात्, एवंविधा इच्छा न जायते एवं स्वीकृत्य-
मापयां गौरवोऽपि, यतः स्वकीयत्वामावः परकीयत्वं एवं स्वकीयत्वामावा-
मावः अपरकीयत्वम्, फलतः स्वकीयत्वान्पेक्षाया अपरकीयत्वरूपोऽर्थः गौरव
ग्रस्तः । अन्य व्यतिक्राम्यामपि स्वकीयत्वेन सुखेच्छायामेव पुरुषार्थतायाः प्रयो-
जकत्वसिद्ध्यति । परकीयसुखाधनं यत्र स्वकीयत्वेन जायते, तत्र पुरुषार्थत्वं दृश्यते
एवं अपरकीय सुखाधने यत्र स्वकीयत्वस्य मानं न जायते तत्र पुरुषार्थत्वं नैव
दृश्यते । अपरन्व सुखाधने सुखेऽपि समानरूपेण दृष्टता विधेते, अतः स्वकीयत्वेन
सुखाधने पुरुषार्थतामवलोक्य सुखेऽपि स्वकीयत्वेनैव पुरुषार्थत्वस्य सहजा
कल्पना भवति । दुःखं सुखं साधने च दुःखदुःखाधनं च मे न स्यादेवं विधा
स्वकीयत्वेनापुरुषार्थतानुमूयते, अतः सुखं सुखं साधनेऽपि स्वकीयत्वेनैव पुरुषा-
र्थतायाः अभ्युपगमः तर्क संगतः इति ।

अपि च यदि सुखादिगतं साक्षात्क्रियमाणं त्वमेव हि पुरुषार्थ-
स्तदा ईश्वरस्य सर्वपदार्थानां साक्षात्कारत्वेन जीवस्तुल्यस्यापि साक्षात्कारी
भवति, अतः जीवसुखे ईश्वरीय पुरुषार्थत्वं भवितव्यम् । सादेवप्रतिपादितं न्याया-
मते ।

किञ्च अपरकीय सुखादात्कारी न तावत्स्वसंबद्धः स्वस्य
पुरुषार्थः मुक्तस्य सुखादात्कारक्यतया तं प्रत्यपि तस्यापुरुषार्थत्वापत्तिः,
नापि अपरकीय सुखादात्कारः स्वैतरा संबद्धः, स्वस्यपुरुषार्थः, मुक्तस्व-
रूपेण सुखानुभवेन संसारीतरासम्बद्धेन संसारिणः पुरुषार्थं प्रसङ्गात् नापि
अपरकीय सुखा नुमवरूपता पुरुषार्थः तादृशेच्छायाः कदाप्यदर्शनात्, तस्मादहं
सुखीति स्वसमद्वन्द्व्य सुखानुभवः स्वस्यपुरुषार्थः, स च परमते भेतिन मोक्षः
पुरुषार्थः ।

किं चायमोक्षः कस्य पुरुषार्थः अहमर्थस्य अवा चिन्मात्रस्य
अवात्त्र नाथः, पदाः समीचीनः, यतः अहमर्थरूपविशिष्टस्य भवतामद्वैतिनां मते
मोक्षो अन्यः एव न स्वीक्रियते, अपि च चिन्मात्ररूपायां मुक्तिं मुमुक्षायाः
स्वरूपं एवमप्युपगन्तव्यं भविष्यति चिन्मात्रं मुक्तं स्यात् किन्तु एवंविधा इच्छा
अहमर्थस्य नैव दृश्यते, अपि तु अहं मुक्तस्यां एवंविधैव इच्छानुभूयते, किं च सुखस्य
दुःखामाव मात्रत्वे वैशिष्टिक मोक्षादपुरुषार्थता अतिरेकत्वे सद्वितीयत्वापत्तिः
अपिचात्मनः सुखमात्रत्वे प्रकाशमात्रत्वे च सुखप्रकाशमावेन अपुरुषार्थत्वं उभयात्म-
कत्वे अलप्यार्थत्वहानिः किं च दुःखामावस्य सुखस्य च तत्त्वतां दुःखादभेदे अप-
सिद्धान्तः अभेदे त्वपुमर्थता । किञ्च स्वप्रकाशस्य सुखस्य स्वतः स्फुरणे अपि

दुःखाभावस्यास्फुपदपुम्यता अतः निर्विशेषं सुखं न पुरुषार्थः । अतः
स्वप्रकाशविदमिन्नं सुखं पुम्यः इत्यद्वैतिमतं असमीचीनमेव ।

अपि च यदद्वैतमते तत्तत्साक्षात्कारेण यस्य पुरुषस्याविद्या
नश्यति तस्य पुरुषस्याविद्यायां निवृत्तायामपि अविद्यायाः कार्यभूतस्य देहादेः
प्रतिमासौ भवति एवं स पुरुषः जीवन्मुक्तः इत्युच्यते । तदप्यसंगतः एव यतः
तत्त्वज्ञानेनाविद्यायां निवृत्तायां शरीरादेः सद्यःपातो भवितव्यः यतः शरीरादेः
प्रपञ्चस्य उपादानभूतयाः अविद्यायाः निवृत्तत्वात्, उपादानं विना उपादेयं नैव
तिष्ठति । न चाविद्या लेशा नुवृत्त्या देहादिप्रतिमासः यतः अज्ञानस्य निरव्यव-
त्वात्, एतेन अविद्यैव दग्धपटन्यायेन कञ्चित्कात्मं मतिष्ठतीति मतं निरस्तम् ।
अविद्यायाः निरव्यवै दग्धपटन्यायासंभवात्, अनुवृत्तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन सत्त्वा पा-
ताच्च । यदि च लेशो नामाकारः इन्द्रो मायामिरीत्याद्यादि श्रुत्या अविद्या-
याः औकाकारत्वेन प्रपञ्चे परमार्थ सत्त्वादिभ्रम हेतत्वाकारनिवृत्तावपि देहाद्य-
परोदाप्रतिमासहेत्वकारो निवर्तते । विरोधिनि तत्त्वज्ञाने सत्यपि तदनुवृत्तिश्च
आरब्ध कर्मभिर्ज्ञानप्रतिबन्धात् कर्मानुवृत्तिश्च तद्वत्त्वज्ञानलेशानुवृत्तैः उक्तम् ---

अविद्यात्वेन शब्देन मोहाकारात्तारोक्ततः ।

ज्ञानस्य प्रतिबन्धाच्च प्रवलारब्धकर्मभिः ॥

इत्यादि ।

आकारनिवृत्तावप्याकारस्यानुवृत्तिव्यक्तिनिवृत्तावपि जातेरिव
युक्ता इति, इत्येतदप्य संगतम् । अत्र हि आकार शब्दस्य जातिरूपः अर्थः अथवा

शक्त्यादि स्वरूप धर्म अथवा सुषर्णकुण्डलादिवत् विशेषावस्था तत्र न प्रथम
 द्वितीय विकल्पो संभवतः यतः तस्य देहादि प्रमस्य उपादानत्वाभ्युपगमे अविधा-
 रूपं स्वीकृत्यं भविष्यति । एवञ्च उपादानत्वाभ्युपगमे देहादिप्रमस्योत्पत्ति-
 रैव न संभवेत् । यतः तस्यान्यस्यस्योपादानकारणस्यासंभवात्, आत्मनः भिन्नतया
 देहादिप्रमः मित्यात्वात् ज्ञाननिवर्त्यः, अतः देहादिप्रमन्त्रः अविधारूपो अथवा
 अविधा कार्यकरो वा सर्वथाज्ञाननिवृत्तौ उक्त देहादिप्रमस्य स्थितिरैव असम्भवात्
 नापि तृतीयः पक्षः युक्तः, यतः आकारः अविधायाः अवस्था विशेषः इत्येवं
 स्वीकरणं नीचितम्, यतः अज्ञानस्य निवृत्तिः तस्य अवस्थैव कथं भविष्यति इति ।
 तस्मात् परमते मोह कार्यत्वादरिपत्तस्य च ज्ञानेन मोहनाशाच्च जीवन्मुक्तिर्न
 युज्यतेति । अस्माकं तु मते अपरोक्ष ज्ञानिनोऽपि स्वयंग्य परमानन्द हेतु परम-
 काष्ठापन्न भक्त्यभावेतत्साध्यमोचक्येश्वरप्रसादस्याभावेन प्रारब्ध कर्मणा संसारा
 नुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः भावे तु प्रसादस्यापि भावेन बिःशेषदुःखनिवृत्ति विशिष्ट-
 स्त्वतोनीचोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाविर्भावमुक्तिर्युक्तैति ।

ननु मुक्तो न तारताम्यं प्रमाणाभावात् परमं साम्यमुपैतीति
 अतश्च साम्यत्वं प्रतिपादनात्, मुक्तैः सातिशयत्वे स्वर्गादिवदन्त्यत्वापत्तिः
 स्यात् अधिक दर्शनेन दुःखदोष्यादिकं चर्यादिति, चेन्न, यतः मुक्तावतारतम्यं
 किं तत्र भेदभोगादेरेवासत्त्वात् किं वातत्सत्त्वेऽपि साम्यात्, तत्र नायः पक्षः
 उचितः यतः दा सुषर्ण इत्यादिग्रन्था मोक्षपूर्णं प्रसाधितत्वात् । द्वितीयेऽपि
 पक्षे इयं जिज्ञासा उदेति किं मुक्तानां जीवानां ईश्वरेण साम्यं अथवा जीवानां

परस्परं तत्र न प्रथमः कल्पः उचितः यतः ईश्वरी विभुत्वस्य स्वातन्त्र्यस्य च प्रा-
धान्यतद्विपरीतं जीवेषु अप्रुत्वं अङ्गत्वं पारत्न्यं च अतः तत् तारतम्यं निश्चितं
सर्वेष्वपि जीवेषु ईश्वरस्य सर्वथा साम्यं इत्येवमभ्युपगम्यमाने अनेकेश्वरः अभ्युपग-
न्तव्यो भवेत्, अनेकेश्वर वादे विश्वस्य व्यवस्था समाप्तामविष्यति, अपितु ब्रह्मेशा-
नादिभिर्देवैरुत्प्राप्तुं नैव शक्यते । तथैवमावः केवल्यं स भवान् केवलो हरेः ॥

इत्यादि स्मृत्या मुक्तो तारतम्यमेव प्रतिपाद्यते । एवं जगद्व्यापार-
वर्मम्^१ इत्यादि सूत्रैः तारतम्यसाधकानुभावैश्चापि अद्वैतसम्मतस्य जीवेश्वरयोर्सा-
म्यस्य विरोधः प्रतिपादितो भवति । नाप्यन्तिमः पक्षः, यतः सर्वेषां जीवानां
परस्परं नहि साम्यं सम्भवम्, यतः समस्त जीवेषु प्रधानभूतस्मीतत्वापदाया एवं
सर्वजीव नियामक विश्वक्सेनेनापेदाया च हतः जीवाः निकृष्टाः भवन्ति । सेष्ठा-
नन्दस्य । तेजशतं मासानन्दाः, स एको मनुष्य गन्धर्वाणामानन्दः^२ इत्यादि
श्रुतिभिः ----

मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।

सुदुर्लभः प्रशान्तरमा कौटिष्वपि महामुने ॥

इत्यादि स्मृति वाक्यैः^३ वृद्धिद्वारा समाकृत्वमन्तर्भावदुभय सामञ्ज-
स्यादेवं^३ इत्यादि सूत्रैश्च तथा कथितं वक्ष्यमाणं श्रुतिरूपं तर्कापीद्वलितं
अनुमानैश्चापि सर्वजीवसाम्यस्य विरोधः प्रतिपाद्यते । एवं मुक्तो सर्व साम्याभ्यु-

१- ब्रह्मी० ४।४।१८ ॥

२- त०उ० २।८।१ ॥

३- क्रष्ण० ३।२।२० ॥

पगमे 'सालोक्य वाष्पि' सम्पीप्यसारूप्यैकत्वमर्थुत्' इत्यादि स्मृति ग्रन्थेषु
 'सालोक्यस्य' अर्थात् भगवतः नित्य धाम्नि निवासस्य वाष्पि' अर्थात् भगवतः
 नित्य धाम्नि निवासस्य वाष्पि' अर्थात् भगवतः ऐश्वर्येण सम्पन्न भवनस्य सा-
 मीप्यस्य अर्थात् भगवतः ऐश्वर्येण सम्पन्नभवनस्य सामीप्यस्य अर्थात् भगवतः सन्निधे
 लीप्तस्य तत्रा एकत्वावाप्तिः सायुज्यादि मुक्तिषु सायुज्यस्य सालोक्यादेरपेक्षया
 उत्कृष्टता प्रसिद्धा, अस्याः प्रसिद्धेः मुक्ती तारतम्यं अस्वीकृतं विरोधः स्यात् ।
 तस्मात् श्रुत्या पूर्ववाक्येनामुकानां तारतम्यमुक्त्वा श्रौत्रियस्य च इत्यादिना यश्च
 श्रौत्रिणः इत्यादिना च उत्तरवाक्येन युक्तस्य तदुच्यते । अदाप वन्तः इति श्रुतिस्तु
 तत्प्रकरणे क्वां स्वः पोषामस्ति इत्यादिना ब्रह्मवदुत्वीर्त्तमुक्तिविषया, अपि
 च मुक्तसुखं परस्परं तारतम्यवत्, परस्परं तास्तम्यवत्साधनसाध्यत्वात् समतवत्, न
 चासिद्धिः मुक्तिः प्रयागमरणमगवद्वैषमक्यादिना ज्ञानकर्मसमुच्चयेन वासाध्यै-
 ति मते प्रयागमरणादीनां वषात्रिम कर्मपां च विषमत्वात्, ज्ञानैक साध्येति
 सिद्धन्तेति कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति'
 'सर्वेषु प िः ब्रह्मणं ह्युपास्यानान्यदेवैर्किमुत्सर्वमनुस्येरित्यादि' श्रुत्वा ब्रह्मापि यं
 वेद न चैव सम्यगन्ये कुतो देव मुनिन्द मत्या इदियादि स्मृत्या देवर्षिं मुनुष्या-
 दिस्थमुक्ति हेतु ब्रह्मज्ञवनगतस्य ब्रह्मत्वात्पतर शास्त्राश्रयपादि स्मरन्ति साध्य-
 त्वस्य ब्रह्मत्वात्पतरब्रह्मण विषयकत्वं विनायोगनाथपित्त्याच्च तत्सिद्धेः
 अतः मुक्तावपि ब्रह्मादीनां तारतम्य समर्थनं भवत्येव, अतः मुक्ती तारतम्यमप्युप-
 गन्त्यमेवेति, अतः सर्वप्रकारेण भगवतः गुणोत्कृष्टात्वादि दर्शनात् भक्त्यादिना
 ईश्वरः प्रसादो विधेयः यतः ईश्वर प्रसादादेव मोक्षां प्राप्नोति, अतः सर्वैरपि मोक्षा
 कामिभिः प्रयासो विधेयः इति ।

१- श्रीमद्भागवत् - ३।२६।१३ ॥

उपसंहारः

प्रीयता जयतीर्थेन विदुषा द्वैतवादिना
 वेदवेदाङ्गानिष्ठेन मध्वसिद्धान्तसूरिणा ॥१॥
 शाङ्कराद्वैत तर्क्या द्वापत्तं मध्वमतं स्वकम्
 उद्धृतं प्रज्ञया पूर्णं वादावल्यां प्रमाणतः ॥२॥
 भेदो विशिष्य सत्यत्वं मायावादस्य लण्डनम्
 होश्च सविशेषात्त्वं जीवस्यापुत्रत्वमेव च ॥३॥
 परोक्त्युक्तिमयनेः स्थापितं तत् स्वकं मतम्
 अत्र शोधे प्रबन्धे तु विषयास्तु समीक्षिताः ॥४॥
 विश्वमिष्यात्वमानानि परोक्तानि विशेषतः
 हेत्वामासेः निस्तानि विमृष्टानि मया तथा ॥५॥
 भेदा नानाप्रमाणैस्तु साधिताः सत्यतः पुनः
 ईश जीव जाडानाश्च भेदः पञ्चविधस्तथा ॥६॥
 पारमार्थिकसत्योक्तौ माध्यैः सर्वैश्च सम्मतः ।
 नवाभि र्युक्तिभिरेतत् सर्वं सरलया गिरा ॥७॥
 यथामतिमया ह्यत्र गुह्ययोगात् विचारितम् ।
 दर्शितो मध्वसंदिग्धमतसारोऽस्त्युक्तः ॥ ८॥
 मुक्तिर्विचारिता तावत् परोक्षामपि संमता
 भेदो ज्जीवन ग्रन्थस्य व्यासतोर्ध्वकृतेरपि ॥९॥
 अनुमानानि सर्वाणि विमृष्टानि दृढानि च
 तेषां अत्र परोक्षांस्तु कृतः स्पष्टः ससन्धयः ॥१०॥
 मायावादो निरस्तोऽत्र श्रुतिभि र्युक्तिभिस्तथा
 द्वैत वेदस्य तात्पर्यं दर्शितं तत् समन्वायात् ॥११॥

तत्त्वमस्यादि काव्यानां नाद्वैते गतिरिष्यते
 तस्य त्वमिति मे तु तात्पर्यं समवस्थितम् ॥१२॥
 मिथ्यात्वं खण्डितं युक्त्या साया चापि निपातिता
 विशेषः साधितो मेदाः स्थापिता पञ्च युक्तिभिः ॥१५॥
 विष्णोः प्रसादात् जीवस्य मुमुक्षा जायते शुभा
 जिज्ञासते तमेवासी सविशेषं गुणाक्षम् ॥ १६॥
 निदोषो निर्मलः शान्तः सविशेषः परोऽजडः
 स्वतन्त्रः श्रीपतिर्देवः विष्णुरेकः सनातनः ॥१७॥
 अनन्तः विश्वकर्तृसी अधिष्ठाता लब्धश्रयः
 भञ्जनीयोऽधिभन्तव्यः साक्षात् द्रष्टव्य एव च ॥१८॥
 तत्प्राप्ति साधनां वैक भक्तिरैवाध्वितीयका
 भक्त्या त्वनन्यया लभ्यः परमात्मा सनातनः ॥१९॥
 श्रुतिवैयः हरिरसी योगिभिर्वानमागतः ।
 तारतम्यं भवत्येव मुक्ती जीवस्य सम्पत् ॥ २०॥
 न चापुत्रं जहात्येव जीवो मुक्तः कदाचन
 एवंमध्वमतं चैतत् पुरा वायु समोरितम् ॥२१॥
 हनुमता मगवता गृहीतं ब्रह्म पुनः
 श्रद्धा युक्ताय भीमाय प्रोक्तवान् मारुति स्तथा ॥२२॥
 भीमार्जुन माण्डव्यात् प्राप्तं मतमिदं पुरातनम्
 मध्वनोद्भूतं तथैव विदुषाचार्यैः धीमता ॥२३॥
 तेन शिष्येणु बहुषु प्रापितं महता पुनः
 जयतीर्थीदिभिः मुख्यैराचार्यै परमे स्तथा ॥२४॥
 विस्तारितं स्थापितश्चैदं मतं माध्वं विभाति मे
 स्तदन्यच्च ग्रन्थेऽस्मिन् यथावदधिगम्य च ॥ २५॥

श्रुतियुक्ती समाश्रिता यथासिद्धान्तसम्मतं
 शोधप्रबन्धे नितरां सुस्पष्टं चिन्तितं मया ॥२६॥
 देवेन्द्रदीप्तिताख्योऽहं श्यामनारक्यपात्मजः
 गुरुनाराय्यसद्वक्त्या विष्णोः प्रसादतस्तथा ॥२७॥
 कसन् कारयां प्रसन्नात्मा श्रमयत्नपुरःसरम्
 शोधप्रबन्धं माध्वीयं व्यक्तित्वं विदुषां मुने ॥२८॥
 भूयाद्सोमगवतोः भवानी विश्वकर्मयोः
 अर्पितश्चरणैर्विशु प्रसादाय वराय च ॥२९॥

:०:-----:०:

परिशिष्टम्
○○○○○○○○○○○○○○○○

सहायक ग्रन्थानां सूची

- १- वादावली , कान्ताप्रेस अडियार , मद्रास
- २- भैरवजीवनम् ,
- ३- न्यायामृतसिद्धिः , उदासीन संस्कृत विद्यालय, वाराणसी
- ४- तत्त्वप्रदीपिका , उदासीन संस्कृत विद्यालय, वाराणसी
- ५- पञ्चदशी , माधवप्रसाद भार्गव पुस्तकालय, गयाघाट
- ६- श्रीभाष्यम्, श्रुतप्रकाशिकासहिता , श्रीवत्साप्रेस, मद्रास
- ७- न्यायसिद्धान्त मुक्तावली, विनकरी, रायसडी, सहिता चौखम्बा, वाराणसी
- ८- अद्वैतसिद्धिः लघुचन्द्रिका सहितम्, उदासीन संस्कृत विद्यालय, वाराणसी
- ९- ऐतरेयोपनिषद्, गीताप्रेस गोरखपुर
- १०- कठोपनिषद् , गीताप्रेस गोरखपुर
- ११- मुण्डकोपनिषद् , गीताप्रेस गोरखपुर
- १२- ईशावाष्योपनिषद्, गीताप्रेस गोरखपुर
- १३- सर्वदर्शनसंग्रहः , चौखम्बा संस्कृत सीरीज , वापिस, वाराणसी
- १४- ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, भामत्यादि टीकानवकोपेतम्, कलकत्ता
- १५- वेदान्तसारः
- १६- किरणावली - वाराणसीय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
- १७- ब्रह्मसूत्रमध्वभाष्यम्
- १८- कनोपनिषद् - मोतीलाल बनारसी दास, वाराणसी
- १९- हान्दोग्योपनिषद् आनन्द आश्रम पूना
- २०- भारतीय दर्शन चौखम्बा ओरियन्टालिया

- २१- वेदान्तपरिभाषा, स्वामराज कृष्णदास, बम्बई
 २२- श्रीमद्भागवद्गीता गीताप्रेस, गोरखपुर
 २३- सांख्यकारिका -माठर वृत्ति-बी.सं.सी०, वाराणसी-२
 २४- सिद्धान्तलेशसंग्रहः - अच्युत ग्रन्थमाला, वाराणसी
 २५- सिद्धान्तकौमुदी - स्वामराज कृष्णदास
 २६- सांख्यतत्त्व कौमुदी - दुर्गिराजशास्त्री, वाराणसी
 २७- सारस्वती सुषामा -मासिकपत्रिका संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी
 २८- श्रीमद्भागवत

: ०:-----: ०:

